

EGRESSY GÁBOR TÖRÖKORSZÁGI NAPLÓJA

1849-1850

Terebess Kiadó, Budapest, 1997

TARTALOM

MAGYARORSZÁG.

ERDÉLY.

MAGYARORSZÁG.

ERDÉLY.

MAGYARORSZÁG

TÖRÖK ÁLLODALOM.

OLÁHORSZÁG.

BULGÁRIA.

SZERBIA.

A VASKAPU ALATT.

FEKETE TENGER.

KONSTANTINÁPOLY.

Egressy Gábor pályaképe

MAGYARORSZÁG.

Pest, jun. 29. 1849.

Azon évben, midőn V. Ferdinand király trónra lépett, - 1835-ben, - lettem én is budapesti lakossá. Itt, az első éjjek egyikén, azt álmodám, hogy bizonyos honpolgári csín miatt, a legfelsőbb hatóság által üldözőbe vétetém; bujdoklani kénytettem ismeretlen tájakon; majd kézre kerülvén: pörbe fogattam... elítéltettem... de csodásan ismét megszabadultam.

Én... hatáságilag üldözött?... és efféle szerepvitelért?... én?... kinek a színművészet határain kívül nincsen érzéke... nincsen élete...

Ez álomkép tizennégy éven keresztül szüntelenül üldözött; s utobb egy hosszú lélektani történeté lőn, - az álomvilágban, - teljes összefüggéssel.

Most e talány meg van fejtve.

Avagy nem volt-e az, a távol jövőnek világos előérzete?...

Ki mondja most nekem, hogy nincsen-e a lélekben sejtelem?

És mi ezen sejtelem egyéb, mint bizonyos osztalék azon őserőből, mit *Istennek* nevezünk?

Az álom valósággá lőn 14 év után.

„Észak rémes árnyai” nem kísértének többé, sem álmainkban, sem a papiroson, hanem valósággal megjelentek.

Pest, jun. 30. 1849.

Ugy tetszik, mintha egy hang, mint fagyfaló szél, zugná onnan észak felől Debrecen felé e szavakat:

„...Emlékezz márciusnak idusára.”¹

Jól értesültek mondják, hogy Kossuth és Görgei, Gödöllőn, április elején, abban állapotak volna meg, miszerint Görgei Bécsig meg se álljon, s ott Ausztriával egyezkedjék.

De hát mikép történhetett mégis, hogy Kossuth, alig 14 nap mulva, Debrecenben kimondatja a függetlenséget, Görgei pedig majdnem öt hétig mulat Budapesten egész kényelemmel?...

Ki érti ezeket?...

Pest, jul. 1. 1849.

Tehát ismét országos költözés!...

Pestet Szegeddel két szekérvonal köti össze, melyet vastag porfelhő borít egész hosszában.

Szomorú látványa az önkénytelen népvándorlásnak!

Éjjel nappal tűnődöm: hová, merre vegyem utamat.

¹ Shakespeare. Julius Caesar.

S a válasz annál nehezebb, minél kevésbé függ már most az a szabad akarattól.

A kénytelenség a sarkamban van.

Mennem kell... és egyedül.

Családom nem követhet, mert az én utam most igen hosszú lehet. Akarhatom-e, hogy ők is martalékul essenek a sorsnak, mely engem üldözőbe vön?...

És én Petőfi Sándor javaslatát követem.

Isten veletek hát szeretteim!

Érzem, hogy sokáig nem foglak láthatni benneteket, mert a válás töletek nem volt nekem olly nehéz soha, mint e pillanatban.

Nagy-Várad, jul. 19. 1849.

Midőn M. Berénybe értünk: Petőfi Sándor épen kocsira akart ülni nejével és kis Zoltánjával.

Hová, hová Sándor? kiáltom neki.

Ő. Hohó! Gábor! nézd... ha öt percz múlva jössz, itthon nem találsz.

Én. Aradra... most?... hát nem Erdélybe?

Ő. Hisz már nem is álmodtam, hogy eljőjj... minthogy egész határozottsággal nem is ígérted.

Én. Igen, de én azt gondoltam, hogy te változhatlanul megmaradsz akkori határozatod mellett, s így vagy itt, vagy Erdélyben bizonyosan megtalállak.

Ő. (Kis Sándorhoz, ki mellettem ült a kocsin.) Hát te hol jársz?

Kis Sándor. Futár vagyok; most Szegedről jövök, s megyek vissza Erdélybe. Csupán éretted tevők e kitérést az egyenes utról...

Ő. Hol van az öreg?

Kiss Sándor. Ki tudja azt! Mindenütt és sehol... Eddig talán Moldvát is megjárta.

Ő. Hanem jertek be hát, reggelizzetek; különben is időznetek kell meddig a lovakat előhozzák.

Bemegyünk.

Én. És csakugyan letettél az erdélyi utról Sándor?... Hát aztán merre veszed utadat, ha majd szorítani találnak:

Ő. Hát Gábor... én azt gondolom, hogy akkor majd csak itt huzom meg magamat valahol.

Én. E szerint hát már én sem megyek Erdélybe, mert hiszen mit csináljak én ott nélkülöd?...

Ő. Ejnye!... de már egészen másképp rendelkezünk... Megállj csak, hadd beszéljek a feleségemmel.

Mialatt lovaink előhozattak: Petőfi Sándor, nejéveli rövid értekezés után, szekere rudját, mely Arad felé állott, Nagy Várad felé fordíttatá.

„Lásd Gábor - úgy mond, - én nem fontolgatok sokáig. Nálam minden a pillanat szüleménye. Mire rögtön határoztam magamat: még mindig jól ütött ki. Különben is barátom, fátum szerint kell történnie mindennek; azért mindegy akár fontolgatunk, akár nem.”

Fél óra múlva utban valánk Várad felé.

ERDÉLY.

Bereck jul. 25. 1849.

P. Sándor, nejét és fiát Tordán hagyta, egy jó barátunk, M... családja körében, addig, míg számunkra olly helyet találand, hol biztos elvonultságban élhessenek.

Sándornak komolly szándéka Magyarországot végképen odahagyni, s a székely földre költözni...

E föld az ő vágyainak paradicsoma, hová a civilisatio bünei még el nem hatottak, hol az emberfajok lehető legromlatlanabbika s nemesbike lakik. Bámulat s kegyelettel csügg ő a székely népen, mint annyira különös példányán az igénytelen léleknagyságnak, s bibliai egyszerűségnek.

Családjátóli elválása után Sándor egész nap szóttalan volt.

A homoródi borviz forrásnál találkoztunk Bem főorvosával. Sándor azonnal fel lön villanyozva. Az ő bálványa Bem, ki lelkét egészen betölti. Az apa és fiu közötti leggyöngédebb viszony fűzi össze, daczára, hogy Bem aristocrata és monarchista, Sándor pedig democrata és republicanus, mit egymásnak nyiltan bevallanak.

Bem csatáiról beszélve, - minők Sándor szerint a világtörténetben még elő nem fordultak, - elragadtatásában Bemet minden idők legnagyobb emberévé emelte. E fölött támadt köztünk a legelső komolly vita; minthogy én szintugy el vagyok fogulva Shakspeare iránt, mint ő az öreg iránt.

Bem Petőfi Sándorban a népköltőt szerette; s miután őt őrnagygyá nevezte, s a harmadik osztályu érdemjelt mellére tűzte: haza küldé őt elhagyott lantja mellé, hol, szerinte, nagyobb szüksége van rá a nemzetnek, mint a táborban.

„Combattez mon ami, comme je combatterais, jusque a mon dernier moment!” Mondá neki az öreg, utóbbi elválásuk perczében.

Mar. Vásárhely, jul. 27. 1849.

Az ojtózi szoroson, melly Moldvába visz, különösen lepettünk meg. Szemközt velünk egy csapat lovasság jön, mellynek sisakjai az orosz gyalogságéihoz hasonlítottak. Már elfogottaknak tartottuk magunkat, midőn észrevevesszük, hogy ezek Bem huszárai, kik e diadaljeleket Moldvában szereztek, hol mintegy kétezernyi orosz sereget szétverték. Fél óra mulva Bem is érkezett vissza Moldvából.

Midőn Sándor, Bem kocsijára felugorva, őt megölelte, az öreg hangosan nevetett örömében. A bereczki lakosok, kik ezt látták, azt kérdezték tőlem: „ez az ifju talán fia az öreg urnak?”

Feltűnő, hogy Petőfi Sándornak soha sem volt illy kicsapongó kedve, tudtomra, mint ezen egész uton, de különösen Bemmeli találkozásá után. Egész nap versben beszélt. Utánozta Bem beszédmódját, és ezt mesterileg tudta. Kedélyes pajkossága már bosszantani kezdett, mint-hogy én szórakozott, buskomolly voltam.

Klapkávali összekoczanásakor, Budapesten, másod izben vetette le Sándor a honvéd ruhát, s Bem azt most másodszor adta neki vissza, ilyen formán tevén róla jelentést a hadügyminisztériumnak: „Petőfi Sándor őrnagy urat, kivel Klapka tábornok olly méltatlanul s gyalázatosan bánt: karsegédemmé kineveztem.”²

Szászsebes, aug. 7. 1849.

Szebenből jövünk.

Szemtanuja voltam Bem csatáinak. Mind azok, mik eddig irattak és mondattak e csatákról, magok Petőfi Sándor lángszinű festményei, elenyésznek az irtózatosan nagyszerű valóság mellett.

Ha valamelly fényképiró mester (daguerreotypeur), felemelkedve bizonyos madár-látpontra, onnan a magasból festené e csaták képét tükörlapjára; vagy ha a történet, e harcok minden jeleneteit, az egyes harcosok minden tetteit hiven följegyzené: az utóvilág mesének fogná azokat tartani, s hihetőség fölöttieknek; mert azok messze tulszárnyalnak mindent, mi eddig láttatott és hallatott, mit a régiebb és újabb idők harczairól a krónikák regélnek.

Szászsebes, aug. 8. 1849.

Mikor Bem M. Vásárhelyről Segesvárra Lüders ellen ment (jul. 30.), vezérkarából nem akart magával mást vinni, mint Lőrincz és Kurcz segédtszeteit. Sándor azonban hozzájuk csatlakozott, a nélkül, hogy az öreg ezt akarta volna.

Mivel még paripája sem volt, menetelét nem helyeslém.

„Nem tudok az öregtől elmaradni Gábor. Akár visz, akár nem visz, én megyek.” - Az öreg természetesen nem tagadott meg tőle semmit. Egyenruhája még el nem készülvén: rám bízta kiváltását, s maga csak egy vászon kabátban ment az öreg után, Kurcz kocsiján.

Bem harmadnap reggelre visszakerült Vásárhelyre, egyedül, sebesülten, betegen, és nyakig sárosan. Legénye szinte visszakerült. Ez azt beszéli, hogy Segesváron 16 ezer muszkát támadtak meg ezerkétszázan. Elszánt véres csata után, mellyben egy muszka tábornok is elesett, már a magyarok részére hajlott a szerencse, midőn a kozákok egy végső támadást kísértenek meg a Kossuth huszárokra. Ezek ujonczok lévén, ingani kezdenek, s zavarba hozzák a csata-rendet. A muszkák erre vérszemet kapnak, egész erővel újítják meg a csatát, s Bem nagy veszteséggel vissza veretik. Egyik segéde, Kurcz elesett, egy másik, Bauer százados, elfogatott. Maga Bem kocsira ült, melly, egy kozák csapat által üzetve, felfordult. A kozákok már annyira sarkában voltak, hogy a feldült kocsin keresztül dsidájokkal elérhették az öreget. Ő a veszélyt nem látszott észre venni. Csak papírait sürgette, mellyek a kocsiban voltak. Utóljára is erővel kellett őt a huszároknak lóra tenniök, s körbe fogva menekvésre unszolniok. Az öreg, futás közben, a huszároktól észre nem véve, lováról egy mocsárba bukott. Itt feküdt alkonyatig, midőn a huszárok őt újra felkeresvén, biztos helyre vitték.

² Mikor Bem a kormánynak jelentést tön a felől, hogy Temesvár elleni működésében, Vécsey neki nem engedelmeskedett: e jelentésben Vécseyt gyávának, vagy honárulónak bélyegzé. - Klapka, mint akkori hadügyminiszter, azon gyanuból, hogy e levelet Petőfi Sándor, - mint Bem akkori segéde - fogalmazta, s a hírlapokban Bem tudta és parancsa nélkül közlöt: fogollyá tette Petőfit. Májusban Budapesten, s ez alkalommal őt kíméletlenül lehordta. E méltatlan bántalomért Petőfi más elégtételt akkoriban nem vehetvén, kilépett a hadseregéből.

Szászsebes, aug. 9. 1849.

Bem másik segéde, Lőrincz, megkerült. Ez azt mondja, hogy az általános zavar perczében látta Sándort, vászon kabátjában, gyalog, az ország uton keresztül futni, s a kukoricza földek felé tartani.

Talán mégis sikerült megmenekülnie s eddig alkalmasint Tordán, családjánál van. Hiszen naponként kerülnek elő olyanok, kiket elveszetteknek tartottunk.

Bem Szebenből a muszkák által ismét kiszorított, iszonyu véres utczai harc után. Kocsisa és legénye lelövettek, s maga csodásan szabadult meg. Gyalog ment ki Szebenből, szokásaként pálcájára támaszkodva. A szerdahelyi uton egyik tábori orvosa vette fel szekerére. Ez útjában, egy Kossuthtól érkezett sürgöny következtében, azonnal sietett Magyarországra, meg sem állva Szászsebesen.

Szászsebes, aug. 10. 1849.

Már 10 napja, hogy Sándor oda van.

Ez borzasztó!...

Elfogva nincs, mert Bauer, kit a muszkák Segesváron elfogtak, ide vissza szökött, s ez ott Sándort a foglyok között nem látta, róla nem hallott...

Már bizonyosan vége van...

Vagy kozák döfte le, vagy az oláhok verték agyon...

Engem ő hívott ide: tehát nincs mit magamnak szememre vetnem.

De mégis,... ha Berénybe félórával később érkezem: ez vele nem történik!...

Erdélyt ohajtád nyugalmad honának: ime teljesült...

Hogyan is volt a dal?

„Egy gondolat bánt engemet:
Ágyban párnák közt halni meg!
Lassan hervadni el, mint a virág,
Amelyen titkos féreg foga rág.

.....
Ne illy halált adj istenem,
Ne illy halált adj énnekem!
Legyek fa, mellyen villám fut keresztül,
Vagy mellyet szélvész csavar ki tövestül;
Legyek kőszirt, mit a hegyről a völgybe
Eget földet rázó menydörgés dönt le...

.....
Ott essem el én
A harc mezején,
Ott folyjon az ifjuí vér ki szivemből,
S ha ajkam örömteli végszava zendül:
Hadd nyelje el azt az aczéli zörej,
A trombita hangja, az ágyu dörej. -”

.....

Nem volt-e ez több, mint ábrándos kívánság?...

Ez jó látománya volt a geniusnak, az ihlet *világos* óráiban.

Ti többi hű barátok, kik együtt töltöttük ott fent június utolsó napjait, gyaníthatátok-e, hogy egy hónap múlva örökre el fogjuk őt veszteni?!...

Milly villámgyorsan ragadta fatuma őt az élet végpontja felé, e két hét alatt!...

És ha elgondolom: milly tündöklő fényűek voltak e genius végnapjai!...

Költészetének hattyudala, nejétőli elválása után; kedvének szilajsága egész utunk alatt; szikrázó szeszélye: mintha szelleme löpor gyanánt akarna kilobbanni; mindannyi hirnökei egy közellevő nagy pillanatnak.

És egyszer csak elvész szemünk elől, mint futó csillagfény...

Eltűnik mint Homér, hogy sirját ne tudja senki...

Élete s halála: egy szép költemény, tarka csillogó ábrákkal, orkánzugás és madárzenével, Sibillák és kóborszellemekkel, siró és enyelgő gyermekangyalokkal.

Déva, aug. 11. 1849.

A magyarhad Szászsebesről is kivonulni kényszerített. A muszkák előőrsei a híres piski hidjáig nyomultak előre.

Kazinczinak már régen meg kellett volna érkeznie hadosztályával, Bem parancsa szerint, s még mind eddig híre sincs.

Déva, aug. 12. 1849.

Erdély a muszkák kezében van.

Magyarországon miként állanak a dolgok: gyaníttatja azon körülmény, hogy Bemnek nyakra főre kellett oda sietnie, s az erdélyi hadak vezényletét Steinra bízni.

A dévai fellegrvár irtózatoss durranással a légtbe repül. Százhusz honvéd közül, - mennyi tegnap vette át a vár őrizetét, - csupán harmincz maradt életben.

Vigyázatlanságtól történtnek mondatik...

Baljóslatu jelenség!...

Magyarországtól zavart hírek... hogy Kossuth Aradra költözött... a képviselő ház széteszlott... az alsó hadsereg fővezére, Dembinszky, Szegedet és a Tiszavonalt feladta... Szőregen csatát vesztett... Bem az összes magyarhadak fővezérévé neveztetett... Görgei az alsó hadsereggel nem egyesült... Debreczennél Nagy Sándor hadteste megveretett, minthogy nyolcz ezeren voltak kilenczven ezer muszka ellen...

Ákos fiam épen e hadtestnél van...

MAGYARORSZÁG.

Lugos, aug. 13. 1849.

Minő vert had ez itt Lugos körül?

Az országutakon minden irányban éhesen, fáradtan lézengő harcosok... mállás szekerek... egy költöző világ.

Mi dolog ez itt? - kérdezem egyik ismerősömet.

Ő. Temesvár alul jövünk.

Én. Megvertten?

Ő. Visszavonulunk, csak hogy nem a legszebb rendben.

Én. Hogy hogy?

Ő. Mert Magyarország elhatározó csatájának vezérlete olly emberre bízott, ki először: idegen, másodszor: filkó, harmadszor:...

Feladja a Tiszát, és Szőregnél vesz állást, olly nyomorút, melly egy káplárnak is szégyenére válnék. Aztán nyolcz kilencz napig erőtetett menetben hátráltatja a sereget, éjjel nappal, éhen, szomjan, s ezzel szándékosan demoralizálja. S akkor is, a helyett, hogy legalább Arad felé irányzaná visszavonulását, az az Göргеivel egyesülni akarna: egy ellenséges vár alá viszi ezen elsanyargatott hadsereget, ott vesz állást, ott fogad el ütközetet.

Mikor Bem oda érkezett: akkor már seregünk visszavonulóban volt, még pedig a legjobb rendben, s mondhatni veszteség nélkül. És az új fővezér, Bem, több önérzetével neve hatalmának, mint az előzmények számba vételével: ismét arcba fordítja a sereget. A fáradt, kimerült sereg, Bem megérkezte hírére, igaz, hogy csakugyan fel lőn villányozva. Harczolt mint bösz oroszán, s azon öntudattal, hogy e csata kockájára van feltéve minden.

A balszárny már két óránnyira nyomult előre. Azonban a töltvények fogynak. Keresik a töltvény-szekereket, s azok sehol nem találtnak. Igen, mert azokat Dembinszky már az előtt néhány órával Lugos felé utnak indíttatá, s ellenparancsot azokra nézve senki sem adott. Természetes, hogy így nem lehetett egyebet tenni, mint visszavonulni. E visszavonuláskor mi, a balszárny, keresztűz közé jutva, sokat veszítettünk. S ma hallom, hogy nyolcz ezerből álló hadosztályunk, melly a szentandrás magasoknál állott, a csatában részt sem vett. E hadosztálynál két ezred lovasság vesztegelt tétlenül... mind régi huszár!...

Én. Szóval vége van mindennek, nemde?

Ő. Nekem még az öregben van némi reményem. Egyébiránt, ha többé nem látnók egymást: isten velünk!

Lugos, aug. 14. 1849.

Bem a temesvári csata után Kossuthot Aradon kereste. Az uton kellett egymást elmellőzniök, mert Kossuth már itt van, s Bem még nincs.

Azt sottogják, hogy Kossuth Göргеit diktátorrá nevezte, s ez negyvenezerből álló seregével letette volna fegyverét a muszkának.

Szemere B. s Batthyány Kázmér itt vannak. Perczel, Mészáros, Dembinszky Orsovára mentek, s onnan ki a török földre.

Magyarország már csak nyolcz négyszög mértföld!

Kmeti táborában ezt éneklik:

*„Hazádnak rendületlenül
Légy hive ó magyar!”*

Bem megérkezett, tizenkét és egy óra közt.

Kossuth be nem várta Bemet. Ezelőtt három órával ment el a legnagyobb titokban. Bem rögtön futárt küldött utána. Az itt öszpontosult hadak vezéreit s tisztikarát pedig főhadi szállására rendelte négy órára.

Összegyűlvén a tisztek kara, Bem megjelenik, s ezt mondja:

„Uraim! én még e perczen hatvanezer emberrel s 135 ágyuval rendelkezhetem, - Görgei hadseregét ide nem érte. El vagyok határozva harcolni az utolsó emberig. Reményelem, hogy mindnyájan így vélekedünk, s önök kötelességeiket teljesítendik.”

Ezzel eltávozott.

E nyilatkozat a lehangolt kedélyeket ismét felhangolni látszék.

ERDÉLY.

Dobra, aug. 16. 1849.

A honvédek tisztikara teljességgel nem akart hitelt adni azon hirnek, hogy Görgei megadta volna magát. Koholmánynak tartotta azt, s arra célozottnak, hogy felbomlást idézzon elő.

Azonban már a hírszellő maga megtette hatását a hadseregre.

Kossuth eltűnését sem lehetett sokáig titokban tartani.

És e két eseményt úgy tekintették, mint az ügy életének óramutatója.

Bem ismét gyorsfutárokat küldött Kossuth után. Kérte, kényszerítette őt: hogy a hadsereg lelkét, melyet elvitt, jelenlétével adja vissza. Biztosította őt: hogy ha magát a hadseregnek megmutatja, s ha szólni fog a honvédekhez, úgy még nincs elveszve semmi...

Hiába!... Kossuth nem tért vissza többé.

MAGYARORSZÁG

Orsova, aug. 20. 1849.

Kossovicza nevű falunál, Erdély és Magyarhon határpontján, a rengetegnek fordultam kelet felé, egyedül. Ellenséges szellemű oláh falvakon, vad sziklahegyek és völgyeken, vashámorokon, s Mehadián át, tömérdek viszontagságok között, négy jó lovammal végre ide juték a haza végvárosába, hol két székely zászlóalj van még határőrizeten tizennégy ágyuval.

Ugy lőn, mint előre látható volt...

A Facsét és Déva közé szorult magyar hadsereg lelkét, mit Kossuth csakugyan elvitt, Bem nem volt képes többé visszaadni.

A székelyek így suttoztak: „ha Kossuthnak reménye lett volna, hogy dolgaink még jóra fordulhatnak: nem ment volna ki az országból. S ha már ő is elveszettnek tartja ügyünket: akkor hiábavaló minden erőlködés.”

Lázár és Török osztályvezérek, kik a hátszegvidéki és koránsebesi vonalt fedezték, az általános felbomlás szellemét többé fel nem tarthatván, magok keresnek mindenfelé sereget, mellynek magukat megadhassák.

És midőn Bem a piskii hidnál, az oroszokkal szemközt, hetven ágyut felállíttatott: serege már sehol sem volt.

Ama két hírnek halálfuvalma elsepré táborát, mint szélvész az utnak könnyű porát.

És midőn a hófehér tollu és hófehér szakállu Bem a harcz mezején körül tekintett, nem látott egyebet, mint árván maradt ágyukat, e végig hű társait, kik elámulván e szörnyű magányon: érczajkaikon elállott a szó, s elhallgatának mélyen... örökre!...

„A puszta vivó pályán” egyedül állottak: Bem, és... a Fátum.

Most az örök idők fővezérének hangja szólalt meg a néma táj fölött, illy vezény szót intézve az ősz lengyel harczoshoz: „pihenj!”...

Orsova, aug. 21. 1849.

Kossuth, Perczel, Mészáros, Dembinszky, Hajnik már török földön, Szemere és Batthyány még itt vannak.

A lengyel legio, - a magyar hadseregnek e szennye, mételye, a hazának haszontalan terhe, mellyet Bem felosztatott és kikergetett Erdélyből, - tegnap ment a Dunán át a szerb határra, tót fajú rokonaihoz, miután itt fegyvereik, lovaik, szekereik, s egyéb rablott szerzeményeik nagyrészt ércpénzért eladogatták. Az olasz és német legiók töredékei szinte a szerbek karjaiba vetették magukat.

A lengyelek egy üteg magyar ágyut is el akartak vinni, hogy azzal a tulsó parton vásárt csináljanak. Ezt azonban Szemere letiltotta, vezéroket V... t keményen lepirongatván.

Hét darab magyar aranynál több pénzem nem lévén, lovaim kettejét kellett eladnom. Szemere vette meg, s az árának nagy részét magyar bankóval fizette ki.

Szemere és Fülöp számadásra vonták Kolmant, Vagnert és Boliákot, az ezeknél levő álladalmi javak iránt.

Mert Boliáknál nagy értékű gyémántok voltak, miket Őmer pashának kellett volna vinnie a magyarok részéről. Vagnernél pedig, mint a bánati salétrom és lőporgyárak igazgatójánál, nagy mennyiségű huszas és arany pénz: állítólag 16 ezer pengő forint. Kolman ezredesnél szinte nagy mennyiségű állodalmi pénzek, mind ércben és osztrák jegyekben.

De milly különös eset. Szemere Boliákot elfogatja, mivel ez, állítólag, a gyémántokat el-sikasztotta. És Boliák eltűnik... Hasonlóképp eltűnik Vagner is, a legszigorúbb őrizet daczára.

Szemere zajt üt, s a határőrző török csapat tiszteinek ötven aranyat ígér jutalmul, ha Vagnert visszakerítik.

Ez ügyről még bizonyosan érdekes dolgokat fogunk hallani.

Orsova, aug. 22. éjjel 1849.

Haynau serege már Teregován innen van. Köröskörül mindenütt ellenséges érzelmű oláhok és rácok. Egyetlen út van nyitva előttünk, mely a török-oláh földre vezet... és onnan?... Isten tudja hová!...

Magyarország e végváros határai közt van. Ezentul nem létezik.

És e parányi körét a szabad levegőnek minden óra szűkebbre szorítja.

A török határ ide félórányi távolságra van, az új-orsovai török szigetvár átellenében. A határ-vonalt egy kis patak jelöli, mely nyárban ki szokott száradni. A hidon innen magyar előőrsök tanyáznak, tul pedig, zöld sátrak alatt, egy kis török tábor. Tul a hidon veszteg intézet is van. A magyar kivándorlók felmentetnek a veszteglési szabály alul. A hidon tuli kis oláh falu neve: Vecserova.

Hajnalban tehát indulnunk kell...

Isten hozzád jó anya föld, mely nekem életet adál!...

Sokat szenvedett hazám! hadd boruljak még egyszer lábaid porához!...

Fiaid lehullanak kebledről, mint őszi lombokról a sárga levelek.

Isten hozzád árva család, amott a hon szívében!... Te lelkemnek oszthatlan része vagy; keblem mélyében viszlek tégedet, mint örök vágyat és kinszenvedést!

Isten veled ó magyarnép!... nemzetcsaládom... isten veled!...

Végső hullámi a magyar Dunának, melyek itt összegyűltök: együtt veendünk bucsut a hon határitól...

Utánunk be fognak zárulni e magas bércek sziklakapui... talán hosszú időre... talán örökre...

Ti legyetek utitársam és kalauzom a csillagtalán éjeken, a reménytelenség pusztaságain!...

Vajjon a ti pályátok nem ama szörnyű hazába vezet-e minket, hol a kétségbeesés, s az örület országának!?...

TÖRÖK ÁLLODALOM.

OLÁHORSZÁG.

Vecserova, aug. 23. 1849.

A Vecserován tanyázó török őrsereg parancsnoka, egy lovas őrnagy (bimbasi), és tisztí kara bennünket sok szíveséggel fogadtak.

Ez nap mintegy száznegyvenen léptünk át a török határra, negyven szekérrel. A Duna partján egy szín alatt jelöltek tanyát számunkra. Igérték, hogy még ma tovább mehetünk. Szekereink s lovaink a szín körül voltak elhelyezve. Örökkel vettek körül bennünket. Csupán a Duna felé volt a járás szabad.

Megérkezésünk Halim pashának, ki az uj-orsovai várban volt, tudtul adatott.

Meddig ez elérkezett, sorra feljegyzé neveinket és mivoltunkat egy török csausz, az az őrmester, kinek tenyere volt íróasztala, nád a tolla, s öve mellett réz kalamárisa. Lovainknak szénát, abrakot, magunknak pedig roppant réztálakban főtt vöröshagymát ürühussal, külön tálakban parázs rizskását, s ezekhez lágy katonaczipót adtak.

Fegyvereinket elszedték, azon ígérettel, hogy Viddinben visszaadják. Némellyeknek közölünk minden vagyona fegyvereiből állott. Ha vissza nem kapják: koldusok. Voltak e fegyverek között négy-ötszáz pengő forint értékű darabok; történeti becsű régiségek.

Halim pasha alkonyat felé megérkezett; ez tábornoki rangú pasha, kit a rumeliai kormányzó, Ömer pasha küldött ide biztosul. Az ujborsói törökvár parancsnoka csak ezredes (miralai), szokott lenni.

Nevünkben Schöpf orvos és Lorodi üdvözlötték a pashát francia nyelven, a szultán és török nemzet oltalmába ajánlván bennünket.

A pasha, tolmácsa által, ezt válaszolta: „önök a szultán szívesen látott vendégei. Legyenek aggály nélkül, semmiben sem lesz fogyatkozásuk. Egy pár óra múlva indulni fognak Viddin felé, katonai fedezet alatt, azért, hogy az oláh földön tanyázó orosz csapatok ellen biztosítva legyenek.”

Mi a szíves fogadást megköszöntük. Ő viszont így válaszolt: „ez emberi és szomszédi kötelesség. Meg vagyok győződve, hogy hasonló helyzetben, velünk önök is hasonlóan cselekednének.” - Ezzel távozott.

Két óra múlva, tíz török huszár s egy hadnagy kíséretében, utnak indulánk.

E karavánban vannak: Házmán, Lorodi, Gyurmán és neje, Schöpf orvos, leánya és fiával.

Kolman tegnap előtt ment által Szerbiába. Ő már rég parlamentírozott a szerb őrség parancsnokával. Két szép paripát ajándékozott neki, s ezzel magának utat készített. A két trencsini Ulman, és Bogdán, szinte tegnap hagyták el Orsovát egy ladikon. El voltak látva francia és török utlevelekkel.

Szemere, Batthyány és Fülöp még Orsován maradtak; a székely zászlóalj is, Kabós vezérlete alatt.

Utban aug. 25. 1849.

A török huszárok kevés emberséget tudnak. Falvak- és városokba szállanunk nem lehet; mezőn kell éjszakáznunk, a szabad ég alatt. Ez azért van, mert nekünk a vesztegidőt utközben kell megtartanunk. Hanem ez az utközbeni veszteglés igen boszantó állapot. Élelmi szereket csupán a török katonák kezeiből kaphatunk, kik e szereket az oláh parasztoktól többnyire ingyen szedik össze, s nekünk mégis drága pénzen adják el. Magunknak vásárolnunk az oláhoktól semmit nem engednek.

Ma egy oláh, nagy kosár szőlővel jön velünk szemközt az uton. A török huszár megállítja, kevés szóváltás után elveszi hátáról a kosarat, kezéből a pálczát, és őt irgalmatlanul elveri. S miután a szőlőt köztünk pénzért kiosztogatta: kosarát a síró parasztnak üresen visszadobta. A menekvők szájalomból adtak neki néhány garast.

Utban aug. 26. 1849.

A messziről kékellő bérczek elzárják előlünk halvány arcodat magyarok hazája... egykor olly szép, virító Hunnia!

Csupán az égnek magyar boltozatja néz még utánunk, tiszta kék tükrével istenszemének; s lágy szellők sugalmában küldi hozzánk a szeretetnek és emlékezetnek égi vigaszát.

Vigasztalj meg minket kékellő végtelenség, örök jelképe az állhatatosság, s hű ragaszkodásnak!

Utban aug. 27. 1849.

A török katonák durva, szemtelen bánása, - melly Halim pasha ígéreteit czudarul meghazudtolja, - már kifárasztá türelmünket. Közakarattal fellázadánk ellenök, s kijelentők, hogy magunkkal foglyokként bánni nem engedünk. Ez használt. Rögtön bebocsátottak bennünket a faluba, hogy élelmi szereket magunk vásárolhassunk. De már a ravasz törökök előre megparancsolták a parasztoknak, hogy nekünk eladni semmit ne merjenek, s pénzünket kezökbe ne vegyék, mert mi ugymond bélpoklosok, dögvészesek vagyunk. És csak nagy bajjal juthatunk a parasztoktól valamihez, míg a törökök mindenfélével megrakodva jöttek tanyánkra; s végre is csak tőlük kellett egyet mást vásárolnunk.

Batthyány és neje, Szemere, Grim és Fülöp utolértek s el is hagytak bennünket, velünk szóba sem állva. Őket is török lovasok kísérték.

Fájó benyomást okoz azon mély nyomor tekintete, melly e földön lakik. A föld területéhez képest itt a nép száma nagyon csekély, az igaz; de mégis rendkívüli tunyaságra, vagy szertelen elnyomatásra mutat az, hogy a föld nem műveltetik. A gazdasátnak némi jelei csupán a falvak körében látszanak. Azontul a föld árva, szomoru pusztaság. Semmi erdő, semmi fa, semmi kunyhó, semmi árnyék hová a fáradt utas fejét lehajthatná.

Mennyire más képe van áldott síkságaidnak drága Magyarhon!...

Itt nem találkoznak a vándor szemei hús tanyáid, csárdáid, s kellemes mezei lakjaiddal, hol a tikkadt kebelnek enyhítő italt nyujtana a vendégszeretet, hol a szegény száműzött hajlékot lelhetne a zivatar ellen.

És e falvatlan falvak milly szálnalmas látvány a mi szemeinknek!... Itt a föld népe pinczegödrökben lakik, mellyek, mint a sírdombok, földhányással fedvék. Ez aztán betű szerint: *földhöz ragadt szegénység*. E falvakat, távolról, a föld színétől megkülönböztetni nem lehet. Csupán akkor vesszük azokat észre, midőn bennök vagyunk. Hol a gödörházak mellett kukoriczatartó górékat láthatni: az már jólétnek jele. Templom, torony, vagy községi háznak hite sincs. Ezek mellett a legutolsó magyar falu pompás városnak mondható; mert hiszen a mi szegényeink legalább a föld felett laknak, emberi módon.

Kalafát, aug. 28. 1849.

Vége itt vagyunk... Ezt a Kalafátot városnak csufolják; pedig a többi oláh falvaktól csak annyiban különbözik, hogy egy kávéház, s néhány fabódé van benne, hol aprószerű czikkeket kaphatni, mint a mi szatócs boltjainkban.

Átellenben, a Duna jobb partján látszik Viddin. Gyönyörű keleti tájkép. Középen a vár. Bátyái körött nagy terjedelmű város, vörös fedelű házai, tömérdek lombos kertei s számtalan sugár minarettjeivel.

A vár előtt, a Duna közepén, vitorlás hadi hajó horgonyoz. A váron alul szinte vitorlás török hajók. A váron fölül, tágas mezőn, zöld és vörös tábori sátrak felütve, s utcákra osztva. Ezek bizonyosan számunkra készítvék.

Az összes kép, mit e részletek alkotnak, most az alkony lilaszínű homályában, az ezeregy éjszakából mesés látványnak tetszik.

Minő lélek lakik e szép alakban?...

Kalafáton török katonaság tanyáz. Oláh katona itt kevés van. Ezek úgy öltöztvék mint muszkák. A török őrnagy nyájas ember. Megígérte, hogy rövid időn átszállíttat bennünket Viddinbe, hol kellő ellátásunkról már gondoskodva van.

BULGÁRIA.

Viddin, aug. 30. 1849.

A viddini pasha két nagy vitorlás hajót küldött érettünk Kalafátra. A török tiszt, ki bennünket áthozott, azonnal a táborba vezetett, és sátorokba szállásolt. Minden családos ember egy sátort kapott; a törzstisztek ketten, a többi tisztek öten egyet. Kenyeret azonnal osztottak eleget. Igérték, hogy majd egyebet is kapunk. Lovainknak semmit sem adnak; szénát magunknak kell vennünk drága pénzen. Az olaszokat és lengyeleket már itt találtuk. Hát már e gyűlöletes lengyelektől nem fogunk megmenekülni?...

Viddin, septemb. 1. 1849.

Kossuth, Bem, a két Perczel, Mészáros, Kmeti, Stein, Batthyány Kázmér és István, Guyon, Dembinszki, Visocki, gróf Monti az olasz legio vezére, néhány nappal előbb érkeztek ide. A pasha nagy kitüntetéssel fogadta őket, s a várban szállásoltatta el mindnyájukat.

Nekünk, kiket a táborban sátrak alá helyeztek, a városban szállást bérelnünk nem szabad.

Táborunkat örök környezik, kik egymástól 30 lépésnyi távolságra állanak. Ezen körből kimennünk nem szabad; s kik vásárlás végett a városba akarnak menni: erre a török őrség parancsnokától szükséges engedélyt kapniok.

Táborunk a váron kívül, s a külső sánczon belül, a Duna parton fekszik. E hely nem igen egészséges, minthogy tavaszkor víz alatt szokott állani.

A török kávéosk sátraink közt tanyát ütöttek és mangálaikon főzik fekete kávéjokat. Mangálának nevezik azon magas talpu széles tálat, cserép vagy rézből, melyen a török, izzó kovács-szén parázsánál főzi kávéját s ételét.

Viddin, septemb. 3. 1849.

Szokatlanul alkalmatlan éjjelente azon orditozás, mit a török örök végbevisznek. Mihelyt beestveledett, a török őrnagy sátorőre azonnal el kezd kiáltani teli torokkal bizonyos jelszót; ezt őrszomszédja, szintugy orditva, tovább adja; s ez így megy köröskörül, szünet nélkül, egész hajnalig. Hajnali 3 órakor valami sipító törökzene szólal meg dobszó mellett, imára serkentvén az őrsereget. Hangszereik: hosszú vékony csövű vadászkürtök, s ugyanannyi fuvola-síp (piccolo). Ezen zenészek nem a nagy zenekarhoz, hanem csak a dobosokhoz tartoznak; mert katonai menetek alkalmával a dobolás mindig sípszóval jár.

A török őrsereg, melly szinte itt mellettünk táborozik, s melly körülbelől egy zászlóalj lehet, minden alkonyatkor gyakorlatokat tart. A minő lomhák, ugy szólva csámpásoknak látszanak a törökök különben: szintolly meglepő katonáik ügyessége, mozgásaik gyorsasága, szabatos-sága, s pontossága e gyakorlatoknál. Midőn századok mozdulnak: ugy látszik mintha egyetlen test, vagy gép, mozdulna. A szuronyvívásban igen jelesek, s ezt egyszerre egész századok gyakorolják. Franczia mód szerint forognak, de török vezényszóra. Öltözetük könnyű. Rövid ujjas és pantallon, kék posztóból; fejökön kis vörös fes; lábaikon szőrharisnya, - mit kiki maga köt, - és cipő.

Miként sötét hajnalban, szintugy alkonyatkor, gyakorlataik végeztével, hadi imára gyűlnek össze, fegyvertelenül. Ez abban áll: hogy néhány perczig tartó síp, és dobszó után, - mialatt némán imádkoztak, - *Allah* nevét kiáltják el két ízben.

Viddin, septemb. 5. 1849.

Az orsovai két székely zászlóalj is megérkezett, a vöröstoronyi őrséggel együtt. Ez utóbbinak parancsnoka lhász. Fegyvereik és lovaikkal együtt mintegy 25-30 ágyut adtak át a töröknek. Most már a menekvők összes száma 6 ezerre megy. Ezek között van 4 ezer magyar, a többi olasz, lengyel és német.

A polgári menekültek közt vannak Házmán, gr. Battyhány István, Bencze, Gorove, képviselők; Gyurmán, nejével; Joanovics és Makai, alispánok; Faur, Szerényi, Hatos, Timári, szolgabírák; Lorodi, miniszteri tanácsos, Grim Vincze, Ács, Vuja, oláh püspöki helyettes és leánya; Schöpf orvos családotól.

Ziah pashának most már nincs annyi sátra, mennyi a menekvők befogadására szükséges volna; s e miatt az embereket nagyon összeszorítják. Nekem, minthogy sem családom, sem a tiszték között ismerősöm nincs: tehát sátram sincs. Magam, legényem és két lovam, a szabad ég alatt

tanyázunk; pedig a milly forrók még a napok, az éjszakák szintolly hűsek, s a meleg felsőruha hiányát éjjelenként kinosan érzem.

A török és bolgár kofák (férfiak) táborunkban egész vásárt ütöttek. Gyümölcs van elég, s nem drága. Ez szerencse, mert ellátásunk igen nyomoru. Jöttek bolgár csaplárosok is. Kaphatni a legnagyobb fajta görög és sárga dinnyét, szőlőt, szilvát, diót, mogyorót, bort, rumot, sajtot, és ürüszagu kalácsot.

Azonban e gyümölcsök távolról sem magyar ízűek. A legérettebbek is tökéletlenek, a kellő művelés hiánya rajtuk igen érezhető.

A bolgárok bora vörös, fanyar, fűszeres zagyvalék.

Viddin, sept. 6. 1849.

Miféle csodálatos mumusok azok, kik egész naphosszanta amott a belső vár sánczain guggolnak...? ...kérdzem egy honvédtől ki épen a városból jön.

Ő. Török asszonyok.

Én. Mit csinálnak ott egész nap?...

Ő. Bámulnak és kacagnak bennünket, mint mi őket. Fejök nagy fehér kendővel van bepólálva, csak a szemök látszik. Mindeniken fekete ujjas köpenyeg van, olyan dominó-féle.

Én. Kevés dolguk lehet. Vajjon ki főz nekik?

Ő. Ugy látom, hogy itt minden affélét a férfiak csinálnak.

Én. Ön egygyel beszélni látszott.

Ő. Igen, de valami vén koldusnő lehetett, mert vastag hangja s nagyon rongyos köpönyege volt.

Én. Mit akart?

Ő. Kezével a mosást mutatta; gondolom mosatni való ruhát kért; hanem én ott hagytam, mert egy török, ki arra jött, igen mord szemeket vetett rám.

Viddin, septemb. 7. 1849.

Midőn ide jöttünk, két szép lovat, egy öreg török négyszáz huszasért kérte, s nem adtam. Most a szekérrel együtt kétszázat ígérek értök. Ismét a lengyelek rontottak meg bennünket, kik tömérdek lovat hoztak ki Magyarországból. Ők hamarább érkezvén ide, mindjárt nagy lóvásárt ütöttek. Minthogy pedig pénzüket megisszák s elkártyázzák, tehát lovaikat minden áron vesztegetik. A bolgár kupeczek látván e szorultságot, s a lovak nagy mennyiségét, most már egy közönséges paripáért nyolcz - tiz huszasnál többet nem adnak, s a lengyelektől így is megkapják.

Kiknek tehát minden vagyonuk lovaikban volt, mint nekem, s kik lovaik árán akartak eljutni valamelly művelt országba, hogy ott, legalább meddig körültekintenek, gond nélkül élhessenek: azok most tönkre vannak téve, mint én.

Viddin, septemb. 8. 1849.

Napról napra inkább érezzük, hogy mi nem vendégek vagyunk itt, hanem valóságos foglyok.

Megkérdeztettük Ziah pashát, hogy mi szándéka van velünk? ...Elébe terjesztők, hogy nekünk nem lehet akarnunk hónapokat itt tölteni s kevés pénzünket itt költeni el, mivel előttünk még igen hoszu és nehéz ut van. Mi hazát, nyughelyet keresünk; röviden: olly dolgokat, mellyek nem itt vannak. Azért kértük őt, hogy tovább mehetésünk iránt hováhamarább intézkedni ne terheltessek.

A pasha azt felelte, hogy ő az utasítást ügyünkre nézve Sztambulból várja, s ez legfeljebb tiz nap alatt bizonyosan megérkezendik. Legyünk tehát addig nyugodtan, mert mi a padisah vendégei vagyunk, s így fogatkozásunk semmiben sem lesz.

Viddin, septemb. 9. 1849.

Szemere, Fülöp, Hajnik, Ivánka nem saját neveikkel, s nem is mint magyarok jelentek meg itt, hanem mint angol utazók. Eddig már hegyen völgyön tul járnak.

Utleveleik levén: itt őket senki fel nem tartóztatta.

Egy közmondás tartja, hogy *játékban ismerhetni meg a jellemet*.

Furcsa vonalmakat kellett az utolsó napokban észrevennünk e politikai játékosok jellemében, kik egy hazát játszottak el a napokban.

Szemere és társai elvitték Házmán, Lorodi és a pesti Ulman utleveleiket. Ezen utlevelek Belgrádból érkeztek ez utóbbiak számára, s Orsován véletlenül Szemere kezéhez jutottak, miután tulajdonosaik onnan már eltávoztak.

Szemere Viddinben így szól Házmánhoz: „Én itt nagyobb veszélynek levén kitéve mint ti: engedjétek át nekem az utleveleket.” Házmán e kívánságot kissé tulságosnak találta, mint amelly nincs eléggé indokolva sem barátságban, sem más viszonyok emlékében. Szemere figyelmeztette Házmánt, hogy különben a pasha előtt fel fog fedeztetni azon utlevelek hamis volta: s akkor többé hasznukat senki nem vehetendi. Erre Házmánék Szemerét s társait az utlevelekkel megajándékozták, magoknak pedig a rabságot s nemeslelküséget tartották meg.

Szemere, s fent nevezett utitársai, Viddint még azon éjjel elhagyták, zaj nélkül, látatlanul.

Viddin, septemb. 10. 1849.

Családoknak, betegeseknek, s némelly főtiszteknek a pasha megengedte, hogy a városban szállásokat fogadhassanak. Ez engedély következtében a táborban több sátrak megürülvén: végre én is sátorhoz juték.

Ma indulnak haza azon szegény magyar szekeresek, kiket a lengyelek s más idegen legióbeliek előfogatokul használtak, s magokat velök egész eddig kihozatták.

Vannak köztök felsőmagyarországiak is, kikkel a lengyelek már két hónap óta hurczoltatják magokat. Mindössze tiz szekérrel vannak. Itt létök óta nem kapnak egyebet kenyérnél. Jóságaiuk a tábor körül két hét óta sovány gyepen tengenek. Kín rájuk nézni. Lehetetlen, hogy haza birjanak menni. Ezekkel együtt megy Damjanics kocsisa is, ki Kossuthot a tábornok lovain idehozta.

Egyiket megkértem, hogy keresse fel a hozzám tartozókat, s tudassa velök, hogy még élek.

Viddin, septemb. 11. 1849.

Mióta Magyarországból kijöttünk, azóta meleg étket nem is láttam. A törökök néhány nap óta kezdenek ugyan a kenyéren kívül egyéb élelmi szereket is osztani, hanem ezekkel igen kevés-re mehetünk, mert nem adnak mindent, mi a főzéshez megkivántatik; ha két háromféle kelléket kapunk, a többi mindig hiányzik.

Mennyi nyomoruságon mentem már keresztül, s még sem tanultam meg főzni!... Ez megbecsáthatatlan élheteretlenség!... Volna ugyan táborunkban asszony elég, hanem ezeket saját családjaik vagy tiszteik veszik igénybe. Markotányosnénk száznál is több van.

Borzadva látom, mennyire egyedül vagyok e hatezer ember között.

Viddin, septemb. 12. 1849.

Ziah pasha, és a magyar főnökök meglátogatták táborunkat. Mindnyájan lóháton voltak. A legénység fel volt állítva, zászlóaljok s csapatok szerint. A látogatók végig lovagoltak a rendek közt. Végül az összes menekvő sereg négyoszókat alakított a vezérkar körött, s Kossuth vigasztaló szavakat intézett a sereghez. A nép csüggeteg hangon kiáltotta utána szokott éljenét.

Viddin, septemb. 13. 1849.

Történetből itt egy cigány zenekar is van. Mindnyájan honvéd altisztek az 55-dik zászlóaljban, melly Ihással jött ki Vöröstoronynál. Egy eltűnt szép világot hoznak ők vissza lelkeinkbe.

Bulgária lége! nemde a nagy Hunyad óta nem hallottál ily hangokat, minők itt, századok után, újra megzendülnek?!...

Viddin, septemb. 14. 1849.

Az őszi éjszakák napról napra hidegebbek. Egészségem igen gyenge lábon áll. Bemegyek a városba, azon török csárdába, hová többi polgári rendű sorsosim magukat már behelyezték.

E beszállóban egy nyomoru, papirablaku sárszoba havi bére 12 huszas. Minden butora egy gyékényből áll.

Viddin, septemb. 16. 1849.

Amilly tündéri, a milly vonzó volt e város a szemnek távolról és kívülről: szintolly hétköznapi, visszataszító és csömörletes az, a mi érzékeinknek, közélről és belőlről.

Hihetetlen, megfoghatatlan, hogy az európai műveltség tőzsomszédjában, a magyar végvidéktől gőzösön egy napi járásnyira, minden átmeneti fokozat nélkül, ily végtelen különbség találtathassék az emberiség állapotában.

Annyira más világ ez itt, annyira bámulatos, annyira idegen szerű s mély szájalomra méltó: mintha bennünket egy isteni bűvész, Páris fénycsarnokaiból, egy perc alatt, Afrika közepére varázslana, s az időben ezer év előtti multba, az emberiség bölcsőkorába.

Viddin nem annyira vár, mint lapályon épült erősség. Belvárosa nem nagyobb mint Kassa. Mély sáncz és magas bástyafal környezi, - négyszegű faragott kövekből építve, - mellynek egyik oldalát a Duna mossa. Ezen bástyafalon kívül terül el a külváros félkörben, mellyet ismét árok, és magas földhányás kerít. A benső várnak négy kapuja van, a külső sáncznak három.

A Dunáról közvetlenül a belvárosba juthatni. A belváros kapuin belől szűk, tekervényes utak visznek mindenfelé, két három ölnyi magas deszkakerítések és sövényfalak között, melly utóbbiak sárral tapasztvák és meszeletlenek. E kerítéseken imitt-amott zárt ajtók. Félelmes némaság mindenütt. A gerlék örökös turbékolásán kívül semmi nesz.

Félóra óta keringek már e ronda néptelen tömkelegben, mindig szorongóbb kebellem. Nem látok semmi élő teremtményt, kivevén valami undok fajta gazdátlan ebeket...

De még is... három burkolt alak, mint meg annyi kísértet közelít egy oldalsikátorból. Ezek török nők. Fejeik nagy fejér patyolatkendőkkel burkolvák, mint azt némelly vidékeinken a magyar parasztnők viselik, azon különbséggel, hogy ezeknek itt csupán szemeik látszanak. Hosszu fekete ujjas-köpeny mindeniken, hogy termetök se láttassék. Egy ajtó előtt megállanak s kopogtatnak. Ez alatt, engem meglátva, rám bámulnak, mint én reájok. Élénken váltanak néhány szót, s a megnyílt ajtón, kaczagva eltűnnek, utánuk az ajtó ismét becsuktván.

Ur isten! hogyan jutok ki e csodálatos tekervényből?... mondom magamban, midőn egy kő repül előmbe. Körültekintek: senkit se látok. Kis idő múlva ismét egy másik kő porzik el mellettem, valami vad gyermekhahota kíséretében, s e kiáltások között: „gyaur-magyar! Gyaur-köpek!”³ s balra, egy eddig észre nem vett zugutczában, nagy csapat török gyerkőczöt pillantok meg. Már nem jó helyen járok, gondolom, s visszafordulok. Ekkor a kerítésből, hová a gyermekek befutottak, valami sajátságos zsivajt hallok, bizonyos ótestamentomi nemű lázas hangjátékkal. Ez bizonyosan török iskola.

Vége egy emigrans jön.

Én. Ugyan kérem, hol van itt a város? ...merre vannak a házak, az utcák?...

Ő. Hiszen ez a város; ezek a házak, ezek az utcák, a hol vagyunk.

Én. Hiszen ez itt mind pusztá kerítés két felől?

Ő. Igen, de belől ezeken házak, udvarok és kertek vannak.

Én. De hiszen ezek az utcák ki vannak halva? Kérem hol vannak itt az emberek?

Ő. Hát az asszonyok otthon ülnek, a férfiak pedig a kávéházakban, boltjaik s műhelyeikben. Ezek pedig az úgy nevezett bazáron vannak, mind együtt.

Felkerestük aztán az úgynevezett bazárt, az az: boltosutczát, s összejártuk e tömkeleg minden zegezugát.

A mint az emberek itt legelőször tanyát ütöttek, s hol azon tanyáikat körülkerítették: azok századok után is ott állanak.

Itt nem a házak sorozvák utcák szerint, hanem az utcák mennek a házkerítések önkénye, s szeszélyei szerint. Utczára fekvő házak ritkán láthatók; az ilyenek is háttal vannak fordulva kifelé. A közkényelem, alá van rendelve a magányosokénak, valamint a rend, biztosság és tisztaság minden tekintete.

³ Gyaur = hitetlen. Köpek = kutya.

A házak mind fából építvék; oldalaik mind sövénymódra fonvák, és sárral tapasztvák. Ilyen a pasha háza is. Az építőmesterek cigányok, vagy bolgár parasztok, kiknek e mesterségről, természetesen fogalmok sincs. Ugyanazért az épületeken semmi más jellem, mint a lelki szegénység kifejezése. E házak szabály és izlés nélkül összetoldozott kalibák, számos apró fülkékkel és kamarákkal. Az ajtók általában olly szűkre szabvák, hogy csak mélyen meggörnyedve bujhatni rajtok keresztül. E faházak bordáin mindent szegeznek; a gerendázatok műtani szerkesztéséhez itt senki nem ért.

Itt az üvegablak kivétel, mondhatni fényüzés. Üvegablaku ház jóllétre, gazdagságra mutat. Hol az ablaknyílásokat finom farostély szövédékek zárják: ott háremek vannak. Egy uri szobán hét-nyolcz ablak van. A török szobák ugy építvék, hogy két három oldalról szabadon álljanak. A legsilányabb viskónak is cserép fedele van.

A házak belseje megfelel külsejének: szegény, nyomoru. A szobában semmi butor, egy gyékényen kívül, mellyel a szoba földje be van terítve. A gazdagok szobáiban deszka emelvény futja körül a falakat. Erre szalmával tömött zsákokat és párnákat helyeznek, mellyek közönséges pamut kartonnal borítvák. Ebből áll a híres török diván. Fent keskeny deszkapolcz futja körül a falat. A padlatot finom vesszőfonadék borítja.

Tükrök csak a gazdagoknál láthatók. Asztal, szék, s más europai szerű butor sehol nem találhatik.

A kályha hiányát a szegényeknél cserépmangál, a gazdagoknál kandalló és rézmangál pótolják.

E szobák mind hasonlóak egymáshoz. Ki egy gazdag s egy szegény szobát látott: az valamennyit látta.

Ruháikat a falba épített fülkékben tartják; pénzeiket pedig tulipános ládában, melly a főhelyen áll, egy szegletben.

A gazdagok kincsei drágakövek és paripákban állanak.

Boltjaik a mi vásári deszka bódéinkhoz hasonlítanak. Ajtajaik nagy leppentyük, mellyek midőn fel vannak támasztva: a bolt valóságos színpadot képez, két lábnyi deszka emelvénnyel, mellynek közepén ül a boltos, szőnyegen, keresztbe vetett mezitlábakkal; papucsai a járdán hevervén.

A fű és ékszer árusokat kivéve, minden boltos kézműves is. Árul és dolgozik egyszersmind. Segédek egy mellékfülkében dolgoznak.

A vevő nem lép fel a bolt padlatára, hanem csak a járdán áll meg előtte, s ott végzi alkuját.

A kávéházak száma tömérdek; mi azt mutatja, hogy ez a töröknek fő szükségei közé tartozik. Az emberek itt kétfélék: kávéházban ülők, és boltban ülők.

Kávéházaik, fogadóik, mint minden közhelyeik rondák, nyomorúk.

Viddin, septemb. 17. 1849.

Regényes dolog itt azon tarka öltözetű, nevetséges alakokat fényes nappal látni, az életben, minőket otthon csupán színpadokon s álarczos vigalmakban láttunk, mint emlékeit a sötétebb századoknak.

Midőn reggelenként szememet felnyitom, s ez annyira idegen világtól látom környezve magamat, mind annyiszor azt gondolom: Ur isten! vajjon ébren vagyok-e? ...vajjon érzékeim mind megvannak-e?

A töröknek nem szabad egyebet tanulnia s tudnia, mint a *Koránt*.

Ez az ő bibliája, corpus jurisa, encyclopoediája. Ebben foglaltatnak vallási és polgári törvényei. Ebben találhatik fel, szerinte, minden emberi bölcsesség, és földi tudomány.

Az iszlám vallás pusztán a testiségre van alapítva; elveiben az ember csupán állati oldaláról felfogva. Azért a töröknek mind magános, mind nyilvános életét állatiság, vakhitűség, butaság, tunyaság, s örök mozdulatlanság bélyegzik.

A török, az életnek minden jeleneteiben most is épen olyan, mint a minő volt Mahomet proféta korában.

Előtte csupán kétféle ember létezik: török és nem török; amaz annyit tesz, hogy igazhitű, a lények legfensőbbike; emez annyi, mint hitetlen barom, szolgarab, nyomoru megvetendő valami.

Az ő hitvallása egyetlen egy, minden. Szerinte csak ő az ember; a mi rajta kívül van, az lelketlen dolog.

A török pisztolyokat és handsárt visel; ez öltözetének kiegészítő része. Nemtöröknek fegyvert viselnie nem szabad.

A török lelövi a keresztényt az utcán, fényes nappal, ha magát általa sértettnek érzi, a nélkül, hogy ezért csak kérdőre is vonatnék.

Nem régiben egy török suhancz le lőtt egy bolgár papot. Büntetése az lőn, hogy két évig más városban kellett laknia.

Gyakran láthatni, miként a török gyermek bottal veri a bolgár parasztot, a nélkül, hogy ez magát védeni merészené.

Egy viddini bolgár lakos, ki kőházat kezdett építeni, befogatott s halálra íteltetett. Azzal vádoltatott, hogy várat akar építeni. A bolgár csak 25 ezer piaszteren volt képes életét megváltani; s másik 25 ezer piaszteren vásárolt engedélyt arra, hogy házának alapját kőből rakhassa. A *Korán* szerint, gúny Isten ellen, örök időkre számított hajlékot építeni, miután az embernek olly kevés napokig tartó mulatás van engedve itt a földön.

Ő nem érti, miként lehet egyébbel élni az embernek, mint juhussal, vöröshagymával és rizksásával.

A pasha, szintugy mint a pór, pusztá kézzel eszik, s ujjaival pótolja a kés, villa és kanál hiányát.

A török minden keresztényt tisztátalan állatnak tart, mint olyat, a ki disznóhúst eszik, s testét nem beretválja. Egyedül magát tartja tiszta lénynek, minthogy ő naponta több ízben mosdik, mert testén semmi hajfélét nem tűr, s mert a szobába soha nem lép máskép, mint mezítláb vagy pusztá harisnyában.

A pasha szobájában a közkatona is czipő nélkül jelenik meg.

Azonban a török öltözte, háza és közhelyei undok férgek örök tanyája.

Utczáik és piaczaikon a lég dögleletes, mert e közhelyek századok óta pallóztatnak szeméttel s állatok hulláival, s mert itt tartják örök gyűlhelyöket amaz illatok, miket a verőfényen száraztott halak, s mézárszékek kigőzölögnek; továbbá az utczai kemenczék juhfaggyuval készült süteményei; a tímárok, szűcsök, és festők gyártmányai; a bolgárok főző műhelyei, mellyek mindannyian a törökök bazárján, az az főpiaczán díszlenek, barátságos szomszédságban.

A török saját szokásai s erkölcei iránt határtalan kegyeletet követel mindenkitől, míg ő a másokéit gunyolja, gyűlöli, megveti.

A töröknek minden gondolata, vágya s érdeke: a nők, gyomor és pénz körül forog. E dolgokon tul nincs fogalma, ösztöne, érzéke.

A töröknek ezen vadsága, s durva türelmetlenségével alig lehet megegyeztetni azon türelmet, sőt mondhatni, rokonszenvet, mellyel e nép irántunk viseltetni látszik. Hanem ennek kulcsa a szultán fermánjában kereshető, melly e bánásmódot rájuk parancsolta.

Mert ők szultánjok tetszése szerint szeretnek, vagy gyűlölnék. Szerintök a proféta második, a szultán harmadik személy Isten után. Mohamed képviselője a szultán, ki gyakran találkozik a profétával, vagy levélben érti meg tőle Isten akaratát.

Különben a magyar és török faj jellemében, a kettőnek nyelvalkotása s hangzatában, sok benső hasonlat van.

Elég az hozzá, hogy ők bennünket testvéröknek neveznek, s nekünk példátlan szabadságokat engednek. Az itteni ráják nem győznek eléggé bámulni rája, hogy kedvünkért a török magán illy erőszakot tesz.

Azonban őszinte rokonszenvet csupán a népnél tapasztalunk. A tisztviselők és katonatisztek durva, csaló, ravasz, szemtelen nép, különösen azok, kik a mi ügyeinket kezelik.

A pasha úgy vigasztal bennünket, hogy a szultán minden szükségünket bőven fogja fedezni; kéjben fogunk fürdeni, és semmit nem dolgozni, mi, szerintök, a boldogság netovábbja.

Viddin, aug. 18. 1849.

Egy ide tévedt zágrábi német lapban az áll: hogy Pétervárad és Arad várai feladták magokat.

„*Machbet*. Mi lárma van ott?

Seiton. Sire! a királyné meghalt.

Machbet. Érhetne volna később is a halál.

E hir időt lelt volna máskor is...

Holnap... holnap... és ismét újra holnap...

Apró léptekkel napról napra így megy

A mulandóság végső pontjaiglan;

S minden tegnapjaink bolondok utját

Világíták meg a sötét halálhoz.

Aludj, aludj ki gyertya-végmaradvány!

Mi az élet!?... Árnyék, melly átsuhan;

Komédiás,

Ki egy óráig tombol és dühöng

A szinpadon, s többé nem láttatik.

Mese, mellyet bolond mesél, tele

Üres kongással és dagályjal,

S mellynek értelme nincs.”

Viddin, septemb. 19. 1849.

Néhány nap múlva ide érkezésünk után, egy nagy fejű, buta tekintetű, potrohos, kaputos ember jelent meg Viddinben, s e török fogadóba szállott, hol mi lakunk.

Előbb csak oláhul beszélt, s azt mondta, hogy más nyelvet nem ért; később azonban németül is, ráczul is megszólalt; sőt kisült, hogy magyarul is ért valamit.

Egykor valaki közölünk kérdezi tőle: mi járatban van itt?... s gyanunk igazolva lőn. Megvallotta, hogy ő muszka kém; feladata: bennünket szemmel tartani, nehogy valaki közölünk megszökjék. E percztől fogva ez ember még nagyobb gyűlölet tárgya, mint volt. Mindenki kerüli s megveti; de mind ezt ő fel sem véve, szerepét hidegen folytatja.

Egy sztambuli levél azon hírt hozta, hogy bennünket a hatalmak közakarata szerint Kandia szigetére telepítenek, s ott a török állodalom gyarmata leendünk.

Ha ez nem fogság akar lenni, úgy csak megjárja: de ha Kréta szigete sírunk gyanánt volna kijelölve, az iszonyu lenne.

Más időben, más körülmények között láthatni meg e mesés szigetföldet, Mínosz király lakát, Lykurgusz temetőjét: milly gyönyör volna! Most e classicus föld, a régi görög hősök bölcsője, az isteni kalandok tanyája, illatos légével, olajfa berkei s narancs ligeteivel, nekünk csak Szibéria lesz.

E hírrel egykoru az, hogy bennünket visszakövetelnek a török kormánytól; hogy Radzivil herczeg az orosz kormány részéről szinte Sztambulba küldetett, követelni az oroszleNGYELEK kiadatását; hogy a szultán tagadó válasza ez ügyben hadüzenet fogna lenni.

Szökni most már csaknem lehetetlen. A város minden kapuin kettőztetett őrség; a város környékén minden irányban czirkáló lovasok; sőt még e török fogadó kapuin is örök állanak.

Az első napokban nem volt nehéz odább állani, mert a felvigyázat nem volt illy szigoru; Ziah pasha pedig maga sem tudta, mit kelljen velünk cselekednie. Akkor sokan el is mentek; de most a szökés nagy bajjal és sok pénzzel jár. Somsich azonban utat vesztett; egy ügynök segítette menekülni, állítólag száz aranyért. Megmenekült Schöpf orvos is családjával együtt. Legközelebb három honvéd tiszt, idevaló bolgároktól utleveleket szerezvén, aztán egy török hajóst megvesztegetvén, egy bárkán, sötét éjjel, utnak indult, s a Duna partjain felállított örök figyelmét kikerülve, szerencsésen megszabadult.

Ámde ha mindjárt lehető volna is a szökés különben: hová, merre, s hogyan szökjék az, kinek egy fillére sincs, és ki ez ország népeinek nyelvét nem érti, az az: ki sem törökül, sem bolgárul, sem szerbül, sem oláhul nem beszél?...

Vilmos, angol Vilmos... jöjj elő!...

Shakespeare. Itt vagyok.

Én. Hogyan is volt ott Rómában?

Shakespeare. Sem kőtorony, sem rézből vert falak.

Szűk légű börtön, sem kemény bilincs

A szellem erejét meg nem köthetik.

Az élet, unva földi nyögöket,

Bucsut magának mindig képes adni.

Ha ezt tudom, tudhatja minden ember:

Hogy a mi rész önkény reám esik,

Lerázhatom kényemre.⁴

⁴ Julius Caesar.

Viddin, sept. 20. 1849.

Andrási Sztambulból azt írja, hogy kiadatásunk el van határozva. Szerinte egyetlen mód menekülni: a törökké létel. Csajka ugyanazt írja Bemnek. Azt hiszik, hogy a renegátok a szultán alattvalóivá válván: azonnal természetes védenczeivé lesznek, nemcsak a portának, hanem minden töröknek.

Ördögi alternativa! áldozatul esni a visszatorlás rettentő logikájának; vagy megtagadni hazát, nemzetet, családot emlékezetet, barommá lenni öntudattal, s örök száműzetésben élni testileg, lelkileg!!

Válasszatok földönfutók!

Az is hallatszik, hogy Franciaország elzárta volna kapuit a magyar menekültek előtt.

Ez már mégis égbekiáltó!...

Ők, a forradalom apostolai... ők magok dobják reánk a legelső követ?

„Hitvány kutyák! kiknek lélekzetét
Ugy gyűlölöm mint a büszhödt mocsárt,
S kegyét becsülöm mint a temetetlen
Halott maradványát, melly légemet
Megrontja: én száműzlek titeket!
Maradjatok ott ingó lelketekkel!
Remegjen minden neszre szívetek!
Az ellenség tollának lebbenése
Ejtsen kétségbe, tegyen nyomoru
Szolgáivá olyan nemzetnek, a mely
Egy kardcsapás nélkül hódította meg!
Megvetve várost miattatok,
Hátat fordítok... széles a világ.”⁵

Mind ez még nem elég.

Bizonyosnak állítják, hogy a menekvők Helvétziából is ki vannak utasítva. Nincs tehát számunkra hely az eurpai száraz földön, mint a temető.

„Végzet kívárvuk most tetszésetet!
Hogy halni kell tudjuk, csupán idő
Mért az ember fárad, s haladék.”⁶

Viddin, septemb. 21. 1849.

Bem már korábban is kijelentette barátai előtt, hogy ő a jelen conjuncturák között nem tétováz törökké lenni, azon indokból, mert a muszkával még egyszer az életben szemközt állhatnia más mód nincs; ezen lehetőségért pedig ő nem csak török, hanem ördög is lesz.

⁵ Shakespeare, Coriolán.

⁶ Shakespeare, Julius Caesar.

Részint az öreg hadvezér iránti ragaszkodásból, részint azon kilátásért, mikép ezen ut a harczmezőre vezethetend: a főtisztok közül sokan elhatázzák Bemet követni a pogányság útján, miként követték őt a harci pályán.

És az öreg Bem, gúnyjára e keresztény (?) Európának, látszatos ellenmondásban önmagával, ő, a szabadság harczosa, a sötétség és kényuraság elvének szolgálatába lép; ezen elvet képviselő állodalom vallását s nemzetiségét veszi fel, azért, hogy „az ő jó barátaival, az oroszokkal,” még egyszer szembe nézhessen, az az: egyetlen sugáráért lengyel hazája feltámadása iránti reményének, melly reménye már-már végkép elenyészett.

E szempontból fogva fel a dolgot: fölhivta földieit s bajtársait, hogy kövessék példáját. Fel-szólítása viszhangra talált a táborban, s néhány nap alatt az iszlámra tért magyarok és lengyelek összes száma 300-ra nőtt.

A tábornoki ranguk közül hárman léptek át: Bem, Kmeti, Stein. A polgáriak közül Grimen kívül senki.

Kossuth - ki az áttérésnek határozott ellenzője s kárhoztatója volt, - közbe lépett, s Bem propagandáját ellenkezővel igyekezett a menekvők közvéleményében ellensúlyozni, s hatás-talanná tenni.

Ez ügy fölött, Bem és Kossuth között, a legkeserűbb viszály, ebből halálos gyűlölködés keletkezett.

Viddin, septemb. 22. 1849.

Daczára a török katonaság éber vigyázatának, naponként történnek szökési kísérletek, mindenféle irányban. Azoknak, kik a szerb vagy oláh nyelvben jártasok, a kiknek sok pénzök van, könnyebben sikerül; de a szökevények nagy része rajta veszt, minthogy sem egyik, sem másik tulajdonsággal nem bír.

Tegnap is három honvédtisztet hoztak vissza. Ezek már csaknem a szerb határokig szerencsésen eljutván: ott egy bolgár halásznál szállást kérnek; ez őket szívesen látja, - természetesen jó pénzért, - s azonnal ajánlja nekik kalauzi szolgálatát. Ezek kapnak rajta, s hogy őt lekötélezzék, előre is jól megajándékozzák. Hajnalban elindulnak. Az idő ködös volt. Négy órai sebes gyaloglás után, midőn azt hitték, hogy már a szerb földön, s minden bajon túl vannak: a köd eloszlik, a nap szépen kisüt, s ők a szép reggelen Viddin városát pillantják meg magok előtt. E látványt eleinte valami délibábféle tünemény szemfényvesztő játékának tartották; de már a másik perczben az áruló bolgárt akarták agyon ütni. Mind késő volt. A külsánczok őrei meglátták, s megismerték őket. El kellett szépen menniök az őrtiszttel együtt a török ezredeshez, Izmail beyhez. Én épen nála voltam. Midőn beléptek, arczkifejezésök a szégyen és harag szenvedélyes vegyületét mutatta. A bolgár kalauz előáll, s az ezredesnek komolyan ezt beszéli: „uram, ezek az utasok Magyarországból jönnek egyenesen; az éjjel nálam háltak; s nem tudván itt a járást: engem kértek meg, hogy vezetném el őket többi magyar földieihez.

Izmail bey igen nyájas arczczal fogadja őket, s német tolmácsa által kérdezteti, hogy van-e utlevelök?... És ez ügyetlenek észre nem veszik a tévedést, hanem elkezdenek nyakaskodni: hogy ők az itteni rabságot és nyomort már megelégtették, s ha már csakugyan szenvedniök kell, ugymond, tehát inkább akarnak szenvedni otthon, s a t.; hanem, hogy a köd miatt egész az utolsó perczig észre nem vették a cselt, miszerint e hűtlen bolgár, kit pénzen fogadtak meg utmutatójuknak, őket ide visszahozza.

A tolmács beszéli törökül Izmail beynek a mondottakat; a kalauz bámul; az ezredes pedig komolly arcot vált, s miután megkérdezi őket, hogy melyik kapun mentek ki, ezt mondja: „Ide benneteket senki sem hívott; s ha egyszer hozzánk jönni jónak láttátok: várjátok el türelemmel, míg ez ország ura jövő sorsotokra nézve intézkedni fog. Tapasztalhattátok eddig is, hogy ő nincs irántatok rossz akarattal.”

Ezzel a kaszárnnyába küldötte őket, s becsukatta.

Viddin, sept. 23. 1849.

Szemerét azzal gyanúsítják, hogy Vagnerrel megosztozott volna; s így akarják megfejteni azon rejtélyt, miszerint Vagnernek Orsováról olly kétes módon sikerült odább állania, daczára azon erős őrizetnek, melly alá Szemere őt helyezte.

Annyi igaz, hogy Grim, ki Szemerével egy kocsin jött Oláhországon keresztül, itt Viddinben úgy tapasztalá, miszerint Szemere és Vagner egymással bizalmas lábon állanak.

H... és M... honvédtisztek tehát, pénzükből az utolsó fillérig kifogyván: rárontottak Vagnerre, olly szándékkal, hogy őt számadásra vonják, s még nála levő álladalmi összeget az összes emigratio jogszerű tulajdonának nyilvánítsák.

Ezen megrohanásnak semmi nyilvános eredménye nem lőn, azon kívül, hogy a két szájas tiszt egyszerre elnémult, s hallgataggá lőn... A kérdezőnek kitérőleg feleltek, s Vagnernek védőivé lőnek.

Azonban a pénzetlen tisztok a Vagnernéli látogatás után, mintha megbüvöltettek volna, egyszerre aranyos kapi tisztokká változtak. Aranyakkal fizettek, és aranyokban makaóztak.

Később megvallották, hogy Vagnertől egyenként két két száz darab aranyat kaptak.

Viddin, septemb. 24. 1849.

Ziah pashához ügyünkben hivatalos tudósítás Sztambulból még mind eddig nem érkezett.

Az itteni zsidók a magyar bankjegyeket vásárolni kezdik.

Mint mondják, a belgrádi zsidóktól vannak erre megbízásaik. Eleinte száz forintért tizenhatot adtak huszasokban; később három aranyat; most már nem adnak többet harmincz huszsnál, az az tiz pengő forintos jegyért három huszast. Mind e mellett csupán azon alsóbb rendű tisztok adják el jegyeiket, kiknek másnemű pénzben egy fillérök sincs. Ellenben vannak főtisztok, kik a helyett, hogy a magokéit eladnák, még vásárolnak; például G... ma is 600 pftot vett meg hat aranyon Sz... től, ki haza készül.

Viddin, septemb. 25. 1849.

Ez az első állapot itt Viddinben nem hasonlít semmi afféléhez, mit eddig a sors, és idő, agyam könyvébe feljegyeztek.

Ugy tetszik néha, mintha e kibujdosott nép, midőn e nyugponon megállapodott és visszatekintett: élő bálvánnyá dermedett volna, hazafelé meresztett szemekkel.

És mintha Prometheus keselyűi koronként lecsapnának e bálványra, hogy kebléből a szívet mindannyiszor kitépjék, valahányszor ez magát újra meg újra kinövé.

Máskor ismét úgy vagyunk, mint a ki egy magas sziklatetőről, honnan a csillagokba nézett, iszonyú mélységbe bukik, és mielőtt feneket érne, elveszti öntudatát.

De hát valóban soha nem látnók többé az Árpádok és Hunyadok honát, mellynek egykor három tenger jegyzé határait?...

Ez mese.

És nem tartoznánk többé ama népcsaládhoz, melyet magyarnak nevez a történetírás?...

És a magyar nyelv szép dallama elnémult volna füleinknek mind örökre?... ama férfias bariton a mindenség harmoniájában, nyelve az emberi méltóságnak, öntudatos erőnek, kedélynek és bölcsességnek...

És így hiába éltek volna nekünk ama fölKentjei a hírnek és halhatatlanságnak, ama bajnokai a szellemvilágnak, a jónak, szépnek és dicsőnek; ama dalnokok, látnokok és jósmesterek, kik fenn ragyogtak mint a századok csillagai?...

Nem, nem!... ez álom! ez egy őrzöngőnek álma...

Ez ösvény egy tömkelegbe vezet, hol elveszti magát a lélek, s a kivezető utat meg nem találja.

Viddin, septemb. 26. 1849.

Rendkívüli kórállapot ellen rendkívüli visszahatásra van szükség a természet részéről.

De miben áll az emlékezet égő poklának ellenszere?...

Felelet: a feledésben.

„Ámde mig a fű megnő, - mondja Hamlet, - addig felfordul a ló.” -

És nem volnának rendkívüli eszközök a természetben, mellyek sólyomszárnyakat fűznének vállaira e lomha időnek, melly a feledés országába csigaháton visz bennünket?...

Illy erőművet, illy szárnyakat az emberi tudomány a hontalanok számára még eddig fel nem talált.

S a feledésnek nem volnának legalább bizonyos *helytartó szellemei*, mik ő istenségét megközelíthetnék, hiányát pótolhatnák az emberi természetben?...

Vannak igen is. Ó ezt már rég feltalálták... a költők.

Miként a napvilág helytartója a holdvilág, ennek a gyertyavilág, a halálnak az álom, a vakságnak és éjszakának a börtön: úgy a feledésnek helypótlói a mámor, kábulat, zsibadály, eltompulás.

Mi most itt mindnyájan élő gépek vagyunk. Mozgunk és cselekszünk az állatnak, a durva érzékeknek ösztönei szerint, mondhatni, vakon, öntudatlanul.

Borban és játékban, dalban és zenében keresünk menedéket a tudás, az emlékezet vampyrjai ellen.

Ez a viddini első állapot jelleme.

Azonban, a hírre, hogy ki fogunk adatni: mindenki rögtön kijózanult.

A multak képein merengő viddini magyarság fölriadt e hír hangjára, s egyszerre előre fordítá tekintetét.

Ki sem meghalni, sem megörülni nem tud, kinek az életben van még kit, vagy mit szeretnie és óhajtania: annak kell holnapjának, s azutánjának lennie, s ezekre nézve nem lehet fásultnak, közönyösnek lennie.

E gondolatok látszottak a viddini magyarságot átlengeni e napokban.

September 18-ka, mondhatni, hogy itteni életünkben korszakot csinált. Akkor érkezett Andrási levele kiadatásunk hírével. Ez esemény, míg egyfelől az első napok alatti ájulatból eszméletre hozott bennünket: más felől elkezdé külön választani közöttünk az elemeket: politikai színezet, magánjellem, és az egyéniségek benső értéke szerint. Első nyilatkozványa volt e lélektani átmenetnek azon nagy nevezetességű esemény, miszerint összesen 300 lengyel és magyar törökké lőn.

Röviden, e pillanattól fogva, mind benső, mind külső állapotunk új fordulatot vőn.

Viddin, septemb. 27. 1849.

Mit fogunk tenni mi, többiek, kik törökké lenni borzadunk?... még magunk sem tudjuk.

Határozatunkat az utolsó pillanatra halasztjuk. Mert hiszen elveszni az izlamban erkölcsileg, nemzetileg, családirag; vagy elveszni másfelől testileg, soha sem késő.

Azért míg a Dunát látjuk, melly nem nyugot felé foly: minek sietni a határozattal?

Kossuth ellen kemény kifakadások történnek uton, útfélen, azért, hogy innen el nem ment mindjárt az első pillanatban, mikor még tehette volna, mint Szemere s Hajnik tették. Hogy ha már bajuszát és szakállát is épen azon szándékból vette le, hogy annál ismeretlenebbül juthasson ez országon keresztül akárhová, s miután jól tudta, hogy itt maradásával semmit sem segíthetend az emigratió: nem foghatja meg senki, miért nem hajtotta hát végre szökési szándokát?

Neki tulajdonítja mindenki, hogy ennyire karó közé vagyunk szorítva; mert azt hiszik, hogy ha most ő itt nincs, tehát a hatalmak velünk nem sokat törődnek; s hogy ha most Párisban vagy Londonban volna: menekvő társainak ügyében többet lendíthetne.

A töröknek csak két ünnepe van; egyik esik július táján, a másik ősszel. Mind a kettő *Bajram*-nak nevezetik, mind a kettőt böjt előzi meg, s e böjtöt *Ramazán*-nak hívják. Illyenkor roppant ágyuzást visznek véghez, reggel és estve.

És minthogy pénteken, midőn a töröknek vasárnapja van, szinte ágyuzással üdvözlük a nap fölkelését és lenyugvását; a mi fiatal tüzértiszteink illyenkor magukat a török tüzerek előtt produkálni szokták.

Tüzelnek egész szenvedélyjel, hogy - ugymond - a gyakorlatból ki ne jőjjenek.

Viddin, septemb. 28. 1849.

Mióta kiadatásunk forog kérdésben: azóta a pasha és a többi tisztviselők bánása kiállhatatlanul durva és embertelen.

Mi polgári rendűek, kik a városba költöztünk lakni, semmi nemű ellátásban nem részesítettek, daczára folytonos biztatásaiknak.

Mi ugyan a pashától semmit sem kértünk egyebet, minthogy a városban saját pénzeinken szállást fogadhatnunk engedje meg. Sőt kétkedünk is tőle valami segélyezést elfogadni, azon okból, nehogy az által irányában lekötve legyünk.

Ellenben azt jogszerűleg hisszük követelhetni tőle, hogy bennünket ne tartóztasson itt, hanem engedje utunkat tovább folytatnunk Sztambul felé, mint közönséges utas embereknek, legalább azoknak közölünk, kik menni *akarnak* is, *módjuk* is van hozzá.

Több ízben tudtára adtuk, hogy vendégszeretetökkel már el vagyunk telve; hogy ne fáraszák magokat, ne szeressenek ennyire; eresszenek el isten hírével; ne fosszanak ki bennünket utolsó filléreinkből, azzal, hogy itt fogva tartanak, hol drága pénzen vásároljuk az undort és nyomort, hol a törökök szintugy mint e bolgár kalmárok velünk mindennek tizszeres árát fizettetik.

Minthogy pedig feleletül örökké csak ugyanazon ígéreteket nyerjük a pashától, - olasz tolmácsának szokott „*molto complimento*”-ja mellett, - hogy már néhány nap mulva *minden bizonnyal* szabadon fogunk bocsáttatni, sőt a szultán költségén utazhatni Sztambulig; s mivel az efféle mézes ígérek mellett folyvást rabok vagyunk, sőt napról, napra szorosabban őriztetünk, és otrombábban bánnak velünk: tehát annyit mégis *feltettünk* a pasha természeti tapintatáról s becsületességéről, miszerint érezni fogja, hogy foglyainak ellátásáról talán gondoskodnia illenék. Számitottunk reá, hogy élelmi és szállás-illetékeink díjjával legalább meg fogunk *kináltatni*... De bizony mindeddig csak „*molto complimento*”-val tartanak bennünket.

Viddin, septemb. 29. 1849.

A városban csak két török korcsma van. Ezek is csak annyiban mondhatók korcsmáknak, mennyiben roppant istálók vannak a karavánok számára, minthogy itt mindenféle fuvarozás csupán háttas lovak által történik. És még annyiban korcsmák, hogy itt valami nyomoru meszeletlen szobák is találhatók, papír ablakokkal, minden bútor nélkül; durván összeszegzett ajtaikon vaskilincsekkel. Különben semmi más korcsmai tulajdonsággal nem bírnak. Hanem egy egy rongyos, piszkos kávéház mind a kettőben van. E kávéházak is, szokás szerint, szinte butorzatlanok, s a kávézó vendégek a földön ülnek gyékényeken. Nálunk a becsületes ólak, tisztaság tekintetében paloták, e kávéházak mellett; valamint a legutolsó magyar paraszt ember is magasan áll erkölcsi tekintetben e kávéházak publikuma felett.

E két korcsmában már annyira meg vagyunk szaporodva, hogy a nagyobb rész, velem együtt, az udvaron lakik, és az ereszek alatt hál, melyek itt rendszerint igen szélesek. A piac utcákon végig szinte illy széles ereszek védik a járdákat az eső ellen, mind a két oldalon.

És mégis csak igen nagy bajjal nyerhettünk engedélyt arra, hogy innen kiköltözzünk, s a bolgárok városrészében, magánházaknál fogadassunk szállásokat. Ennek oka, ugy hisszük, a muszka kém lesz, aki szinte itt lakik e nagyobbik korcsmában, s ki minden reggel meg-számlálja szekereinket és lovainkat, hogy a tegnapi létszámból nem hiányzik-e valami?...

Mihelyt a nap leszállott, a pisztolyos és hándsáros rendőrök (kavaszok), birkanyáj gyanánt azonnal haza terelnek bennünket a Duna partjáról.

E korcsmában sokkal könnyebb szemmel tartaniok bennünket, mint hogyha szerteséjjel laknánk a városban. Mert a bolgár házak benseje valóságos tömkeleg, telve buvó helyek, titkos fülkék, sötét kamarák, tekervényes folyosók és hátulsó kis ajtókkal, melyeken keresztül az egész bolgár várost bejárhatni, a nélkül, hogy az utcára kilépjen az ember. E kis ajtócskák,

mellyek a szomszédokkali közlekedést eszközlik, világosan arra mutatnak, hogy ezeken által, nagy veszély vagy szükség esetében, az üldözöttek utat vesztvén, a törökök elől elillanhattak; míg más részről e kis buvó ajtók titkos szövetkezésekre is alkalmasak, minthogy az itteni keresztények, mind vallási, mind politikai helyzetöknél fogva, illy titkos szövetkezésekre gyakran kényszerítve vannak.

Elindultunk tehát néhányan szállást keresni... Épen vasárnap volt, - keresztény vasárnap; - mert már itt három féle vasárnap van: péntek a törököké, szombat a zsidóké, vasárnap a mienk és a bolgároké. Illyenkor a bolgárnők, mint a debreczeni civisek, rendszerint a kapuban ülnek, vagy ácsorognak. A mint közeledünk egy csinosabbnak látszó kapu felé, olly szándékkal, hogy tudakozódjunk: a bolgárnők orrunk előtt minden kaput becsapnak.

Hogy a török családok elzárkóznak, azt tudtuk. De hogy e bolgár nők, kik magokat keresztényeknek tartják, félnek tőlünk, és futnak előlünk: ezt nem értettük.

Más nap a boltos bolgárok megmagyarázták a dolgot.

„Nem ti vagytok - ugymond a boltos - itt Viddinben az első emigránsok. Néhány év előtt, szinte nagy számu menekültek jöttek ide Szerbiából, Vuicsics főnökük vezérlete alatt. Mi őket, mint hitfeleinket és atyánkfiait, szívesen fogadtuk. És mit tőnek ők, a nyomorúk, hála fejében? ...Elcsábíták nejeinket, és leányainkat. Alkalmuk elég volt, minthogy mi mindnyájan kalmárok levén, az egész napot boltjainkban töltjük. Végre pedig, bennünket még meg is lopván, odább állottak, átkos emléket és terhes nőket hagyva hátra magok után.”

Tragikomikus kis történet biz ez, - gondolok magunkban, - de nem tudtuk őket sajnálni, mert ez a bolgarság végtelenül hitvány, pimasz nép. Hazug, csaló, önző, haszonleső, álnok, kaján, alattomos, durva, embertelen és vakbuzgó. A katolikust épen úgy gyűlöli és lenézi, mint a törököt; a protestansról pedig fogalma sincs. Testestől lelkestől muszka; minket sem szenvedhet; s ámbár pénzért lelkét is odaadja: nekünk még sem adna szállást, ha a török nem parancsolná. Hanem nincs is benne köszönet, mert egy szűk szobáért 5-8 pengő ftot kíván havonként. Batthyány Kázmér egy hitvány faházért minden napra egy aranyat fizet.

Viddin, septemb. 30. 1849.

Sztambulból azt írják, hogy a fényes porta Radzivill herczegnek semmi határozott választ nem adott a menekvők ügyében, hanem halogatási politikával él; sőt a szultán körutat készül tenni Szmirna vidéke felé, mintegy kitérendő a zaklatások elől. Erre Radzivill határidőt tűzött ki, meddig a feleletre várni fog. E határidő eltelvén, a herczeg csakugyan felelet nélkül és roppant haraggal távozott el Sztambulból.

Frits Gusztáv, honvéd törzstiszt, e napokban érkezett ide Magyarhonból, s azóta Kossuth körében van. Azt mondja, hogy Komárom még áll.

Viddin, octob. 1. 1849.

A szerencsejáték lázas szenvedélye az egész emigratio felett zsarnokol. Vannak honvédtisztek, kik két-háromszáz aranyból álló vagyonaikat az utolsó fillérig eljátszották, és most a kétségbeesés pontján állanak... Jó isten!... ha nekem háromszáz aranyam volna, hol járnék már én eddig! Ez összegből én Párisban megtudnék élni három esztendeig is.

Szabó és Grim a shakkot igen ügyesen játszák, parthieját 2 pengő forintban. Többnyire Grim nyer.

Bizonyos Lévai nevű polgárember is van köztünk, nejével, és két leányával. E leányokat Baróti és Tóth, honvédtisztek, nőikül vevék, még midőn a táborban tanyáztunk. Később a két tiszt törökké lett, s kedvökért a két fiatal nő is. Hanem ezek még szabad arccal járnak, s mindenben keresztény módon élnek. Bolgár házi gazdájok, - ezeket látva, - elbusult felettök. „Meglátandják önök, - sugja szánalommal egy magyar tisztnek, - hogy a török pasha e két asszony fejét levágatja és a csatornába dobátja.” -

Miért?

„Mert a török törvény ekkép szokta büntetni azon müzülmanokat, kik a tisztátalan állatok husával élnek.”

Viddin, octob. 2. 1849.

A renegátokat Ziah pasha sok kedvezésben részesíti. A főtisztoknak meg van engedve, hogy a bolgár lakosok legszebb házaiban szállásokat foglalhassanak. A szultán ajándokain kívül Ömer pasha is nagy mennyiségű pénzt küldött számukra, a leghizelgőbb ígéretek kíséretében.

Ömer pasha rumeliai szeraskier, az az: tartományi főparancsnok, mind katonai, mind polgári tekintetben. Rendszerint Bukarestben székel. Bulgária, Oláhország és Moldva a rumeliai szeraskier főparancsnoksága alatt állanak. Ömer pasha maga is renegát. Mielőtt az iszlámra tért volna, horvát határőr hadnagy volt.

F... honvéd-törzstiszt, ki a IX-ik zászlóaljnak minden csatáiban vivott, s utóbb a Bánátban működő Vetter segéde volt: szinte a renegátok közt van, - egyedül a Bem iránti tisztelet és ragaszkodásból. Fiatal, szép, művelt, szerény ember. A török lakosok előtt nagy kedvességgel áll. A napokban meg akarák őt házasítani. Egy török hozzá vezette fiatal nő rokonát, kinek arcza szokás szerint egészen burkolva volt fehér patyolat kendővel, csupán szemei látszottak; felső ruhája szinte egy kék bőköpeny volt, szőrszövetből, mellynek szürszabású galléra sarkig ért. A férfi beszélt valamit szerbül is.

A nő egy tekintetet vetve az ifju bimbashira, az az F...-ra, kísérijéhez fordul s kinyilatkoztatja, hogy ez a férfi neki tetszik.

F... kérdezteti tőle, nem volna-e kedve nőül hozzá menni?

A nő igennel felel, megjegyezvén, hogy neki harmincz inge, ugyanannyi zsebkendője, harmincezer piaster készpénze (mintegy 3 ezer pengő forintja), és egy kis háza van.

F... Szép. Ha tehát arcodat látni fogom, s nekem tetszeni fogsz, tehát nőül veendlek.

A nő. Ah... az nem lehet. Csak majd azután szabad arczomat látnod, ha nőddé lettem.

F... Tehát csak így, látatlanul?... ez kissé bajos dolog.

A török, F...-hoz. Törvényeink szerint, ha az első tíz nap alatt ellene alapos kifogásod lenne: tehát oda hagyhatod.

F... Ez már más. Így majd megfontolom a dolgot, s néhány nap múlva nyilatkozni fogok...

Azonban a házasságból semmi sem lett.

Ez országban a nőnemnek csupán azon egyetlen joga van, hogy látatlanul megy férjhez. Különben csak közönséges árucikk, s a házi állatok osztályába tartozik. Hanem ezen egyetlen jog is egyensúlyozva van, először azzal, hogy férjét ő is látatlanul kapja, mennyire a házasságlandók még gyermekkorukban jegyeztetnek el egymásnak apjaik által; és másodszor azzal,

hogya a férj, ha tettét megbánta, nejét odahagyhatja, az első tiz nap eltelte előtt, minden további kötelezettség nélkül. De bármikor is elválhatik a férj nejétől, ha ez iránta hűtlenné lesz. Ez esetben a csábítót, ha bir vele, meg is ölheti. Ellenben, ha magát a nő ilyenkor büntelennek tartja: férjét bevádolhatja; és ha sikerült ártatlanságát bebizonyítania: akkor férje tartozik őt alázattal megkövetve visszafogadni; sőt a méltatlanul sértett nőnek, elégtételül, jogot ad a törvény, harmadnapig hűtlenséget gyakorolhatni, férje szeme láttára.

A török nő templomba nem léphet; minthogy a nő nem tartatik a férfiuval egyenlőnek, sem fajrang, sem tisztaság tekintetében.

A leánygyermek tiz éves koráig szabad arczczal jár. Azontul, - mint már férjhez menendő, magyarán mondva: eladó, - csak leplezett képpel jelenhetik meg az utcán. Ekkor öltözete egy bő dominoféle zarándok köpeny, hosszú gallérral; feje fehér kendővel bekötve, mintha leeresztett fehér sisakot viselne, melly csupán szemeit engedi látni; lábain finom gypju harisnya, és sárga bőr vagy hímzett bársony papucs.

A nők öltözete különben csak olyan, mint a leány gyermekeké, kiket az utcán köpeny nélkül, szabad képpel látunk. Bugyogó; rövid mellény, vagy hosszú szűk kaftán, melly oldalt nyílik; és kis övtekercs. Fejükön kis vörös sapka, kis kendővel körül tekerve. Hajok homlokaikon egyenesre nyírve, hátul igen sok apró ágakba fonva, s e hajfonatokkal a sapka körültekerve.

A török ifju, emlékezetéből mégis némileg ismerheti leendő neje arczát, mennyiben ezt, tiz éves koráig, az utcán elégszer láthatta.

Egy töröknek négy feleséget szabad vennie. De rabnőt annyit, amennyit el bir tartani, s ezek is mind a hárem tagjai.

A török nő, minthogy majd semmi joga nincs, kötelességet sem ismer. Ő semmit sem tartozik dolgozni a végett, hogy a háztartáshoz segédkezekkel járuljon. Minden házi teher a férfi vállaira nehezül. A férj tartozik nejét és rabnőit mindennel ellátni.

Azért itt a férfiak főznek, sütnek, fonnak, szőnek, varnak, mosnak... Hol efféle munkát a nők is végeznek: azt csupán mint műkedvelők teszik; vagy, ha özvegyek és szegények: kénytelenségből, önfentartási szükségből.

Nem mondhatni, hogy a török nők elnyomatásukat teljességgel nem érzék: de azt igazságtalannak tartani egyáltalában nem látszanak. Hanem mintegy kárpótlásul, nemi hatalmukat a hol, és a miben csak lehet, érvényessé teszik. Kényelem, ruházat, pipere tekintetében követelők, s e pontban a férjek szintolly papucshősök, mint a minő zsarnokok különben.

A család fentartása csupán a férfi gondja levén: a soknejűség jogával kevés török él. Két feleség ritkaság. A szegény sorsuaknak pedig egy sincs. Az itteni pashának is csak egy neje van, de rabnője több mint tizenkettő.

A feleség és rableányok közt azon jogbeli különbség van, hogy amaz, urnője emezeknek. Amaz parancsol, emezek engedelmeskednek. Az örökség előjogai az urnő gyermekeit illetik; de törvényesek a rabnőktől gyermekek is.

Kérdés: mit csinálnak tehát e munka nélküli nők?... mivel töltik el a napot és üzik el unalmukat?...

A középrendűek, vagy szegényebb sorsuak nejai, részint szenvedélyből, részint szükségből, hímzéssel foglalkoznak, s e szakban valódi remek műveket készítenek. Ama legfinomabb gypjuszövetű török ingek mind női kezek készítményei. Efféle czikkeiket aztán magok a nők árulják a piacon.

A gazdagok és főrangúak nejei pedig magokat egész naphosszanta kendőzik, piperézik. Arczaikat fejrőpirosra, szemöldökeiket, pilláikat és hajaikat feketére, kezeik és lábaik körmeit pedig sárgavörösrre festegetik. Továbbá fürödnek, egymást látogatják, fekete kávét isznak, csibukoznak, nargiláznak, s gyermekeiket majomszeretettel ápolják. Ha őket európai nő meglátogatja: nem lelik helyét; kávéztatják, csibukoztatják, édes csemegék mindenféle nemeivel elhalmozzák; kirakják eléjük ruháikat, drága ékszereiket, s a vendégnőt fölkérlik hasonlóan cselekedni, az az: megmutatni nekik ékszereit, ha illyeket visel, s öltözete részleteit.

A török nők általában kaczerók és buják.

Minthogy a török minden tekintetben csak állat: a nemi viszonyok felől sincs az állatíságon túl fogalma. Nejeit határtalan szenvedélyjel félti, sőt minden török, vallásos buzgalommal örkődik minden török nő felett, különösen a frankok, az az keresztény-művelttek átellenében. A nők azonban, daczára e féltékeny örködésnek, ha csak szerit tehetik, örömet adnak alkalmat, hogy őket az idegen megejthesse. Akaratjokat és gondolataikat illy esetekben virágok által szokták közleni. Ha például a nő rózsát vet a férfi útjába, vagy reá: ezzel azt akarja mondani „szerelek” s a t.

De vannak másféle jelbeszédek is; minő például a zsebkendőjáték, melly a zsebkendő különféle módóni alakítása s hordozásában áll. Ha például nő mellett haladván el a férfi, saját zsebkendőjét, - mellynek végére göcs van kötve, - vállára veti, ugy, hogy azt a nő észre vegye: ez azt jelenti, hogy „várlak, jöjj;” vagy pedig „megyek, várj.”

A melly nő, - szemközt jöven a férfival, - köpenyét kissé szétnyílni engedi, vagy éppen kinyitja: ezzel azt akarja mondani, hogy „velem rendelkezhetel.”

Viddin, octob. 3. 1849.

A külső sánczok mögött sétálván, egy ökrös szekeret látok kifelé jönni a városból, mellyet honvédek kísérték ásók és kapákkal.

A szekéren négy magyar ifju feküdt halva, koporsó nélkül, rongyokban.

Áldozatul estek a gyógyíthatatlan honvágynak, s a testi lelki sanyaruságnak.

Mig a napok melegek és szárazak voltak: addig csak könnyebben lehetett túrniök a ruhátlan-ságot; sőt a könnyelműbbek, vagy elbusultabbak, eladták egyetlen felruhájokat és lábbelijöket is, részint hogy egyéb szükségöket pótolhassák, részint hogy enyhithessék a szomjuságot, melly pokol gyanánt égeté testöket és lelköket, mert hiszen azt tanulták otthon hogy

„Borban a bu megbetegszik,
Él a kedv;
Nincs a földön gyógyerőre
Több illy nedv.”

Ámde bekövetkeztek az esős őszi napok és hideg éjszakák. És ez irgalmatlanul rideg napok és éjek a honvédeket félig meztelenül találták, és ...hajléktalanul.

Különben is ez az egész életmód olly idegenszerű, olly szokatlan, olly nyomoru.

Betegségökbén nincs orvos, ki rajtok segítsen. Egy pár sebészféle van ugyan itt köztünk, ezeknek azonban még kevesebb akaratjuk van, mint képességök is, olyanokon segíteni, kik fizetni nem tudnak. A török orvosok annyit sem tudnak, mint nálunk egy falusi kuruzsoló asszony. Egész Viddinben egyetlen gyógyszerész van, az is zsidó. Szertára szegény, maga tudatlan, szerei mégis égbekiáltón drágák.

A török kórház, - hová félholtan vitetnek honvédeink a szabadég alul, - igen alkalmas arra, hogy dögvészes légében az egészséges ember is halálra betegedjék. A beteget itt leteszik valami ronda fekhelyre, mellynek takaróit régi szennyfoltok borítják, minthogy e takarók felváltva vagy mosva soha nem voltak. Itt a szenvedő csakhamar megtelik undok férgekkel, miktől nincs aztán menedéke.

Orvosság itt csupán kétféle van: sárga és fejtör; s nagy palaczkokban adatik; kinek a fejtör nem használ: sárgát kap: kit a sárga meg nem gyógyít: fejtöröt kap.

A lábadozók étele valami fagygyu leves-féle. Aztán fekete kávé és csibuk... De vajmi kevesen élvezik még ezeket is, az idejutottak közül...

Mert hiszen ki gyógyítja meg lelkeket, melly még betegebb, mint azon halandó életművek, mik pusztulásnak indultak!...

Hol vagytok édes anyák, szeretett nők és testvérek, kik végbucsút mondhatnátok azoknak, kikben reményeitek, szerelmeitek itt olly ifjontan elhervadtanak!...

Csüggeteg bajtársak kísérik őket örök nyughelyökre; hű barátok hintenek port halvány arczaikra.

Már százra megy azon magyar ifjak száma, kik török földben találták sírjokat.

Feloldozott szellemeik eddig már a haza tájain lengenek, és lágy szellők szárnyain felkeresték édes övéiket...

Nyugodjanak poraik csendesen!...

Viddin, octob. 1. 1849.

A szultán kiadatásunk felől többé hallani sem akar.

E fordulat által az iszlámra áttértek helyzete valóban tragikaivá lőn; - azon részét értem a renegátoknak, melly a kiadatás ellen keresett menedéket az iszlámban. A milly kétségbeesettek ezek, szintolly vidor másfelől azon rész, melly e lépést öntudatlan, s azon elvből tevő, miszerint az áttérés azon *deus machina*, az az: egyetlen út és mód, mellyen a muszkával még egyszer szemközt állaniok egyedül lehetséges.

Ezen rész fel van villanyozva, s örömtől sugárzó szemekkel tekint az újra feltűnendő harci képek elébe; minthogy most a muszka-török háborút kikerülhetetlennek tartja, s erősen hiszi, hogy ez alkalmat a muszka felhasználandja régi hódítási terveinek kivitele végett, délkeleten.

Sztambuli tudósításaink szerint, ama szultáni nyilatkozat következtében, Titoff azonban félbe szakasztotta diplomatikai közlekedését a portával. Más felől pedig egy angol flotta jelent meg a Bosforuson, ugyanazon időben.

Viddin, octob. 5. 1849.

Jövőnkre nézve még semmi bizonyost nem tudhatni. Konstantinápolyból azon hír jött ugyan, - állítólag Andrásitól, - hogy számunkra Cyprus szigete volna kijelölve ideiglenes tartózkodási helyül; hanem az efféle hírek, annyi csalatások után, hitelöket már egészen elvesztették.

Viddin, octob. 6. 1849.

Még mindig alkudoznak felettünk Sztambulban. Most az a híre, hogy mi magyarok Rustsukba, Szilisztriába, és Várnára lennénk számüzendők, a lengyelek pedig Sumlára. Az első két város az Al-Duna jobb partján fekszik Bulgáriában, Várna a Fekete-tenger partján, Sumla pedig a Balkánok közt, Ruméliában.

Ha így lesz: bár csak legalább valami regényesen szép vidékre jutnánk, melly hasonlítna valamennyire Magyarhon tájaihoz.

Viddin, octob. 7. 1849.

A napokban egy roppant magos kalapu, sovány, hosszú ember érkezett ide lóháton, nagy esernyővel védve magát a forró nap ellen, s nagy korbácsával két málhás lovat hajtva maga előtt.

Egyik török koresmába szállott, s még ugyanaz nap meglátogatta Kossuthot. Angol journalistának mondja magát. Neve: Thompson.

Ugyancsak ez időtájban jelent meg itt Viddinben egy másik fiatal angol is. Ezt egyszer már láttam valahol, s arczára rögtön, az első pillanatban ráismertem. Igen, már emlékszem... Pesten, néhány év előtt, az úgy nevezett Nemzeti körben találkoztam vele. Láttam tőlem Hamletet, Coriolánt, Othellót: és előadásaimról meglehetősen ítélte. Sokat beszéltünk Shakspearról, a színészetéről s Macreadyről. Vahot, ki azon alkalommal vele megismertetett, azt mondta, hogy ezen angol ifju az akkori írlandi helytartó unokaöccse. Nevét elfeledtem. Midőn itt újra találkozáink: meleg részvétet mutatott irántam. Vigasztalt, bátorított. Mit keres itt? ...nem tudhatni. Kossuthnál ez is több ízben megfordult. Ajánlotta, hogy ha családomnak irni akarok: ő elviszi leveletem Sztambulba, s onnan kézhez juttatandja. Ajánlatát én természetesen nagy örömmel, s köszönettel fogadtam.

A muszka kém eltűnt; senki sem tudja hová.

Viddin, octob. 8. 1849.

Viddin, octob. 9. 1849.

Az olasz legio számára, főnöke, Monti gróf, hosszú ködmönöket készített saját költségén. Zamoiski gróf hasonlót tön a lengyel légióval. Ezek most már legalább a megdermedés ellen biztosítvák.

E két nemes lelkű ember, menekült honfitársaival már tömérdek jót tett. Monti gróf, volt szárd követ Magyarhonban, szegény földieik s barátai között már minden vagyonát kiosztotta. Zamoiski Franciaországban meghonosult lengyel arisztokrata. Tömérdek vagyona van, mellynek legnagyobb részét a lengyel emigratio gyámolítására szenteli. Magas diplomatikai műveltségű férfiú. Ő csupán saját jószántából időz itt, hogy sorsunkban osztazkodjék; különben, mint Franciaország védencze, már régen elmehetett volna minden akadály nélkül.

A mi árva honvédeink pedig még mindig vászonkabát s foszlány nadrágban, mezitláb dideregnek szellős sátraik alatt, kinn a táborban. Ugy látszik, hogy rajtok már az Isten sem akar könyörölni. Naponként hullanak, hideglelésben és elhagyottságban. Mondhatni, hogy a

magyar létszámnak fele része köpenyeg és lábbeli nélkül van. Még mindeddig nem voltunk képesek rábírni a pashát, hogy őket a városban szállásoltassa el, hol legalább az eső ellen védve lehetnének. Igéri, halogatja, török szokás szerint. Hihetőleg az a célja van e nyomor-
gatással, hogy őket illy módon kényszerítse fölvenni az iszlám hitet. Mert a renegát honvédek s huszárok, mihelyt áttértek, azonnal csinos törökkatonai ruhát kapnak. Ezek aztán, szép meleg öltözetükben kijárnak a táborba toborzani, s természetesen nem is siker nélkül, mert hiszen a nyomor és elkeseredés mire nem viszi az embert?!...

Viddin, octob. 10. 1849.

Kossuthal és némelly főnökökkel közlöttem azon tervemet, hogy az inségtől csigázott, s beteg honvédek javára valami szini előadás félét akarok rendezni. Az eszme tetszett minden-
kinek, s ígérték, hogy az ügyet elősegítendik.

Darabot vagy emlékezetemből kell írnom, vagy valami újat összeférczelnem.

Férfiak csak találkozának, kik botrány nélkül mondanák el mondandóikat; de hol vegyek nőket?...

Gyurmánné csinos fiatal menyecske, értelmes is: hanem alig fog merni vállalkozni, s férje szinte bajosan fog beleegyezni.

Glószné is derék asszonyság, elég tisztán beszél magyarul is, hanem lesz-e bátorsága?...

Egyedül a kis Mari, az öreg... tüzér-tiszt gyámleánya az, kire számolhatni. Ez szép is, magyar is, bátor is.

Dembinszkiné legszebb hölgynek tartatik a menekvők között, azok által, kiknek a szőke tetszik jobban; hanem ő a *crème*-hez tartozik, s mi több: nem tud magyarul.

A Lévai leánytestvérek igen csinos szinpadi alakok lennének. Finom módjuk van. Magyarul is beszélnek. Ha ezek annyira el nem lennének foglalva nappali szerepeikkel, vagy inkább ha Baróti és Tóth bimbashi-k őket annyira igénybe nem vennék: ezeket könnyen rá lehetne bírni a föllépésre.

A cigányhonvéd-zenekar igen jó szolgálatot teend.

Szerkesztünk énekes kart is. A honvéd tisztek közt sok derék dalnok találkozik. De mi leg-
főbb: *Németi*, a nemzeti színház egykori kardalnoka, - most tüzér tiszt, - szinte itt van, az én kimondhatlan vigasztalásomra.

Németivel csak a napokban találkoztam először. Ámbár megférriasodott, mégis azonnal megismertem, s nyakába rohantam. Valamennyi színésztársamat, egykori jó és balszerencsém osztályosait véltem benne viszont láthatni és ölelhetni.

Egy perczenetre megvillant előttem az eltűnt szép világ, minden emlékeivel.

Láttalak téged színészfaj, Istennek csodálatos népe, ki lényedbe foglalod az élők és holtak világát, s a természet minden alakjait; ki szeszélyes vegyülete vagy a lélektani ellentételeknek, talányos öszhangzata az egyéni szélsőségeknek.

Ujra láttam képedet színészkar, mellyet a valóságban talán soha többé nem látandok. A függöny föllebbent: s átvonult szemeim előtt életpályád egész tragédiája.

Üdvözöllek színészcsalád, mely mai napiglan is Gomora ivadékanak tartatol, melyhez végzetem kedvezéséből én is tartozom, mely életemnek feltétele vagy!... Távol vetett a sors tőled idő és tér szerint; de benső viszony szerint én örökké veled vagyok, s a sírig veled leendek.

Mi vagyok én nélküled?... Zenész és hangszer, egymás nélkül. Buzogány és bajnok, egymás nélkül. Éj vándora, holdfény nélkül. Szomju föld, eső nélkül.

A milly kiállhatlan előttem e jellemtelen bábelhad, mellyel a sors impertinens szeszélye egy ketreczbe szoritott e Cannibálok földén: annyira vágyakozom házi isteneim tűzhelyéhez, melyllyen amott az én művészetem országában.

Eljövend-e nekem a te országod még egyszer, magyar színművészet?...

Minél végtelenebb itt az én magányom, mely az emberektől elszigetel: annál szorosabbnak, annál erősebbnek érzem a lánczokat, mikkel engem isteni kezek fűztek hozzád, családom a művészetben.

Zárt szekrény itt az én nevem, mellynek kulcsa hon van, tinálatok. Könyv, mellynek betűi hyerogliphák... *ákombákom*, mellyet senki sem ért.

Végre jött egy az írástudók közül, kinek tekintetere a betűjegyek azonnal égni kezdettek, kifejték bűverejüket: s az idézett szellemek megjelentek.

Jöjjetek elő nekem *írástudó collegák*! kik egyedül értjük a hyerogliphákat, miket titkos hatalmak lelkeink lapjára jegyeztének!...

Üdvözöllek bűvös nénék és fivérek!... *Sybillák, és Eumenidák, Asmodeusok és Leviathánok*... ti az emberi nyegleségek sátáni kritikája!...

Üdvözöllek téged szellemek kara, magikai tükröddel, mellyben ama legszebb tündérhölgy, a *Természet*, leszállván az alkonyat szárnyain, ezer lámpafény mellett kendőzi magát, s éjjeli kalandjaira diszruhába öltözik!...

Uj lapokkal szaporítandom a hyerogliphák könyvét, mert uj, ismeretlen lapjait olvasom az életnek.

Szörnyü tanulmányok!...

Viddin, octob. 11. 1849.

Guyon, mint angol polgár, folyamodott sir Stratford Canninghez, hogy számára utlevelet küldjön, s e rabságból szabadítsa ki. Ziah pasha csakugyan meg is kapta Sztambulból a parancsot, hogy Guyont, Macdonaldot és még egy harmadik angol-magyar honvédtisztet, azonnal szabadon bocsássa. Ezek tehát néhány nap múlva elmennek.

Mióta Ömer pasha egyik ezredesét, Izmail beyt, ide küldé Bukarestből, a mi ügyeinket kissé rendbe szedni: azóta ellátásunk váltságdíjait mi polgáriak is kapjuk.

Nagy indignatiót okozott a kisebb tisztek között azon tény, miszerint itt Viddinben hirdettek ki némelly törzsiszti előléptetéseket, mellyek állítólag még a honban voltak a minisztériumnak fölterjesztve, de a végső zavarok miatt, köztudomásra nem jutottak. Például: Kabós itt már alezredesként lépett föl, valamint Steint is itt hallók legelőször tábornoknak czímeztetni, s a t.

Mióta a márvány tengeren az angol és franczia hajóhad megjelent, azóta a török hivatalnokok sokkal nyájasabb képet mutatnak irántunk, s a sok ígéretet végre beváltogatni elkezdték. Izmail bey a tömérdek panaszt nem győzi hallani. Mielőtt ő megérkezett, az összes emigratio-

nak nem hogy rendes létszáma lett volna, de csak egyszerű névjegyzéke sem volt. Illyen egyetemes név- és rangsorozatot csupán e napokban kezdett Kossuth készíttetni a defterdár kívánatára. Tőlünk polgáriaktól azt sem kérdezték soha, kicsodák, micsodák vagyunk, nem-hogy valamivel megkinált volna valaki. Minthogy pedig a török nem tudja miféle fán terem az a *képviselő, journalista, országos biztos, alispán, szolgabíró*: természetes, hogy Kossuthnak a polgári egyének számára katonai rangfokozatokat kellett kijelölnie, mellyek előbbi állásaik mivoltának megfelelően, hogy aztán e rangsorozat szerint a török hatóság eligazodjék, s tudhassa kinek kinek illetőségét. Így lettek aztán a polgári rendükből katonailag címezett főtisztok.

E dolgot egynémelly honvédtiszt balul fogva fel, garázdálkodni kezdett, mint Vepler is tett irányomban.

Ugyanis, ő engem előbb nem ismervén, s itt nemzetőri egyszerű öltözetben látván: honvéd századosnak tartott, s így szólít meg a Casinóban: „tehát ön Viddinben lett őrnagygyá?” -

Én. Ugy látszik.

Ő. Ugy én szégyenlem, hogy a magyar hadseregben szolgáltam.

A keztyűt helyettem azonnal Perczel Miklós vette fel, ki épen jelen volt. Én alig juthattam szóhoz. A dologból botrány lett. Vepler párbajra hívta Perczelt, s ez elfogadta.

Egy órával később Vepler hozzám jön, Vagner és Macdonald törzstisztek kíséretében, s engem a ház udvarán, egy nagy közönség előtt, ünnepélyesen megkövet...

Én pedig nemzetőri attilámat, melly e félreértést okozta, rögtön elcseréltem egy téli kabátért, Rákóczival.

Az embereknek milly csodálatos keveréke gyült itt össze véletlenül!... Ember még nem látott illy gallimathiaszt, mint ez az emigratio, melly külföldön a megbukott magyart képviseli. És mégis... milly keserű gúny!... mély igazság van e képmásban... Mert ha való, hogy a magyarföldet a sorsviszályok Europa minden nyelvű népfajával beültették; ha ott minden társadalmi és politikai osztály, melly világkezdet óta létre jött, az értelmi képzettség minden fokozata, a jellemszélsőségek minden árnyéklata feltalálható: úgy ez az emigratio csakugyan *Magyarország kicsinyben*. Sőt még az arány is meg van. Van itt magyar, német, tót, lengyel, cseh, rác, oláh, francia, angol, olasz, görög, örmény, zsidó, cigány; vannak minden rangu polgárok és katonák; van elnök, ügyér, képviselő, alispán, szolgabíró, pap, orvos, kalmár, borbély, gyógyszerész, prokátor, kézműves, gazda; van költő, zenész, festész, színész, dalnok, journalista; van absolutista, monarchista, republikánus, socialista, kommunista; van mindenféle fajú arisztokrata és demokrata; van finom műveltség és durva otrombaság; van herczeg, gróf, vicomte, marquis, báró; van czopfos táblabíró, pedans burger, betyár kortes; vannak minden fajú karok és rendek; és van végre földhöz ragadt szegény nép.

Megtartók jellemünket is; nem hagytunk otthon e részben semmit. Gőg, irigység, gyűlölet, dühöngő viszály tekintetében *kis Magyarország* vagyunk. Mi nem értünk egyet még a száműzetésben sem. Közös árvaság, inség, nyomor, szenvedés, minket egygyé nem olvasztanak. Ha mással nem veszkehetünk, egymást marjuk.

Különben, hiszen az emberi természet mélyében fekszik, hogy ez másképp nem is lehet. Kívánhatni-e helyzetünkben, - midőn mindenki lelke egy iszonyú gyehenna, - hogy a kedélyek angyaltürelmesen összhangozzanak? Tudjuk azt is, hogy a lélekfájdalmak időszakos láza százféleképen tör elő, az egyéni szerkezet különbözőségeihez képest. Egyik ember kinjában sír; a másik káromkodik; a harmadik őrvongó hahotára fakad; a negyedik dühöng, veszekszik, üt, vág mindenfelé; az ötödik sötét melancholiába süllyed; a hatodik jajgatva borul nyakába árva

sorsosának, és szorosabban csatlakozik a honfitárshoz mint valaha, benne keresi honát, családját, mindenét e földön; a hetedik mély undorral fordul el mindenkitől, s a világból is kirohanni vágyik, hogy embert ne lásson; a nyolczadik lelkiileg, testileg eltompul, érzéketlen kővé változik; a legutolsó végre összeroskad és sirba omlik.

Igen de másfelől természetes az is, hogy a fájdalomnak árapálya legyen; hogy egyszer magok a halálos kínok is véget érjenek; már vagy úgy, hogy a nálok erősebb emberek által kifárasztassanak, s egypár napi fegyverszünetre kényszeríttessenek; vagy úgy, hogy ők fáraszszák ki a nálok gyöngébb életműveket... az az: megöljék az embert.

De mi, hontalan magyarok, az illy fegyverszünet óráiban sem ismerjük egymást, midőn t. i. a fájdalomnak egy kis apálya volna; s a helyett, hogy bensőleg egyesülni akarnánk, a közös ellenség, a *semmivélétnek öntudata* ellen, irigykedünk, gyalázkodunk, gyűlölködünk.

Kossuthot, Batthyány Kázmért, s a katonai főnököket kivéve, mondhatni, hogy a magyar emigracionak értelmisége e hánban van; és én, mióta beköltözém a táborból, alig hallottam itt *magyar szót!!!...*

Hová legyek én e bábelhad között?... Hol és mikép találjon itt az én lelkem csak egy parányi enyhet, tápot, vigaszt, feledést?...

Hol van itt ember, kit én szenvedhessek... vagy épen szeretni tudjak?...

Messze, messze vannak innen ők... s nem tudják hol vagyok én... mint én nem tudom, hogy ők mivé lettenek!...

Hányan kaptak már övéiktől leveleket, vagy legalább híreket a... hazából!... és én hiába várok!... tömérdek leveleimre csak egy bágyadt viszhang sem érkezik...

Viddin, octob. 12. 1849.

Nyúnyi, ki családostól van itt, szobaleányát, egy bánáti fiatal kis német leányt, magától elkergette. A török katonák e leányt alkonyat tájban betegen fekvve találták egy fabódé eresze alatt. Felköltötték őt fekhelyéről, s kényszeríték velök menni, azt igérvén, hogy a kórházba viszik. El is vitték őt a kórházba... de csak másnap hajnalban... és holtan...

És e vad népnek még dala is van... De minő vonítás ez!... Valami vad jajveszékelés; durva artikulátlan hangok részeg tévedezése; visszanyomott keservek hangos kitörése; nehéz fájdalom felbődulése, melly a kínzott barmokéhoz hasonlít.

Hangszerök egy hegedű, egy czitera vagy tambura és egy kis kézi dob, csörgőkkel. Ezek használtatnak együtt is, egyenként is. Zene mellett mindig danolnak; vagy a zenész maga, vagy a jelenlevők egyike. A zenész nem csak népdalt szokott énekelni, hanem gyakran egész regéket, népmondákat, történetet; ez utóbbiakat csak czitera mellett, s kávéházakban vagy hajók fedelén, hol kávé, csibuk és nargila szónál⁷ többen gunnyasztanak együtt. A regék éneke már szelidebb, emberibb hangzású mint a daloké; hanem monoton is.

⁷ Nargila: dohányzó szer; azaz: vízzel töltött üveg szájára alkalmazott pipa, úgy hogy a dohányfüst a vízen átszűrve menjen a szárba, vagy inkább azon négy-öt rőfös bőr csőbe, melly finom drót tekercsre levén borítva, hajlékony mint a kígyó. Ezen csövön át a füstöt nem a szájba szokás szívni, hanem a tüdőbe lélegzeni. Nargilában csupán bizonyos persa dohányfaj használtatik, mellynek neve: t ö m b e k. Nagy darabokra van tépve; színe fehérsárga. Mielőtt pipába töltenék, ruhán át vízbe mártják és kifacsarják, hihetőleg azért, mert igen erős, és hogy lassan égjen.

Eddig úgy látom, hogy a bolgárok dala és zenéje a törökökével csaknem ugyanaz; mert hiszen ők különben is mindenben török szokásokat követnek. E bolgárnép, a török uralom alatt, minden eredetiségéből kivetkezett, s az egyetlen anyanyelvét kivéve, nemzeti sajátága nincs. Egykori létéről semmi élő emlék nem beszél.

De mégis... most jut eszembe: hiszen épen a napokban láttam egy bolgár lakodalmat,... az illető menyasszonyi felekezet udvarán... Hogyan is tudtam így hamar elfeledni?... Talán azért, mert e szegény menyegző nem tőn reám egyéb benyomást, mint legfeljebb a *szánalomét*.

A bolgár menyegző 8-10 napig tart. Ez alatt mindig tánczolnak és lakomáznak. A menyasszony, - mint ilyen, - *aranyhajat* visel. Az az: fejére tesz egy roppant földig érő parókát, melly sárga réz fonalszálakból van készítve. Erre sarkig érő fátyol van tűzve. A fátyolon fölül kis vörös sapka. Ezen fölül ismét roppant virágfüzér. Öltözete mint egyébkor törökös. Bő bugyogó, hosszú szűk kaftán széles övvel, mellyet ezüst pikkelyek boritnak. Bő szoknyát csak az úri osztály, s ennél is csak a legifjabb nemzedék visel.

Akkor még szép meleg napok levén: a násznép az udvaron tánczolt. Különben, - mint mondják, - hasonló alkalommal télnék idején is az udvaron tánczolnak.

E táncz pedig annyiból áll, hogy karikába állanak a hányan vannak, nők, férfiak vegyesen, s összefogóznak. A kör közepén áll egy hegedüs, rendesen törökczigány. Ez elkezd egy török-ráczt jellemű nótát húzni, amolylan siralmasan egyhangút. Ekkor a körben állók hármat lépnek jobbra, egyet vissza balra. És ez így megy négy-öt óráig egy folytában, az az: reggeltől délig, déltől estig.

Ennyiből áll a tánczmulatság.

A törökczigány azon egy nótát húzza mind végiglen, mellyet elkezdett.

Milly szánandó poézis-nélküliség ez!... milly fantázia-szegénység!... milly kalmári kedélytelenség!... milly érzelmüres gépszerűség!...

Ó magyar hazám!...

A töröknek tulajdonkép táncza nincs, hanem tánczosai vannak.

Ezelőtt néhány héttel egy török szekér áll be hánunk udvarára, iszonyu csörtetéssel. A két eleven török ló keletiesen van szerszámozva, háta és szügye cifra rojtos szőnyegekkel takarva. Az otromba kerekű kocsi hajója, - melly magosra van felpóczolva, - egy deszka szánhoz hasonlít. Ülés benne nincs, hanem fenekére szőnyegek terítvék, mellyeken keresztbe vetett lábakkal, pamut vánkások között, két gyönyörű fiú ül, költői szépségű görög öltözetben. A fiúk 14-16 évesek lehetnek. Arczaik színe halvány, orraik, ajkaik gyöngéd női szabásuak; szép fekete szemek kissé bágyadtak; gazdag fürtök színe sötét barna. A hőség ellen ernyő védi őket, mellynek kávájára virágokkal hímzett pamutvászon van feszítve, s ez rojtokkal gazdagon szegélyezve. A kocsis és gazda egy dörgő hangú izmos török férfi.

Miféle utasok lehetnek ezek?... kérdezzük török házi gazdánkat.

„Ah, ezek bajader fiúk,” - mondja pajkosan nevetve; - „a bajram ünnepre jöttek; *csak gyüzell japadsaklar*,” az az: „igen szépen működnek.”

De miben áll működésök?...

„Hát... tánczban, zenében, mulattatásban...”

És csakugyan...

Beszállásolván ide magokat, s egy mangálon megfőzván és elköltvén étköket: estvére a két fiu diszruhába öltözött. Fejükön kis vörös feszt, tekercs nélkül; derekaikra görög tunika-szoknya kötve hófehér patyolatból; feltestükön halványsárga csíkos selyem mellény; derekaikon keleti sálöv; rövid bársony ujjas, aranynyal hímezve, fölhasított ujjakkal, hogy alóluk a gyapjú-fátyol-magyaring bő ujjai kifestyegjenek; patyolat bugyogó térdig érő; piros posztó harisnya (kameschen), aranynyal hímezve, és sárga czipellők; kezökben réz csattogák (castagnette). A dörgő hangú gazda kíséri őket hegedűvel... a dunaparti nagy kávéházba mennek.

Később, kilencz óra tájban, Házmánnal elmentünk ezt a mulatságot megnézni.

És a mit láttunk: utálatos botrány...

A kávéház tereme három részre van osztva, alacsony rácsozattal. Minden osztály tele van csibukot, nargilát és kávét élvező törökökkel, kik a falak és karfák folytában ülnek, földre terített gyékényeken.

Az osztályok közepein tehát üres tér van. Az egész szobában három fagygyú gyertya ég, fali tartókban.

Egyik osztályban ül a dörgő hangú szekeres gazda, s hegedűszó mellett énekel egy szegletben. Középen tánczol a két fiu.

E táncz: a francia *Cancan*, török kiadásban.

Bordélyházi pantomia.

A tánczosok körben lejtének; egyik elöl, másik hátul; - réz csattogóikat a zene szerint csattogtatva; tánczaikban főszerepet a has, derék, vállak, karok, nyak és fej játszanak; a lábaknak kevés dolga van.

Ramazán alatt a török egész nap mitsem eszik, hanem aztán éjjel annál több részt vesz mindenféle élvezetből. Ezen bőjtí éjjelek, - dárídó és tivornya tekintetében, - a mi farsangi éjszakáinkhoz hasonlítanak.

A gazdagabb törökök, - éjjeli mulatságaik kiegészítésül, - e tánczos fiukat szokták meghívni házaikhoz.

Kossuth előtt is megtánczoltatta őket mostani gazdag házi gazdája, Ziah pasha sógora.

Viddin, octob. 13. 1849.

Kossuth Szöllősit eltávolította köréből, miután ez kártyán tőle mintegy 300 darab aranyat elnyert.

Szöllősi magát itt Schullernek hivatja, mert szepeg, hogyha régi nevéről a törökök rá találnának ismerni, - mint egykori hitfelökre: - igen megjárhatná.

Batthyány Kázmér vette őt magához, tolmácsául és török nyelvmesterül.

Szemtanuk állítása szerint Orsován, azon éjjel, midőn Kossuth Áde Kaléba, az uj-orsovai várba volt átmenendő: Szöllősi töltött puskával lesett reá a Duna partján, hogy őt, - mint maga mondá, - osztozásra kényszerítse. „La bourse, ou la vie.”

Melyik késett el: nem tudom; annyi bizonyos, hogy azon éjjel nem találkoztak. Hanem az osztozás itt Viddinben csakugyan megtörtént, valamivel finomabb modorban.

Asbóth és Szöllősi állításaik szerint, Kossuth ezer darab aranyat hozott magával, azon 13 ezer pengő forinton kívül, mennyit az orsovai és karánsebesi közpénztárakból utalványozott magának, s kezéhez is vőn.

A közhangulat igen keserű a miatt, hogy míg a kártya forgalom ezerekre rúg a fensőbb rétegekben, s míg az olasz és lengyel főnökök vagyonaikat megosztják szenvedő testvéreikkel: addig a magyar honvédek rakásra halnak ruhátlanság s testi, lelki elhagyottság miatt, kinn az Isten szabad ege alatt.

Mert a kellemes őszi napok könyörtelenül elzordultak; a honvédek éjjelnappal áznak, fáznak, míg másfelől rossz gyümölcsössel tömik magokat. Lehet-e így meg nem halni?...

Viddin, octob. 14. 1849.

Hauslab tábornok idejöttét eleinte nem tudtuk mire vélni. A rég nem látott császári egyenruha itt közöttünk igen meglepő jelenet volt. Most már tudjuk miért jött. Kiáltványa hirdeti, hogy ő az önként visszatérni vágyakozókat akarja haza segíteni.

Alkalmasabb időben alig jöhetett volna, mint épen e pillanatban, midőn az éhség, hideg, betegség, elhagyottság és honvágy, menekült honfitársaink nagy részét lelki, testi erejéből kivetkeztették; midőn az izlámra térés ügye, s a bizonytalan jövő feletti viszályok az emigratio tömegében teljes szakadást okoztak.

Van is mozgalom közöttünk, minő négy hónap óta nem volt.

A tábornok olyan amnestiát hozott, hogy a honvédeket besorozzák tiszteikkel együtt; a császári szolgálatban volt tiszteknek pedig hadi törvényszék elé kell állaniuk.

A polgári menekültekről szó sincs.

Viddin, octob. 15. 1849.

A pashát a tábornok már több ízben meglátogatta. A pasha állítólag senkit sem akar innen haza bocsátani, meddig vagy utasítást nem kap ez iránt Sztambulból, vagy biztosítást a tábornok részéről, a felől, hogy a hazatérők közül senkinek csak egy hajszála sem fog megsérülni. A tábornok semmit sem ígér, azon kívül, a mire kiáltványa betűi szerint, itteni eljárás szorítva van.

És így nem tudjuk mi fog történni.

A menekültek egy része a tábornok ellen fel van ingerülve, mi miatt szinte verekedésre került a dolog a székely atyafiak és magyar honvédek között, vagy jobban mondva: a hazamenendők és itt maradandók között.

A honvédeket végre behozták a mezőről, s a bolgárok fészerei s istállóiba szállásolták, 30-40 emberével egy helyre.

Viddin, octob. 16. 1849.

Egy utasnak, ki felülről jött a gőzösön, az ide kiszállást meg nem engedték. Azonban míg a gőzös itt időzött, az utas rajzónnal egy levelet irt Steinhöz, mellyben értesíti őt, hogy vele sok és fontos közleni valói vannak.

A levél helyesírási hibákkal telve, németes magyarsággal volt írva, névtelenül.

E rejtélyes ember ijesztései daczára már 3000-re gyűlt a hazamenendők száma. Többnyire székelyek, és katonák; polgári rendű csak 3 vagy 4 van közöttük.

B. I. g. meglátogatta H... tábornokot, megtudandó tőle, hogy minő utasítása van azon polgári menekültekre nézve, kik netalán hazatérni kívánnának.

A tábornok egész loyális egyenességgel megmondta neki, hogy a nagyobb mértékben compromittáltaknak a hazamenetelt nem tanácsolja. Kiáltványán közlötteken kívül más utasítása nincs.

B. I. kérdezte tőle, hogy a pesti, pozsonyi és aradi hírek igazak-e?... A tábornok azt felelte, hogy ezekről tudomása nincs. „Különben,” - ugymond - „hogy a forradalom megkivánja áldozatait: az természetes.”

Viddin, octob. 17. 1849.

Hauslab tábornoknak sikerült a pashát rábírní, hogy a hazatérni vágyókat föltétlenül eleressze. Holnap tehát az őket elszállítandó gőzösök és rakhajók meg is érkeznek. A visszatérők száma a háromezret meghaladja. Vannak közöttük lengyelek és olaszok; a többi majd mind székely. Mióta névjegyzékek elkészült, napi zsoldot is kapnak Hauslab tábornoktól.

Viddin, octob. 19. 1849.

A viddini emigratio száma felényire apadt.

Isten veletek távozó honfiak, kik újra látandjátok a soha nem feledhető hazát, szivandjátok légének balzsamát... ölelni fogjátok talán kedveseiteket!... Üdvözljétek a mieinket is!...

Elmentek a cigány fiúk is, és elvitték magokkal tőlünk a magyar zenét, melly annyiszor meg-ríkatta bubánatunkat, s könnyítette keblünk nehéz terheit!... Nem fogjuk e hangokat hallani többé soha!...

Isten veled becsületes Márton, ki hű társam valál életem leggyászosabb napjaiban!... Te bizonyosan felkeresended őket, az enyimeket, ha még élnek; s hírt viszesz nekik felőlem...

És ők fölkerelkednek majd, mint őszi vándor madarak, hogy melegebb égajlak alatt új fészket rakhassunk, egymástól a sírig többé el nem válandók.

Várni foglak titeket, egyetlenül szeretteim, napokon és éjeken át!... egész életem várakozás leszen.

„Letörlok emlékem faláról minden apró dolgokat; könyvbeli mondást, képet, multak nyomdokát, mit ifjuság s figyelem gyűjtött reá: s egész agyam könyvében csak ti álljatok egyedül, és össze nem keverve apró ügyekkel!...”⁸

Viddin, octob. 22. 1849.

Nehéz beteg voltam... testi lelki beteg. Két nap alig birtam megmozdulni fekhelyemen, a tornác széles deszkapadán. Nem volt ember, ki csak annyit is kérdezett volna tőlem: mi bajom van?... annál kevésbé, ki csak egy ital vizet nyujtott volna enyhitésemül.

Szomoru az én magányom e sok ember között!...

⁸ Shakespeare: Hamlet.

Viddin, octob. 23. 1849.

Azon hírszellő lengett itt a napokban, hogy Komárom is feladatott volna...

Illy hamar?... kérdi mindenki. - S ez mindenképen sokkal valószínűtlenebbnek látszik, sem mint egy ember is találkozni, aki hitte volna.

Ellátásunk végre szabályozva van.

Élelmezés helyett fizet a török állodalom havonként a mi pénzünk szerint:

Kossuthnak - 80 aranyat.

Batthyány Kázmérnak - 80 aranyat.

Egy tábornoki rangunak - 60 aranyat.

Egy ezredesi rangunak - 16 aranyat.

Egy alezredesi rangunak - 12 aranyat.

Egy őrnagyi rangunak - 8 aranyat.

Egy kapitányi rangunak - 8 ft 20 krt váltób.

Egy hadnagyi rangunak - 8 ft 20 krt váltób.

Altisztek s közembereknek 14 piasztert, az az: 3 ft váltót.

Ömer pasha kincstárnoka (defterdár) és biztosa, Izmail bey, ezen kulcs szerint fizették ki octoberhavi illetményeinket.

Mi eléjük terjesztők, miszerint a fensőbb rangú tisztek ezen így megállapított havi járandósága, az alsóbb tisztek és közemberekével nincs igazságos arányban; hogy 8 ft 20 krból megélni lehetetlen, annál kevésbé három forintból.

De ők megmutatták, hogy náluk egy közember vagy alsóbb tiszt élelmezése, a szultánnak naponként csak két garasába kerül; pedig ők katonáik számára napjában kétszer főzetnek. Nekik tehát e dolgon változtatniok nem lehet.

Azt pedig magunk is látjuk, hogy a török tisztek, - kapitánytól fogva lefelé, - szintugy az állodalom által élelmezvék, mint közembereik; és ámbár külön tálba, de csak a közbográcsból tálalnak a tiszteknek is.

Ugy segítettünk tehát a dolgon, hogy közpénztárt alapítottunk, azon hazánkiai segélyezése végett, kik relutumaikból meg nem élhetnek.

Ezen közpénztárba havonként adózunk relutumainkból önkényes aláírás útján e szerint:

Egy őrnagyi rangú 2-3 darab aranyat.

Egy alezredesi rangú 3-4 darab aranyat.

Egy ezredesi rangú 5-6 darab aranyat.

Egy tábornoki rangú 20 darab aranyat.

Őrnagyi rangú van 16. Alezredesi 7. Ezredesi 5. Tábornoki 4.

Ezek tehát fizetnek havonként a közpénztárba összesen 146 darab aranyat.

E pénztár feladata:

1) Annyira pótolni a tisztek és közemberek relutumait, hogy amazok 16, emezek nyolcz-tíz váltó garast kapjanak, legalább is, naponként.

2) A fennmaradandó összegből pedig téli ruhaneműt készíttetni a ruhátlanok számára.

Batthyány Kázmér a számára küldött összeget visszautasította; a pasha pedig visszafogadni teljességgel nem akarta, megüzenvén Batthyáynak, miszerint a pénz elfogadása egyáltalában senkit nem kötelezend a szultán irányában semmi nemére a viszonyos tartozásnak, s hogy e tiszteletbeli adománynak el vagy nem fogadása, a török kormányra nézve teljesen mindegy.

Batthyány tehát egész illetményét, - az az 80 db aranyat, vagy négyezer piaszt - az emigratio közpénztárának ajándékozta, azon kijelentéssel, hogy ezutáni járandóságai szinte mind egyenesen a közpénztárba folyjanak.

E szerint a közpénztár jövedelme teend összesen mintegy 226 darab aranyat.

Guyon, Macdonald és még egy angol, elválván az emigratiótól Sztambulba elutaztak.

Viddin, octob. 24. 1849.

Uj szállásom a mult éjjel úgy beázott, hogy benne nem volt annyi száraz hely, hol magamat fekvé megvonhattam volna. Ez különben nem ujság. Itt többnyire minden ház beázik, mint-hogy a cserép zsindelyek fél-henger alakuk, a fedelek laposak, s házat fedni itt egyáltalában nem tudnak. Csupán a gazdagabbak nagyobb gondnal készült házaik tesznek kivételt.

Viddin, octob. 25. 1849.

A harmadnap óta rebesgetett hír csakugyan valósul. Sztambulból rendelet jött, hogy a magyar és lengyel menekültek innen Sumlára, az olaszok pedig Gallipoliba szállíttassanak.

A pasha úgy indokolja a dolgot, hogy ez épen a mi biztosításunk végett történik. Szerinte a muszka követelte, hogy itt a viddini várban szorosan őriztessünk; elbocsáttatásunkat hadüzenetnek nyilvánítván. Minthogy pedig Oláhországban jelenleg több mint 30 ezer muszka katona van: a szultán kormánya úgy hiszi, hogy egy muszka-török háboru igen valószínű kitörése esetében legelsőben is Viddin vára fogná képezni a lapis offensionist. A szultán kormánya tehát elhatározta, bennünket legerősebb europai várába, Sumlába helyezni, hol teljes bátorságban leszünk, egyszersmind Sztambulhoz is közelebb jutandván. Ujlag biztosít bennünket, a kormány részéről, hogy egypár hó után szabadon fogunk bocsáttatni.

Hanem e pashát már annyi szöszegésen és ámitáson kaptuk, hogy neki többé mitsem hiszünk.

Az olaszokat állítólag azért viszik a márvány tenger partján fekvő Gallipoliba, hogy onnan könnyen az olaszországi partokra juthassanak.

E rendeletnek csupán annyi hatása van reánk, a mennyiben örvendünk, hogy e gyűlöletes fészekből kiszabadulván, legalább levegőt változtathatunk. Különben jól látjuk, hogy Sumlán is foglyok maradunk.

Rustsukig a Dunán mehetnénk, tehát gyorsabban, kevesebb költséggel és fáradsággal; hanem mivel az oláhországi partok némelly pontjain orosz csapatok tanyáznak: a pasha attól tart, hogy ha észrevétnénk: a muszkának könnyen eszébe juthatna bennünket hajóstól mindenestől elfogni.

E szerint szárazon menendünk egész Bulgárián keresztül.

Nem jöttünk tehát e barbárországba egészen hiába.

Látni fogunk ismeretlen történeti tárgyakat, uj képeit a természetnek; hegyet, völgyet, erdőket, folyamokat és nagyméltóságu sziklabérczeket.

Meglátandjuk a világhírű Balkánt, a hajdani Haemos és Sophia hegyek ormait, az ó és új idők nagy csatáinak színhelyét, néma tanuit és emlékeit.

Látni fogjuk Bulgárhon nevezetesebb városait... tán székhelyét egykori fejedelmeinek, kik közül egyiknek unokája, *Sisman*,⁹ itt Viddinben kalmárkodik, s Temesváron is raktárral bír; s kinek ősapját, az utolsó bolgár királyt, Bajazet szultán győzte le s ölette meg, a XIV-ik század végével.

Az itteni török kalmárok Sumlát nagyon dicsérik; mondják, hogy gyönyörű fekvése és igen jó vize van...

Sumlát az 1829-ki hadjárat teszi nevezetessé.

A kis Balkán bércei között fekszik, határváros Bulgária s Rumélia között, mely hajdan Thraciának nevezeték.

Hadi tekintetben egyetlen kulcsa Ruméliának, melyet Bulgária felől a Balkánhegyek természeti bástyái védenek.

Diebics, 1829-ben, 80 ezer emberrel csak 30 napi ostrom után, és iszonyú áldozattal vehette be Sumlát, melyet a Balkán magas bércei, mint óriási sánczok vesznek körül. Czárja innen nevezte Diebicset aztán Sabalkanszki-nak.

Milly szerteszét szór bennünket a fergeteg! Egyiket viszi délnek, a másikat keletnek, a harmadikat nyugotnak... és egyik sem tudja, hol fog e szó fülébe hangzani: „megállj!”

Viddin, octob. 26. 1849.

Az olaszoktól elbucsuzánk...

Harci dalokat és indulókat énekelve vonultak végig a városon. Elkisértük őket a meddig csak lehetett... Hangos istenhozzádöt küldénk utánok... míg a könnyek és távolság eltakarták őket szemeink elől...

A lengyelek és renegátok holnap indulnak, mi pedig egy hét múlva.

Olly kimondhatatlanul fájó érzelem nehezkedik az emberre, valahányszor közölünk valaki távozik, a hányszor látjuk, hogy ismét megkevesbedénk.

Lám, a közös nyomor mennyire össze szoktatja az embereket, kik különben idegeneknek látszanak.

Midőn egy megszokott ismerős arcz, e hontalan népcsaládnak egy tagja, tőlünk örökre búcsút vesz: a fájó húrok mindenike feljajdul a kebelben... Illyenkor újra:

„Felmerül a gyásznak régi tére,

.....

S míg könnyekbe vész a szem sugára:

Nem jön enyh a szívnek bánatára.”

Szánjuk őket, a távozókat, és szánjuk magunkat, kiknek számára „nincs helye a nagy világon”...

⁹ Most Sismanovicsnak nevezi magát. Ez a viddini pashák örökös banquierja.

Viddin, octob. 28. 1849.

Megkértem Ziah pashát, hogy ha eltávozásunk után, netalán családom ide megérkeznék, - mit okaim vannak reményleni, - utánunk szállítását eszközölni sziveskedjék. Ezt ő a részvétnek legmelegebb kifejezéseivel ígérte meg.

Midőn Kossuth, a főtisztek, s néhány polgári rendüek nála, Bajrám alkalmával, látogatást tevének: Ziah pasha teljes nemzeti diszruhába öltözve fogadott bennünket.

Regényes férfialak, a középkorból.

Sötétkék bársony attila-dolmány, arannyal gazdagon himezve, könyökig fölnyitott ujjakkal. Alatta vörös csikos sárga mellény; széles öv, teljesen boritva gyémántok és mindenféle drágakövekkel. Térdig érő bőbugyogó, narancs színű vastag atlasz szövetből; hasonló színű kamásli; mind gazdag arany sujtással; piros papucsok. Fején vörös fes, hosszú fekete selyem bojttal; előrészen nagy boglár, tiszta gyémántból; és kócsagtoll.

A janicsárok eltöröltetése óta a hadsereg és minden államhivatalnokok öltözete európai szabásu egyenruha levén: az ősi divatu török nemzeti öltözet a pashák palotáiból egészen eltűnt, és csupán a közpolgároknál maradt meg eredeti valóságában. Ugyanezért Ziah pashának e szeszélye igen meglepő volt mindenkire. Szokatlansága magoknak a törököknek is feltűnt, de korántsem kellemetlenül, mert, kivált az öreg müsülmanok, ezt az új frank divatot nem igen szeretik, s az újításokat általában hitetlenség és elfajulás jeleinek tartják.

Innen is látszik, hogy a Sztambultól távolabb eső és nagyobb hatalmu pashák, milly kényelmes és független állásba teszik néha magokat a fényes porta ellenében.

Ziah pasha e diszöltözetet az ő híres magyar vendégeinek tiszteletére vette föl, - mondják a törökök.

Viddin, octob. 29. 1849.

Ziah pasha, a fényes porta rovására nekünk ünnepi ajándékot, s ezzel egyszersmind utravalót adott. Ebből mindenkire egy egész havi illetmény jutott, s még a közpénztár számára is maradt fenn valami.

Ez ünnepen a török minden igaz hitű felebarátjával kibékül; ennek jeléül, reggel, minden ismerősével összeölelkezik; a szegényeknek a gazdagok ajándékokat osztanak.

Kossuthnak a pasha különösen egy arab rabszolgát, ötezer piasztert (500 pförnt), egy igen diszes batár-kocsit, és többféle keleti szőnyeget ajándékozott.

A katonai főnökök 4000 piasztert kaptak fejenként.

Viddin, octob. 30. 1849.

A beteg és ruhátlan honvédek javára tervezett előadás, Hauslab tábornok véletlen megjelenése, s a sumlai ut közbejöttével elmaradt, sőt a közpénztár alapítása által feleslegessé is lőn. Mi azonban a műtárgyak egy részét előadtuk, - saját magunknak, - Asbóth lakásán. E műtárgyak voltak mindössze is: egy pár magándal, szavalat, és népdalok egész kar által énekelve, guitarre mellett, minthogy más hangszerünk a cigányok elmenetele óta nincs.

A hallgatók közt voltak: egy angol, ki a napokban érkezett ide, továbbá Tompson, Carossini, Zerfi¹⁰, Dembinszkiné és egy kavasza pasha.

Népdalaink az angolok és törököknek határtalanul tetszettek.

A kavasza pasha, - a nélkül hogy magyarul egy szót is értett volna, - az előadást feszült figyelemmel kísérte; mert hiszen ő ilyeneket nem látott és nem hallott soha. Szavalás alatt különösen annyira elmerült a bámulásban, hogy szemei és ajkai, arcának színe s vonásai ösztönszerűleg változtak az előadás kifejezései szerint, nem kis multságára Tompsonnak, ki vele szemközt ült. De midőn „*az őrült*” szavaltatott Petőfitől: akkor már a török megsokalta a dolgot. Arczvonalmái eleinte eltorzultak, mint az előadás hozta magával; később azonban bizonyos gyanu és aggály jelei látszottak vonásain, míg egyszer felkerekedik helyéből, s az ajtón lassan kisuhan.

Zavarba jött a szavalóra nézve; nem tudta mit tartson fölöle... bolond-e vagy ördöge van?... mint ezt a Kossuth mellett inspectión levő török tisztnek a másik szobában borzalommal elbeszélte.

Asbóth elszavalta Vörösmarty „Hontalan”-ját, melynek utolsó sorai Kossuth lelkére törő szurásként látszottak hatni.

Viddin, octob. 31. 1849.

Holnapután reggel indulunk. Podgyászainkat ökrös szekerek fogják vinni, magunk pedig, - a főtisztok, - háts lovakat kapunk, a kinek t. i. paripája nincs.

Kossuth, - sztambuli tudósítások nyomán, - különféle reményekkel kecsegtet bennünket; de engem már a hit, remény és szeretet szentháromsága csaknem egészen elhagyott.

Izmail bey ezredes, Ömer pasha megbízottja fog bennünket kísérni, s ellátásunkról az egész úton gondoskodni.

És gondoskodik Lüllei...

Csak legéltrevalóbb ember a zsidó.

Ez a Lüllei egy fillér nélkül jött ki Magyarországból. Rendőrbiztos volt Hajnik alatt. Felesége öt gyermekkel Pesten maradt szinte egy fillér nélkül, ha t. i. a magyar bankjegyeknek otthon értékek nincs.

Látva Lüllei, mennyire érzi minden ember itt egy afféle civilizált vendéglő vagy casino hiányát: kapja magát, e török hánban casinót nyit; az az: kibérel egy szobát, csináltat bele egy hosszú asztalt és két lóczát, a közös folyosónak egy részét elfoglalja, oda helyez egy másik hosszú asztalt és mellé két deszka padot, beszerzi a szükséges eszközöket, ugymint: kártyát, theát, kávé, bort, rumot, sajtot, kaviárt, tojást, sardellit, vöröshagymát: és ezekkel egy hónap alatt 150 darab arany rebachot csinál. Ebből 50 darabot már el is küldött kereskedelmi úton családjának Pestre.

S minthogy ételmi tekintetben sumlai utunk valószínűleg hasonló lesz az oláhországihoz: tehát Lüllei, mint afféle ildomos zsidó, két egész társzekeret rakott meg mindennemű enni és inni valókkal.

¹⁰ Zerfi és Garossini Belgrádban tartózkodnak, honnan látogatásunkra jöttek ide.

Jó drágán fogjuk ugyan fizetni az adagokat: hanem hiszen a pénznél drágább a jó egészség.
Tehát isten hozzád Viddin!... Vajha ne láttalak volna soha!...

Lom, novemb. 2. 1849.

Ziah pasha maga kijött a viddini bástyátérre, elindulásunkra felügyelendő. Kossuth szinte megjelenvén a külső városház előtti téren, hol össze kelle gyülekeznünk: röviden elbucsuzott a pashától, mind maga, mind az emigratio nevében. Szavait Cseh, az öreg székely tiszt tolmácsolta, ki Törökországot már egy izben bekalandozta, s nyelvükkel és szokásaikkal ismeretes. A pasha megölelte Kossuthot... szemeiből könnyek hullottak... „...Isten vezéreljen derék magyarjaiddal együtt!...” mondá megindulással. Mi pedig „*éljen!*” kiáltással viszonzánk jó kívánságát, s elindulánk.

A lakosság nagy része kitódult, hogy meglásson bennünket utoljára, s az utcát, hol kimentünk, két felől végig elállotta.

Török ismerőseink, a hadsik, csorbadsik és duttyándsik, búcsut integettek felénk török mód szerint; az az: jobb kezökkel mellöket, ajkaikat és homlokaikat érintve, aztán mély bók mellett köszöntést intve.

‘Allaha iszmarladiz!’... (istennek ajánlottunk)... „Isallah, masallah csalmás atyafiak!” - Az öregebbek érzékenyülten váltak el tőlünk.

Elindulásunk napja gyönyörű volt. Mondhatatlanul boldogok valánk az első pillanatban, midőn Viddin kapuin kilépve, magunkat a szabadban legelőször körültekintők.

A városon kívül egy szép réten megállapodtunk, hogy bevárjuk az elkésztetteket, s egyszerre induljon el egész karavánunk.

E legelőn tömérdek cigány sátorozik. A mint szekereinket e cigányhad megpillantá: eszeveszetten rohant felénk minden pereputtyostól, és iszonyu sivítással kezde bennünket ostromolni *baksisért* (baksis annyit tesz mint: ajándok, borraivaló), csak egy kis *paráért* (fillér). Ez volt aztán a czifra jelenet, minőt nem mindennap láthatni. Félig és egészen mez nélküli alakok, aprók és nagyok, mind a két nemből. Az épebb öltözetűek tarka török-bolgár viseletben; pipás és bugyogós nők. A serdülő leányok hollószínű de boglyos hajába fejr és sárga rézpillangók, vagy pénzdarabok, s mindenféle színű klárisok fűzve. Nehány purdély nyakában egy egy honvéd dolmány rongyai, egyéb semmi. Másokon egy egy pantalon foszlányai, semmi egyéb. Egy némelly eladó leánynak arcza, álla, homloka aranyfüsttel foltonként megaranyozva; szemöldökei vastagon befeketítve, s orruk fölött egyfolytában összetoldva.

‘Miért mázoltátok így be magatokat?’... kérdezők.

„Ezek menyasszonyok” - felelt a *dádé* helyettők,... baksist kérve számokra.

Már Viddinben is láttam illy aranyozott képű török leány gyermekeket, bajram-ünnep idején.

Némellyek csörgő kis dobokkal és nyikorgó hegedű szóval iparkodtak bennünket szánalomra indítani.

Egy pár török dzsidás elvesztve türelmét, neki vágatott a cigány sokadalomnak; hanem mintha csak vizben gázoltak volna: a szerte futott sovány lábu pereputy már a másik perczben ismét ott termett körülöttünk. Mintegy háromezren lehettek.

Kossuth és Batthyány aztán, e nap örömeire, apró pénzt szórattak ki közöttük.

Na!... volt ekkor zshivaj, visítás, hentergés, ezerféle bukfenczek; egy kikoplaltatott kutya és macska légio bős marakodása; szóval a cigány-spectaculum elérte netovábbját.

Végre mindnyájan összejöttünk.

Ekkor szekereink rangszerinti sorban elindultak. Az uti rendre való felvigyázattal egy honvédtiszt bízott meg.

Legelől ment egy lovas kalauz; utána Izmail bey, könnyű kocsin.

Ez után mindjárt egy szakasz török dzsidás.

Ezek után a magyar főnökök lóháton.

Ezek után a többi lovas emigránsok.

Ezek után a kocsik. Elöl Kossuthé, aztán Batthyányé, Perczelé, Visockié s így tovább.

Mészáros és Dembinszki a lengyelekkel mentek el.

A szekerek sora mellett két felől két szakasz dzsidás.

A szekerek után közhonvédek és altisztek gyalog.

Ezek után ismét egy szakasz dzsidás.

A honvédek gyalog voltak ugyan kénytelenek elindulni, de tiszti podgyász szekér annyi volt, hogy ezekre lassanként valamennyi honvéd felülhetett.

Kossuth, Ziah pashától kapott kocsijában, az ifju Dembinszki grófnőt ülésel kínálta meg, mit ez elfogadott. Ő maga felváltva majd lóháton ül, majd a kocsiban.

Egész nap folyvást jöttünk megállapodás nélkül, de olly lassan mászva, hogy alig hagyunk hátra két állomásnyi földet, pedig a török dzsidások hosszú botokkal nógatták a bolgár fuvarosokat és bivalyaikat.

Estve felé Lom városába értünk, melly magas dombon fekszik a Duna jobb partján. Föld-sánczokkal van kerítve. Lakosainak száma mintegy 20 ezer; két harmada bolgár, egy harmada török.

De minő sajátságos eljárás volt ez ismét!...

Valamennyi házbirtokos a város végén várt bennünket egy csoportba gyűlve, a *müdir* vezérlete alatt. Izmail bey már szinte ott ült a fő helyen, és hatalmasan csibukozott.

Müdir annyi, mint városkormányzó.

A müdir körött pisztolyos rendőrök (kavaszok) botokkal, főnökük intésére vigyázva.

A mint karavánunk sorban érkezett: azonnal minden szekér egy gazdát kapott; az az: minden házi gazda egy szekér vendéget.

Az öreg Cseh tolmácsolt bennünket.

A müdir sorban megkérdezte rangunkat, s a kezében levő névjegyzék után előszólította az illető gazdát. A tehetősebb gazdák főbb rangú vendégeket kaptak.

A gazdának rögtön vezetnie kellett vendége szekerét haza, s mérsékelt fizetésért mindennel ellátnia.

Ha a szólított gazda rögtön elő nem állott, vagy észrevételeket tenni merészelt: az a kavasz tüstént bottal capacitálta.

Meddig a bolgár gazdáiban tart: addig a sor a török gazdára nem kerül.

Lom városa mindenben képmása Viddin külvárosának. Egyetlen nevezetessége: nagy márvány boltozat alatti szökő kútja 50 csurgóval.

A mi házi gazdánk jó módu bolgár ember.

Kiséretünkből egy csausz, Szaid effendi, szinte hozzánk szállásolta magát, miután erre tőlünk engedélyt kért és kapott.

Szaid effendi számunkra rögtön vacsorát parancsolt. Reszketett a bolgár előtte, s minden kívánatát gyorsan teljesíté.

A bolgár házában, - szokás szerint, - butornak híre sincs. A szoba földjére nagy tarka rácz pokróczok terítvék; a falak mellé pedig szalmával tömött vánkosok támasztvák. Ebből áll minden.

A csorbadsinak (gazda) úgy látszik, parancsa volt vendégeit kész vacsorával várni. Alig telepedtünk le, már hozta be az asztalt, rakva fedett czintálakkal, mellyek különféle étkeket tartalmaztak.

Ezen asztal nem egyéb, mint egy nagy lapos fatál, egy arasnyi magas talpazattal. Törökül a neve: *paralia*.

Ezt a bolgár letette a ház közepére, s a czintalak fedeleit leszedte; mi pedig körül ültük, törökösen keresztbe vetett lábakkal.

Ekkor a bolgárgazda egy végtelen hosszú asztalkendőt hozott, s úgy illeszté elénkbe, hogy belőle mindenkinek jusson.

És mellénk helyezvén a boros kancsót is: maga az ajtóhoz állott, - keleti szokás szerint, - vendégei kívánatára figyelendő, s nekik szolgálatot teendő.

Egyik tál étel juhussal főzött édes káposzta volt; a másik rizskása parázsan; a harmadik hagymalé ürühussal és paprikával; a negyedik olajbogyó ecetben savanyítva; az ötödik keserű sajt. A terítetlen asztalka szélén köröskörül kenyérdarabok. A török a kenyeret nem szeldeli, hanem tördeli.

Minthogy a pashától kezdve itt mindenki pusztá kézzel eszik minden ételt: evő szereket a mi gazdánk sem adott, hanem mi aztán a magunkéit vettük elő, s a magunk módja szerint láttunk a dologhoz, a csorbadi nem kis multságára.

Vacsora után egy suhancz réztálat és rézkorsót hordozott körül, a végett, hogy kezeinket megmossuk; egyik kezében a tálat tartván, a másikkal vizet öntvén a korsóból kezeinkre.

A gazda pedig ezalatt az asztalt mindenestől kivitte, helyéről a hulladékokat a tüzhelyre seprette, a kandallóban jó tüzet rakott, s ezzel eltávozott.

Még ma estve más szekérre kellett átraknunk podgyászaikat, mert holnap hajnali négy órakor indulunk.

Két emigrans maradt el tőlünk Viddinben: Batthyány István gróf, és Makai alispán. Az osztrák consuli ügyvivő lakában vonták meg magokat. Az első Sztambulba menend, onnan annak idején majd haza térendő; a másik pedig utját egyenesen és azonnal haza felé veendi.

Mahlat, novemb. 12.

Tíz napja mióta Viddinből elindulánk. A bolgárok azt mondják, hogy még tíz napi ut van előttünk Sumláig. És ha netalán utunkat árvizek vágnák el, minők itt ez időszakban a Balkán völgyeit rendszerint előzönlík: úgy három hét múlva sem érünk Sumlára.

Pedig már eddig is rettenetes az a mit szenvedünk.

A bolgárok és törökök fakó szekerein ülni lehetetlen, mert otromba szegletes kerekeik levén, a legegyszerűsebb úton is kirázzák az ember lelkét; hát még ilyen utnélküli utakon, minők egész Bulgáriában vannak, különösen a Balkán bércei között. Pedig ezt, melyen mi jövünk, a *padisah utjának* nevezik!...

Lóháton kell tehát ülnöm, hajnaltól késő estig, mindennap. Bivalyos szekereink egész nap folyvást mennek. Állomást napközben nem tartunk soha. Csupán azért állapodunk meg néha egy egy negyedóraig, hogy az elmaradtak a többit utolérjék. E megállapodási perczek alatt szoktunk valamit falatozni tarisznyáinkból.

Lovas fogatok ez országban nem léteznek. Utazás, fuvarozás, szállítás háta lovakon, karavánokkal történik. Egyéb szolgálatra bivalyok és ökrök használatnak. Ökreik olly aprók, mint a mi legkisebb riska teheneink.

Itt az ökröket és bivalyokat szinte patkólják, az az: körmeikre egész vas talpakat szegeznek.

Több szekér törik szét naponként. Azért egy idő óta üres szekerek is jönnek velünk, illy esetekben felvenni a podgyászokat.

Ezt tudva és látva egynémelly konok bolgár fuvaros: készakarva széttöri szekerét, hogy terhétől megszabadulva haza mehessen. Így jártak fuvarosukkal tegnapelőtt Faur és Szerényi. A bolgár egy mélységnek hajtott szándékosan, hogy szekere feldüljön és összetörjék. És így lőn. S mi több: rendkívül sötét levén azt est, az utat is eltévesztették. A bolgár egy darabig vár, hogy majd segítségre jönek a hátra levők; de megunván a várakozást: kifogja ökreit, és ott hagyja összetört szekerét és magyarjait podgyászostul az utfélen. Ezek egész erejükből kiáltoztak segélyért, de hiába, nem hallotta őket senki. Végre sem volt mit tenniök egyebet, mint, hogy egyik elinduljon segély után, a másik pedig a podgyász mellett maradjon.

A török bimbasinak mégis az a jó ötlete volt, hogy a falu végén, - melyben megszállottunk, - roppant máglyákat gyújtatott, melyek az eltévedetteknek valóságos fénytornyokul szolgáltak, s őket révpartra vezették. A máglyák mellett a falu gazdái és kavasok várták az érkezőket, hogy őket nyomban szállásra vezessék.

Ezen fénykalauz Faurt is utba igazítván, sok vesződség után, és késő éjjel végre ők is szállásra vergődtek.

Utközben, nov. 13. 1849.

Noha egész nap utban vagyunk: szekereink és dzsidásaink napestig soha nem étetnek, s nem itatnak, daczára a hőségnek, melyben a török november a magyar juliussal vetélkedik.

Mind e mellett a török dzsidások lovain a fáradságnak legparányibb jele sem látszik, pedig őrnagyuk és főtiszteik utközben egész napokon át agarásznak.

Lovaik arab fajuk. Nem nagyok, de rendkívül elevenek, gyorsak és *kitartók*. És e tüzes vérűségök mellett, korán sem vadak és féktelenek, hanem ellenkezőleg: a legjobb természetűek;

szelidek, úgy szólván értelmesek, és annyira ügyesek, hogy a sziklabérczeken, embernek is csaknem járhatlan utakon, a legbámulatosabb könnyűséggel haladnak át. Efféle veszélyes helyeken kissé megállapodnak, fejöket lehajtják, annyira, hogy orruk csaknem a földet éri, s miután a helyet jól megnézték: vigyázva, de biztosan mennek vagy ugranak rajta keresztül.

A török lovak árpával élnek, minthogy zab egész Törökországban nincs.

Kossuth, Perczel, Batthyány és kíséreteik, mindjárt harmadnapra elváltak tőlünk. Az az, megunván a mi bivalyaikkal fontolva haladni, saját jó magyar lovaikon előre mentek, s eddig talán már közel járnak Sumlához is. Minthogy pedig Izmail bey velök ment, egy szakasz dzsidás kíséretében, s a mi karavánunk felügyeletét egy ügyetlen bimbasira bízta: dolgaink azóta rendetlenül, nyomoruságosan mennek. Ellátásunkra nincs gond. Egyszer már az utat is eltévesztők, s e miatt egy egész napot veszítettünk. Emigrans-népünknek igen keservesen esik illy árván hagyatni el azok által, kiknek tekintélyökkel rajtunk segíni, velünk minden sorsban osztakozni kötelességök volna.

Hajh!... keserű a mi árvaságunk!... igen keserű...

Utközben, nov. 14. 1849.

Minden népfajok közt a szláv az, melyet legkevesebb tudtam szenvedhetni teljes életemben.

A híres lengyelfaj, - mely a szláv ágazatok közt legnemesebbnek tartatik, - mióta közelebbről ismerem, nem volt képes nálam más benyomást hagyni, mint elvitázhatlan utálatot.

A szláv jellem, következő alkatrészekre osztható.

Három rész cigány, két rész zsidó, egy rész keverék.

E keverék alatt azon kis vegyületet értem, melyet szomszédjától, vagy azon vallásfelekezet szelleméből magába sziv, melyhez történetből tartozik.

A szláv: vagy határtalan zsarnok, vagy határtalan szolga. Hajlamai kitünőleg e két végpont felé billegnek.

Hatszáz éves török kényuralom e bolgár népet tökéletes barommá minősíté.

Egy otthoni magyar embernek már most nincs arról fogalma, minő teremtménye lehet az istennek azon baromi ember, aki még azon kívül szláv is!... az az: minő valami azon szláv, ki még szörnyű barom is egyszersmind!...

Ezt látni, tapasztalni kell.

E tartomány a természet kincseinek mérhetlen tárháza; de szintolly mérhetlen ez emberek testi, lelki nyomorusága.

E földáldásai részint ismeretlenek, részint használatlanok.

A török egyeduralom tulajdonjogot nem ismervén: megöli e föld népének munkaösztönét; elbénít benne minden szorgalmat; mert hiszen a rája mindennap azon gondolattal törli le homloka veritékét, hogy ismét nem magáért fáradott.

Igy aztán természetes, hogy a munkakedv illetén eltompulása lassanként teljes tunyaságba megy át; s hogy a megcsontosult lomhaság viszont erkölcsi merevültség jellemét ölti fel; és hogy mind ebből szükségképen szegénység, végső elaljasodás, baromi állapot következik.

A bolgárok és épen olly földalatti gödrökben laknak, mint Oláhország földnépe.

Eddigelé csupán két éjjel volt emberi szállásunk.

A milly szép napjaink voltak eleinte, épen olly zordak a mostaniak. Egész nap ázunk, fázunk.

Többnyire késő estve szoktunk érkezni illy házatlan falvakba állomásra, kiéhezetten, elcsigázottan, összetörötten. Beszállítanak bennünket hatodmagunkkal egy efféle sáros gödörbe, hol a bolgárcsalád együtt lakik mindenféle házi barmaival, s hol nem hogy az éhes gyomornak valami kilátása lenne, hanem a szó teljes értelmében nincs a jámbor menekvőnek fejét hová lehajtania.

Pedig minthogy kenyér és hus osztalékot három négy nap alatt kapunk egyszer, - mióta bennünket Kossuth és Izmail bey itt hagytak: - kénytelenek vagyunk élelmi tekintetben is bolgár gazdáinkra szorulni.

Örömeztobb hálnánk a szabadég alatt is, mint e büzhödt légü gödrökben: de az eső folyvást esik, s a bolgár parasztnak csürje, fészere nincs.

Kérünk tehát a bolgártól kenyeret: nincs; bort: nincs; pálinkát: nincs; tyukot: nincs; burgonyát: nincs!... De hiszen megfizetünk mindent, *készpénzzel*, nem nyugtatvánnyal: nincs semmi!...

Panaszoljuk a bimbasinak, s kérjük őt, találna valami módot benne, hogy a szultán vendégei, fizető készségök mellett, az éhség áldozataivá ne legyenek.

„Verjétek meg jól a hitetlen kutyákat,” - ugymond a bimbasi, - „meglátjátok adni fog azonnal mindent. Mondjátok, hogy ha ide hozatom: jaj lesz neki!”... És el is küldött velünk egy csauszt (örmester), ki sulyt adjon igényeinknek.

Az alatt a bolgár megszagolván, hogy a törökhöz mentünk panaszra: mire haza értünk már volt minden a mit kívántunk.

Hanem a török csausz, hogy hiába ne fáradt legyen, a bolgárt kissé - amugy törökösen - megintegette, hogy máskor a szultán vendégeivel emberségesebben bánják.

Nem hisz e buta nép senkinek, s nem bízik senkiben. Egyébiránt a lengyelek egész uton, hol előttünk jártak, ismét bectelenséget hagytak hátra, s az emigransok hitelét mindenütt semmivé tették, mert nem csakhogymit sem fizettek, hanem még requiráltak is: tyukot, ludat, s több efféléket.

És mi kénytelenek vagyunk mindenütt a bimbasi módját alkalmazni, az az legalább bottal fenyegetőzni, hogy a bolgártól *pénzért* valamit kaphassunk. Illy bánáshoz vannak szokva. Mert ez országban csak két osztály van: a ki ver, és a ki veretik.

Ekkor aztán kiteremti az élelmi szereket akárhonnán, s hozzá lát a kenyér, s mamaliga készítéshez.

Ha buza lisztje van, - s ez ritkaság, - a bolgárné azt hideg vízzel rögtön téstává keveri, s a téstából két lepényt csinál. A gödörház közepén már jó tűz ég, melly éhes emigransok által van körül ülve, törökösen. A gazda félre szítja a tüzet; a két lepényt az izzó tűzhelyre veti, és zsarátnakkal betakarja. Egy óra alatt a lepények megsülnek. Ekkor kivétnak, a hamutól megtisztittatnak, s a kenyér kész. Színe belől feketezöld, mint nálunk a kendermag pogácsák.

A hol buzaliszt nincs: ott a bolgár gazdasszony mamaligát csinál. Az az: megtölt vízzel félig egy bográcsot, mellyet a kéményből függő láncz tart a tűz felett; aztán a bográcsot tele rakja kukoricza liszttel. Midőn a víz forni kezd: egy piszkafával kavarja, dömöcköli a bogrács tartalmát, s néhány percz múlva kész a mamaliga. Ekkor a bográcsból egy kerek deszkára kifordítja, s czérnával darabokra metszi. Ez aztán a kenyér hiányát pótolja; de tulajdonképen sem puliszka, sem görhe, sem málé, sem kenyér.

Magunkat soha kellően ki nem nyughatjuk, mert mire nyomoruságos vacsoránk elkészül, éjfél is elmúlik, s a török már hajnali 3 órakor indulót trombitál, minthogy rendesen bele telik 3-4 óra, mire mindnyájan összejövünk a falun vagy városon kívül, hogy együtt indulhassunk, miután bennünket számba vettek.

Utközben, novemb. 16. 1849.

Ugy van mint gondoltuk. E falusi bolgár nép, - melly sirgödrökben lakik, - azért nem épít embernek való házat a föld színe felett: mert ezt a törökök jóllét, gazdagság jelének tartanák; s a rája, kinek illy emberi lakása lenne, csak telhetetlen zsarolás, irigység és nyomorgatás tárgyául fogná magát kitenni, a munkátlan, türelmetlen, vad, kéjencz, ingyenélő, zsarnok török tisztviselő szemében.

Ezért van, hogy a városi bolgár is, minél gazdagabb, annál rongyosabb; az az: annál inkább kerül a jóllétnek minden külső látszatát.

Ezért van, hogy a városi bolgár háztája, kerítése, kapuja, többnyire a szegénységnek szerény, alázatos képét mutatja; ezért van házaiknak két ronda előudvara, szűk, rejtelmes, tekervényes bejárása; holott ha gondosan zárt kapui megnyílnak előtted, s ha piszkos előudvaraik tömkelegén át a legbenső udvarra lépsz: egy tündéerkertben találod magadat, hol márvány csurgókon át hűs forrásvíz csergedez; s melly kert közepén szőlő, eper és fügefák lombjai között áll a rongyos bolgár kalmárnak kényelmesen díszes laka, szabálytalan keleti modorában, ékes faragatu fa oszlopzata s tágas függő erkélyeivel.

Ha falun, a föld színe fölött épült viskót lát az ember cserép födéllal: bizonyos lehet benne, hogy ott nem bolgár, hanem török lakik.

Torony, templom, harang, sehol egész Bulgáriában nem létezik. A bolgárok egyházai városokban is csak közönséges faházak modorában s rejtett udvarokra építvék; szegények, kisszerűek.

A bolgár még vakbuzgóbb mint a török. A muszka czárt második lénynek tartja Isten után; a Krisztus kisöccsének. Oskolának itt híre sincs. Irni, olvasni még kalmárjaik sem tudnak, csupán kivételképen...

A bolgár, keresztyén vallásfelekezetet a magáén kívül nem ismer, sőt saját vallása elveit sem ismeri, kivéve néhány külső formáit a szertartásnak. Szerinte csupán az a keresztyén, ki a keresztet úgy veti magára mint ő: jobbról balra.

Ruházata csupán színében különbözik a törökétől. Kaftán szabásu öltönyben jár, nője, férfja egyaránt. Bugyogó nadrága valamivel szűkebb mint a töröké. Kelméje egész öltönyének feje, vagy barna szürposztó, mellyet maga készít. Dereán hosszú övtekercs vörös vagy feje szövetből. Fején báránybőr csalma féle. Lábán bocskor. Fejét a férfi török módra beretválja, csupán koponyája tetején hagyván egy hosszú fűrt haját.

A mamaliga és a czár minden testi lelki szükségeit, az üzérkedhetés minden földi vágyait betöltvén: ezeken túl a bolgárnak eszméje, világa nincs.

Talán egyetlen egy bolgár sem lenne jó kedvéből földiparos gazda ember, a legkedvezőbb jogi körülmények között sem, ha erre sorsának vas kényszerűsége nem szorítaná, mert a bolgár mihelyt ötven piasztert össze kuporgatott, azzal rögtön csereberét kezd, kalmárkodik, és lelketlenül csalja, huzza vonja saját testvérét épen úgy mint a törököt.

Szamoden, novemb. 20. 1849.

Ködös, esős napjaink valóságos tavasziakká változtak ismét. Tiszták, melegek...

Hanem éjjeleink annál hidegebbek.

Eddigi állomásaink közül ezeket jegyzem fel:

Lom, város.

Palánka, város.

Mokrest, falu.

Monaszterli, falu.

Altimír, falu.

Izmail bunár (Izmail kutja), falu.

Mahlat, falu.

Plevna, város.

Lovcsa, város.

Köszekő, falu.

Selvi, falu.

Gradistyán, falu.

Novoszello, falu.

Szamoden, falu Tirnova mellett.

Három ízben voltunk töröknél szálláson, én, Házmán és Lorodi, olyan falvakban, hol nem lakott más, mint török, s hol ki nem kerülhattük, hogy megháljunk.

Jobb szállásokat ez országban nem kívánhatni, mint a minőket e török földműveseknél találunk.

A török háznak még falun is két udvara van, sűrű magas sövénnel kerítve, s e sövény sárral beverve.

A török minden vendégét a külső udvaron fogadja. Itt van fészere és óla. Az idegen, kinek a gazdával beszéde van, megáll a külső udvaron, kiált a gazdának, ez kijön: s itt igazítják el dolgaikat...

A tisztán török falvak végén, a gazdák helyett, többnyire fiaik vártak reánk. Ezek elvezetvén bennünket apjaik házához: a gazda már a külső udvaron várta magyar vendégeit. Mélyen meghajtotta magát előttünk, török módon, mellére téve jobb kezét, s ezzel ajkait és homlokát, aztán csak nem a földet érintve, s ezt mondva törökül: „hozott isten benneteket!”...

Háza tiszta mint a tükör; földje gyékény vagy szőnyeggel borítva. A tágas kandallóban pompás tűz.

A hárem, természetesen, már más házhoz költözött.

„Jáp hertürlü jemek, biz öderiz (készíts különféle ételt, megfizetjük),” - mondók a gazdának.

‘Sindi?... (most mindjárt?)’ kérdezi ő.

„Sindi, csabuk!. (most mindjárt hamar.)”

Félóra mulva már hozta a paraliát, tele rakva czinezett és befedett réztálakkal. Tartalmuk: juhhus hagymás lével; aztán tejben főtt rizs, fügével és dióval; továbbá valami édeslé, töltött zöld paprikával; aztán valami mézes sütemény. Bor helyett pedig valami alma-szörp-féle, mit a csészeből szokás inni, s kézzel kézre adni.

Felszólítók a gazdát és fiát, hogy tartsanak velünk. Némi szabadkozás után körünkbe telepedtek.

A gazda szüntelen komoly, de viselete gondos, figyelmes megelőző.

Megkináltuk őt kulacsainkból borral, de nem ivott...

„Katonáitok pedig iszák a bort...?”

‘Nekik el lehet nézni,’ - felelt a gazda, - mert ők sok sanyart állanak ki.’

„...Igen, de pasháitok a pálinkát is isszák?”

‘Azok - ugymond - nem is jó müzümánok.’

Vacsora után ha elővette a koránt, s olvasta előttünk csodálatos énekléssel.

Mert a koránt csak énekelve szabad olvasni, és *mosdás után*.

A koránt nyomatni tilos levén: a koránirászat egy nemét teszi az üzletnek; s miket én az írástudók kéziratgyárában láttam, azok valóban szebbek a nyomtatványnál.

Majd minden harmadik sorban a félhold, nap, vagy csillag aranyozott jelképe, sajátságos czirádák között. Mikor a török fiu illy helyekre ért: olly csodálatos gégenyeggető hangokat adott, mintha fojtogatták volna. Mintha e szent neveket alig merné, vagy alig lenne képes emberi hangokkal kifejezni.

Miután a gazda bennünket mindenkép ellátott: tüzet élesztett, és lábainkhoz feküdt, levetkezetlenül.

Reggel csaknem erőltetnünk kellett őt, hogy tőlünk az ellátásért fizetést fogadjon el.

Hasonló vendégszeretetben részesültünk mind a három török gazdánknál.

Szerintök minden utazó szerencsétlen, s így részvétre, szájalomra méltó; mert ha dolgai jól mennének, s nem kényszerítnék balkörülmények: bizonynyal nem hagyná el családi tüzhelyét, s nem tenné ki magát az utazás fáradalmai s veszélyeinek.

Az itteni tájképek az általam eddig ismertekhez természetesen nem hasonlítanak; de nem csak az örök változatosság elvénél fogva, s nem csak azért, mert e vidékek már a keleti égaljak jellemével bírnak: hanem mert minden lépten nyomon látszik, hogy e földön nem a szépítő szorgalom, hanem a rontó, pusztító vadság szelleme uralkodik, melly a fáradhatlan természet tenyésztő és szépítő erejével örök ellenségeskedésben él.

A Duna partján fekvő Palánka városától utunk a Balkán felé fordult és délkeleti irányt vőn. Itt a föld azonnal elkezd emelkedni, s magas síkságot képez, melly egy pár napi járásnyira kiterjed. Ekkor egy magas hegy lábához érünk, mellynek tetejére feljutván, ismét végtelen síkság terül el szemünk előtt. Nyolcz napi járó földön a vidéknek négy illyen fokozatos emelkedése van, mintha általok a természet négy óriási lépcsőt akart volna alakítani, melly a Haemos magasságaira kényelmesen fölvezessen.

E magas síkságok tekintete pusztá, kietlen, szomorú. A kövér föld műveletlenül hever. Az ösgyepen még csak legelő barmokat is alig láthatni. Pedig csak kis iparral mit mindent meg nem lehetne termesztetni e földön, s ez égőv alatt!... Az erdők mindenütt kipusztítvák. Helyeiken vad bokrok, s árva cserjék tengenek, mellyek mihelyt egy két ölnyi magasságra nőttek, azonnal feltüzeltetnek.

Épületnek való fa már csak a Balkánok belsejében, majd nem járhatlan bérczeken található.

E sík magasokon az ember egész nap megy, és falut, embert nem lát sehol.

És hogy falut érhessünk éjjeli állomásul, nagy kitéréseket kell tennünk a rendes utból; s ez az egyik oka, hogy utunk illy végtelen hosszúra nyulik. Különben Viddin és Sumla között, lóháton, csak 80 órányi távolság van.

Midőn estve felé sóvár szemekkel körültekintünk a pusztá vidéken, éjjeli szállást keresve, hol fáradalmainkat kipihenhetnők: nem találunk vigasztalást, nem egy nyomoru viskót, egy árva jelképét a menedéknek a nyugalomnak. Csak bizonyos kékelő homály, - melly mint füstfelleg fekszik a föld színén, - engedi sejtetnünk, hogy ott ama kétes távolban emberek laknak, kik elevenen temetkeztek a föld alá...

A folyó vizeket gázolni szoktuk, minthogy hidak csupán a városok határain találhatók.

Hanem az utóbbi négy nap kárpótolta utazásunk minden nyomorait.

Elértük a Balkán magasabb tájait.

Ez már nagyszerű... fönséges!... Mahlat nevű bolgár falunál veszi kezdetét a valódi Balkán. E falun innen, az Iszker folyó partján, nagy római táborhely látható, mellynek különböző pontjain 11 nagy csinált halom áll. Ezek az ugynevezett vezérhalmok voltak, honnan a hadvezérek nem csak saját táborait, hanem az ellenség mozdulatait is szemmel tarthatták.

Onnan, Plevnán és Lovcsán át, idáig, az egész ut vidéke mondhatlanul szép; s a vadregényes hegyi tájak szebbnél szebb alakzatait végnélküli változatokban tünteti elő. Iszonyu magasságok és mélységek versenyeznek egymással a hatás felett: *Elyzeon és Orkus* tájképei... Ez az ellentételek összhangzatának költészete... A völgyek sötét alvilágában félelmesen dörgő zuhatagok... Hátunk mögött bomladozó ködfellegek, miket a virradat épen most látszik felkölteni lombos ágyaiból, hová pihenni leszálltanak... Előttünk a sziklabérczek magos ormain piros napsugár lebegtetí biborfátyolát...

Nyilván érezzük, hogy a *mythoszok* (szentmesék) honában vagyunk, hol fensőbb hatalmu lények öntudatosan játszák előttünk látványos színműveiket, s mintegy elragadtatva lenni látszanak örömlükben, hogy évezredek után valahára műértő publicum érkezett hozzájuk, ide az órákulumok ligeteihez.

E nagy színművészek egyenként így látszanak hozzánk szólani; „Láttad-e már valósággal amaz eszményét a *fönségesnek*, miről dalnokaitok regélnek?... Ime lásd előtted és körötted!”...

„Láttad-e már érzéki szemekkel, az ifjuság tündérálmait, ama bűbajos lényeket, kikről neked az ősvilág, az éjféli órák, a madár zene, a tavaszvirány, a habok morajdala, s a lombok sugalma meséltenek?... Ime nézd!... Jőj velünk!... mi elvezetünk oda, hol a hit és remények és szeretet fogamzanak, hol a gyermeki fantomok tarka pillangói játszanak...”

E nymphák bűvös köréből egy orkán erejű Satyrus rántja magához a vándort, ígyen dörögve: „Jőj és csodáld a mit nem értesz: - az *iszonyu szépet*... itt vagyok!...”

Most egy méltóságos hang szóllal meg mindenünnen.

„Láttad-e már a *nagyságot*?... láttad-e a mit ti *dicsőnek* neveztek? - de nem a költészet lázas álmaiban, nem az elvont erkölcsi semmiben, nem a fogalmak szűk világában, hanem így, miként az e perczen érzékeidnek megjelent, miként az önkénytelenül megrendíti, s imára ragadja lényedet?... az *mi* vagyunk: a *nagy*, az *örök*, a *végtelen*, látható alakban.”

Plevna Bolgárhon bensejében fekszik, a Balkán északnyugoti oldalán, egy kies völgyben, s az első rendű bolgártörök városok egyike. Népeisége mintegy 24 ezer lélek. Fele török, fele bolgár.

Miként számos emlékei mutatják: ős görög eredetű város. Vid nevű folyó hosszában hasítja. Felső részén a régi görög vár bástyafalai még meglehetősen épségben állanak, noha fenntartásukra semmi gond nem fordítottatik. Mert a török semmi középületet ki nem tataroz; mi egyszer romlásnak indult, azt pusztulni hagyja, legyen az bár saját legdrágább imaháza. A magas várfalak téglából és faragott kövekből rakvák, s rajtok kifelé függő erkélyek láthatók köröskörül, mik őrhelyek lehettek, s arra valók, hogy onnan ostrom alkalmával ijjaszok nyilazzanak az ellenségre. E várfalak a mostani lőpor világban védelmileg mit sem érnek.

A vár közelében egy római temető romjai látszanak, fejez márvány siremlékek töredékei s egy őskori templom omladékaival. A sírkövek feliratait megnézegetni nem volt időm. Nyunyí mindent jól megszemlélt, ő majd elmondja mit látott.

Hanem reánk nézve legnagyobb nevezetesség Plevna városában a *temesvári utolsó török parancsnok: Ali pasha* sirboltja. Az öreg sirboltőr elbeszélése szerint itt nyugszik Ali pasha magyar neje és 16 gyermeke is; ezek között ama *Hasszán* nevű, ki a török államnak Moldvát megszerezte. A kriptá felett egy tágas cziinterem áll, mellynek márvány padlatára ugyanannyi diszkoporsó van helyezve, ahány tetem alatt fekszik. A fő koporsókat roppant viaszgyertyák állják körül.

Van még Plevnán egy pompás török imaház is, - bizanti modorban építve, - melly Hasszán moshéjának neveztetik, az imént említett Hasszánról, ki, mint Moldva szerzője, szentjévé lőn a töröknek.

Itt is, mint minden moshé körül, tömérdek csurgó kut van.

A plevnai piacon akkora vöröshagymákat láttam, mint egy egy fontos alma, és 16 okka sulyú káposztafejeket.

Midőn ezeket bámulnók, egy öreg török azt mondja, hogy Kis-Ázsiában 40 okkás káposztafejek és 35 okkás görög dinnyék teremnek; tehát majd egy egy mázsások.

Tegnapelőtti dolog.

Két egyenes és óriási sziklafal között gyönyörű sík völgy, e völgy közepén zuhogó folyam, e folyam közepén sziklasziget, e szigeten gyönyörű külsejű törökváros van, neve: Lovcsa. A folyam neve Ozma. De kiterjed a város a folyam ágainak mind a két partjára is.

A hosszú hid, melly a szigetet a balparti várossal egybeköti, be van fedve, s egyszersmind bazár (fedett piac) is, mert a magas fahid két oldalára függő boltok építvék, mellyek a hidra nyílnak.

Felmásztunk Házmánnal a város felett függő magas gránit sziklára, mellyet a folyó kanyargása félszigetté alakít. Lapos területén imitt amott egészen külön vált gránittömegek fekszenek, - roppant négyszögű darabokban, - mintha valahonnan ide volnának hullatva, vagy mintha velők e helyen a szentmesék istenei kockáztak, vagy a titánok kapóköveztek volna.

Mai dolog.

Szamoden bolgártörök falu; a Jantravölgy kapuját képezi. Milly szegény az emberi nyelv, midőn a látást akarja képviselni!... Még elevenen látom lelkemben e völgynek bámulatos képét; e magas rónaságba metszett mély gránitcsatornát; ennek fenekén a virító mezőt, - zugó patakával, - mint egy elyeoni pályát; e tulvilági fény és bús félhomály kísértetes színvegyüle-

tét: és nincs tollamnak annyi rajzoló ereje, hogy e képet csak a leghalványabb körvonalakban is vázolni tudnám, hogy ekként leköthetném azt érzéseimnek akkorra, midőn tőle idő és tér szerint távol leszek!... Hol van a mesterség: e papírt a fényképek lapjainak ama tulajdonával készíteni fel, miként erre magokat a képzelet minden alakjai úgy lenyomhatnák, hogy azokból semmi el ne veszne?!...

A mi volt az Ozma völgye, Lovcsa táján, kicsinben: majdnem ugyanaz a Jantra völgye, rémitő nagyságban; a gránit alakzatok metszetére nézve különösen. Kétfelől iszonyu magas sziklafalak, mint óriási orgonasípok végtelen sorozata. E szeszélyesen kanyargó sziklautcza közepén a Maros nagyságu Jantra vize. A folyam két partján gyönyörű kertek, keskeny erdővonalak és rétek. Fenn a sziklafalak tetején végtelen sík mezőség...

A völgy nyílásától félóránnyira befelé két kalugyer monostor áll a folyam két partján, egymás átellenében, magasan fent a sziklák oldalában, mint két vércse fészek. Egyikét e függő sziklákra épített bolgárkolostoroknak megtekintők: én, Házmán és Lorodi. E monostorban 8 orosz barát - kalugyer - lakik, kik gyapjufonás és szövással, harisnya és téli kesztyűkötéssel foglalkoznak; ezen üzletből és koldulásból tartva fenn monostorukat. E barátok tudatlan buta fráterek, s a többi bolgároktól csak annyiban különböznek, hogy irni tudnak; aztán hosszú kaftán-reverendát viselnek barna szürposztóból, és széles tetejű csákósüveget. Különben a milly gyönyörű szálas férfiak külsőleg: szintolly szájalomra méltók bensőleg. És mégis tudtak rólunk!... Kérdezősködtek Görgei és Kossuth felől. Természetesen: mert hiszen e barátok valamennyien muszka propagandisták.

Czerkójuk nem nagyobb mint egy közönséges kápolna, benseje földig bemázolva orosz szentekkel, angyali és ördögi ábrákkal, aranyos tarka czifraságokkal, s mindenféle izléstelen kontárságokkal.

Lakaik háttal a sziklához támaszkodó czellák, fából építve. Ezekben szokás szerint semmi butor, egy szalma diván-félén kívül.

Főnökük, - egy tisztos ősz szakál, - szívesen látott; mindent megmutogatott, és aztán ebédlőjükbe vezetett. Itt török módon a padlat szőnyegére letelepedtünk, és igen kellemes ízű fejtörő borral vendégteltünk meg.

„A szegény barátok itt is jó bort isznak.”

E vércselakhoz a feljárás igen fáradalmas. A gyalogut roppant szikla omladványokon, s gyönyörű erdőn visz keresztül. Mikép tenyészhetik itt ezen erdő, melly betű szerint a sziklából látszik kinőve lenni: meg nem foghatni. Székérrel ide közelíteni nem lehet. A barátok teherhordásra szamarakat használnak.

Tirnova lóháton egy óra járásnyira fekszik Szamodentől, benn a Jantravölgy ölében. A monostor sziklaudvaráról egészen beláthatók annak bűbájosan regényes fekvését.

E sziklába vésett völgyek, tökéletesen olyanok nagyban, mint a tordai híres sziklanyiladék. Ugy látszik hogy e tájon iszonyu vulkán kitörések repesztették meg a föld sziklakeblét és döntötték romokba az óriás bérczeket.

Illy rengeteg sziklabércz omladványaira van építve Tirnova, a hajdani bolgárkirályok eme székvárosa, melly valaha magyar királyokat is uralt.

A gránitromok roppant halmaza, mellyen Tirnova, mint egy légi város áll, vagy inkább függ: e csodálatos sziklavölgy közepéből emelkedik föl, a Jantra vizétől körülkigyózva.

Kossuth, és akik tőlünk utközben elváltak, Tirnován pihenték és mulatták ki magokat, hogy itt őket utolérhessük; hanem azért bennünket be nem várva, ma reggel tovább mentek...

Ez állomáson egy száz esztendőös török fuvarosunk volt. Erőtéljes tréfás öreg janicsár. Egész nap gyalogolt bivalyai mellett, és akkorákat kiáltott rájuk, hogy belé a hegyek visszhangoztak. Alig látszott estve rajta némi fáradtság. Meghívtuk aztán vacsorára: s jóízűt evett velünk a keresztény gulyáshusból.

Általában sohasem láttam annyi öreg embert, és olly fiatal erőben levőket, mint itt, Törökországban.

Dsuma, novemb. 22. 1849.

Az örök jégvonalak magasságain járunk.

És mégis, milly szép világ van itt, - ezen szakában az évnek!...

Második tavasz.

Tegnap ismeretlen szépségű mezei virágokat szedtem számotokra, szeretteim!... s ma valóságos rózsaserdőn jöttünk keresztül...

A török, mondhatni, a vakhit szenvedélyével teremti elő a csurgó kutakat; vallásos kegyelettel ápolja, s legdrágább kincse gyanánt őrzi a forrásokat.

Falvaik és városaik, vagy folyók partjain épülvők, vagy a szó teljes értelmében források özönében usznak. E részben a török telhetetlen. Bármilly bőségében legyen a forrásviznek, mit a természet neki a hely színén adott: azzal ő meg nem elégszik. Fölkeres a környékben, a közeleső hegyek és völgyeken minden forrást; ezekből roppant fáradalom s türelemmel összeszedi a vizet, és cserépcsöveken városa vagy falujába, imaházai udvarára, szentjei sirkertjébe, fürdőibe, kávéházaiba, sőt ha módját ejtheti, saját lakába is elvezeti.

Minden kútja, vagy csurgóra, vagy szökőre van elkészítve; lánczon függő vas, vagy czinezett rézcsészével ellátva; s homlokkövére jelmondatok vésve a koránból.

Gazdag és kegyes müsülmanok moshékra, s különösen illy kútak fenntartására tömérdek összegeket hagyományoznak, mik azonban a papok által többnyire hűtlenül kezeltetnek.

Szentek, nagy hősök, vagy főrangú kegyes alapítók sirjai, források vagy kútak közelében vannak. Az illy kútművek többnyire márvány boltozatok alatt állanak, a közönség elől vas rostélyzattal elzárva. Illy helyeken *imámok*, vagy dervisek laknak, kiknek kötelességök, a hét bizonyos napjain az arra járóknak friss forrásvizet osztani réz vagy czipoharakban, melyek a rostélyzathoz lánczolvák.

De nem feledkezik el a török e tekintetben a szegény utasokról sem.

Az utfélen minden lépten nyomon csurgókutakkal találkozunk. Ha vannak az út mellett források: jó; ezeket ő csurgókkal és kőválukkal látja el; ha nincsenek: ide vezeti azokat bármilly messziről. Nem halad az ember egy mértföldet a nélkül, hogy négy, - hat illy csurgókutat ne találna.

Valahára vége felé járunk fáradalmas utunknak. Sumlától már csak 8 órányira vagyunk.

Kossuthék is egyesültek velünk, s együtt tartandjuk gyászmenetünket Sumlába.

Sumla felett, novemb. 23. 1849.

Három hétig tartó utazás után, melyet lóháton tevék, végre itt vagyok.

Az utolsó napokban két akkora hegyeket kellett hágnunk, mint a királyhágó.

Ez, mellynek tetőpontján állunk: Sumla természeti bástyája. A legfőbb hadi pont keleti és nyugoti Europa között. Egyetlen kulcsa Drinápolynak és Konstantinápolynak a szárazról.

Husz év előtt itt ment a muszka keresztül véres fővel, mint hóditó. 20 év múlva a muszka hadjárat után, magyar harcosok végmaradványa megy itt keresztül, számüzötten, hontalanul...

Meddig hosszú karavánunk összekerül, megállapodánk e híres természeti bástya tetején, hol egyszerű ágyusánczokon kívül semmi mesterséges erősítvényeket nem látunk. Alant a völgyben Sumla terül el szemeink előtt, tizenkilencz minarettjével, s három nagy kaszárnyájával a város külső pontjain.

A magas bérce, mellyen állunk, Sumla felett félkörbe kanyarodik, s a várost ölébe zárja, mint anya féltett gyermekét.

E félkör észak-kelet felé nyílik, s arra van arczczal fordulva Sumla. E nyílás irányában visz az ut Várnára, melly a Fekete tenger partján fekszik, s mellytől itt Sumlán csak 16 órányira leszünk.

Nagyszerű kilátás a balkánontuli tájakra! A természeti szépségeknek ismét uj, soha nem látott változata...

S e látvány most még is úgy fáj!...

A láthatáron, tova keletfelé, a sikmezőséget hosszú sziklafal keríti be, mellyet a nap utolsó sugárai halványpirosra festenek.

Az esthajnali fénynek haldokló színjátéka érzelmeinkkel e perczen igen összehangzik.

Mi szép lehet a te képed, kelet vidéke, mások szemében, kik talán mint vőlegények jönnek látogatásodra, kik titokban rég eljegyzettek arájokul; de vajmi sötét jóslatu a te tekinteted nekünk magyaroknak, kiket illy kétértelmű vendégi minőségben röpitett kebledre a sors fergeteg!...

Itt fogjuk tehát magunkat kipihenni, két évi hányatás után?...

Ki hitte volna ezt?...

Hajh Sumla, Sumla!... nem második Rodostónak hírnak-e téged magyarul?...

De lennél bár paradicsom, és nem börtön: mit ér, ha magyarhontól, édes mieinktől, olly végtelenül messze vagy!...

Sumla, decemb. 9. 1849.

Katonaviselt embereink, a kapitánytól lefelé, mind a gyalog laktanyába szállásoltattak; Bem, Kmeti, és a renegát katonák a lovas kaszárnyába.

Nekünk többieknek a városban kellett volna bolgárházakhoz elszállásoltatnunk, ha már a lengyelek, kik 12 nappal előztek meg bennünket, előlünk minden lakható szállást el nem foglaltak, s bennünket elhagyott, roskadozó faházakba nem szoritottak volna; hol a padláson keresztül az eget, a pallón át pedig a kamara földjét láthatni; s hol az égő gyertyát a szoba közepén eloltja a szél, melly átsívít a falak nyílásain...

Hát már e gyűlöletes lengyel néptől sohasem fogunk megmenekedni?...

Az idő is, melly néhány nap előtt olly szelid, olly tavaszi jellemű volt: egyszerre a legzordabbá, kegyetlenül télivé változott.

Itt meg kell dermednünk...

Kossuth is nyomoru szállást kapott. Csupán a Batthyányé tűrhető.

Perczel szinte a gyalogsági laktanyában kapott egy hideg, füstös szobát, minthogy a jobbakat ott is a lengyelek foglalták el, u. m. Zamoiski, Visocki, Bulharin, s több efféle tót katonatisztek. Azért a két Perczel innen a városba költözend.

A török tisztviselők gonoszsága itt is mutogatja már fogafehérét.

Sumla a rustsuki pashamegyéhez tartozik.

A rustsuki pasha, Said nevű vén gonosztevő, most itt van.

A katonai parancsnok Halim pasha, ugyanaz, ki Vecserován elszedte fegyvereinket, mellyek most is oda vannak; - ez szinte itt van.

Valami Faik nevű alezredes pedig, mint élelmezési s pénzügyi biztos van végettünk ide küldve Sztambulból. Ez valóságos török jezsuita. Bécsben tanulván: németül és francziául jól beszél.

Ez a három jó madár intézkedik jelenleg dolgaink felett. És a jobb házak tulajdonosai, hogy a szállásadási kötelesség alul felmentessenek: mind a három jó madarat megvesztegették. Ezt volt alkalmam világosan látni. Ezért van, hogy szállás dolgában sem egyikkel, sem másikkal nem boldogulhatni. A bolgár még csak udvarára sem ereszti a szállás keresőt, ha ez a pashától *teszkerét*, az az: szállásutalványt nem mutat. Ez esetben pedig olly iszonyu havibért kíván szobájáért, mit szegényebb emigrans meg nem fizethet... Panaszunk, kérünk, követelünk... mind hiába! Egyik pasha a másikhoz, ez a müdirhez, ez ismét visszautasít; mindenik vállat vonit, szabadkozik, biztat, hiteget... s ez így megy napról napra, hétről hétre, míg végre átlátjuk, hogy belőlünk ez alávalók bolondot üznek.

És van-e lelketlenebb, czudarabb állat a földön, mint ez a bolgár? ki nemcsak hogy csaló, huzavona, nemcsak szemtelen mint a cigány, hanem azonkívül még fanatikus muszka is. Ez alattomos muszkatót nép irántunk vad gyűlölettel viseltetik; és ezt el nem mulasztja konokul éreztetni velünk, mihelyt csak egy kis alkalma van azt merészelhetni.

Nem tudok írni, ujjaim meg vannak dermedve...

Sumla, december 13. 1849.

Ha mindig illy kemény tél van e hegyek között: nem lehet érteni, mikép állják ki az itteni lakosok illy mértékét a hidegnek olly házakban, mint az itteniek, mellyek csupán nyári lakásokul alkalmasok, minthogy bennök kályha egyáltalában nincs; kandalló vagy sárboglyakemencze pedig csak a huszadik házban található.

A főnök emigransok számára csak most küldött ide Bukarestből Ömer pasha néhány vas-kályhát és némi europaiszerű bútordarabokat, u. m. pamlagokat és nagy karszékeket. Sumlán ezelőtt kályhát nem is láttak.

Ház melegítő eszköz itt közönségesen a mangál. Erre nagy halmaz kovácsszenet raknak; s miután ezt az udvaron vagy utcán jól kiégették: a mangált izzóparázs tartalmával együtt a szoba közepére helyezik. E paráztűznek olly rendkívüli ereje van, hogy a szobát egy perc alatt hőséggel tölti be; hanem egyszersmind olly mértékben fejti ki veszélyes gőzét, hogy a hol a szobának annyi mindenféle szelelője nincs, mint a minőben én és Házmán lakunk, sőt még itt is, ha szüntelen nem járnak kelnek az ajtón: e gőz elszédíti még a bikát is. És mi, kik ehhez szokva nem vagyunk, azon alternativába jutottunk, hogy vagy meg kell fagynunk, vagy pedig széngőz által elvesznünk.

Sumla, december 14. 1849.

Kossuth számára egy török bey¹¹ házat készítik téli szállásul az az belsejét európai módon rendezik; kandallókkal, vaskályhákkal, konyhával, s europaiszerű butorokkal látják el.

Perczeléknek pedig Said pasha ajánlotta saját szállását egy előkelő bolgár házában. El is fogadtatik. Igen tiszta csinos szobák, hanem ezekben sincs sem kályha sem kandalló, s így kénytelenek mangálokat használni.

Said pasha visszament székhelyére Rustsukra, s a sumlai parancsnok jelenleg Halim pasha.

A honvédtisztek állapota borzasztó. A laktanyában nyolcan-tizen vannak egy szűk ronda farkasordítóba szorítva, hol egyetlen gyékényen kívül semmi sincs, s hol már mindnyájan megteltek ocsmány férgekkel.

Halim pasha megengedte nekik, hogy saját költségeiken a városban szállásokat bérelhessenek.

Izmail bey is elment. Allah vezérelje lépteit. Ez egyetlen tisztalelkű becsületes török tisztviselő volt, kit eddigelé ismertem. Ez, mint Ómer pasha biztosa, hiven járt el dolgainkban, s igyekezett nehéz sorsunkon mindenképen könnyíteni. Azon összegből mit a porta utiköltségünkre rendelt Viddintől idáig, meggazdálkodott 25 ezer piasztért, - mintegy 2500 pengő forintot, - és ezt saját felelősségére, emigrációknak ajándékozta.

Halim pasha, mint itteni főparancsnok, Perczel Mórnak egy okiratot küldött, német nyelven szerkesztve, mellyben felhívja őt, az összes magyar kivándorlottak főnökéül, kijelentvén, hogy illyennek egyedül őt ismerendi, s a fényes porta és a magyar kivándorlottak közötti minden hivatalos közlekedés ezentúl egyedül Perczel Mór által fog történni. Fölkéri továbbá őt, alkotna törvényszéket, melly fegyelmet tartson a kivándorlottak között, s melly a történhető kihágások felett ítéljen. A törvényszék ítéletét Halim pasha hajtandja végre, ha Perczel Mór által erre felhivatik.

Perczel a dolgot restelli; először azért, mert ő háborítlan elvonultságban kívánt maradni; másodsor, mert látja, hogy itt Kossuth szándékosan mellőztetik; következőleg, hogy e tény mindenestre viszályok almája leend a kivándorlottak között.

Én rögtön láttam, hogy ez Bem műve.

Kossuth Viddinben az izlámra tért Bemnek minden barátságos viszonyt felmondott, mint aki hitével együtt hazáját és nemzetiségét is végkép elvetette magától; s mint aki multját meghazudtolva, zsarnok rendszer szolgarabjává, a civilisatio ellenévé, s így a szabadságügyre nézve lehetetlenné tette magát.

Bem viszont engesztelhetlenül gyűlöli Kossuthot, mint a magyar és közvetőleg a lengyel ügy végső bukásának egyedüli okozóját, szerinte a szintolly példátlan mértékben gyáva, mint hiu s önző kormányférfi.

Midőn közöttök a meghasonlás Viddinben annyira ment, hogy egymásnak levélben csaknem a fentebbi szavakat mondanák: azóta Bem mindent elkövetett, hogy az előkelő törököket Kossuthtól elidegenítse, nevét közöttök rossz véleménybe hozza, tiszteletlenné, népszerűtlenné tegye.

¹¹ Bey: üres czim. Herczegnél kevesebb, grófnál több. Az őrnagyi rangosztálytól fölfelé minden államtisztviselő beynek czimeztetik. E czim fiuról, fiura száll.

Bem szava pedig a törökök előtt oraculum. Iránta határtalan tisztelettel és bizalommal viseltetnek. Szerintök az illy nagy hősök az istennel gyakran találkoznak, s értekeznek személyesen.

Bem majd két héttel előbb érkezett Sumlára mint mi. A megérkezésünkre már itt várakozott pashák belrendezésünkre nézve az öregtől tanácsot kértek, s tőle származik azon tanács, hogy Kossuth mellőzésével Perczel neveztessek ki a magyar kivándorlottak főnökévé.

Perczel tehát, megelőzendő minden kellemetlenséget, a gyalogsági laktanyába hívott össze mindnyájunkat, s a gyűlésnek indítványképen előadta, mikép szükséges lenne egy *igazgató választmányt* alkotnunk, melly belső ügyeinket rendezné, s magát a török hatósággal viszonyba tevén, hivatalos kapocs lenne köztünk és a török pashák között is; indítványozta egy-szersmind, hogy e választmány elnöke Kossuth legyen.

Az indítvány elfogadtatott, s a választmány azonnal megalakult; tagjai egyszerű felkiáltás utján lőnek kinevezve. A kivándorlottak minden osztálya képviselve van közöttök.

Halim pasha okirata folytán a törvényszék tagjai szinte meg lőnek választva. Törvényszéki elnök: Perczel Miklós, a Mór testvéröccse, ki bátyjánál 20 évvel idősebbnek látszik.

Az okirat köztudomásra jöven, átalános meglepetést okozott.

Hanem Perczel eljárása mindenkit kielégített. Most csend és béke van Izraelben.

Sumla, decemb 16. 1849.

Kmetinek köszönhetem, hogy még eddig meg nem fagytam. Neki a lovas laktanyában tágas tiszta szobája, vaskályhája és elég fája van. Hálásra hozzá járok, ha nagyon kemény az idő, ámbár kissé messze lakik... Különben, hogy az idővel dacoljak, egész napokat és éjeket házalva, csavarogva kell eltöltenem.

Kmetit, mint embert, itt kezdettem ismerni; s a társaságában töltött órákat legbecsesebbjeim közé számítom.

A bolgárok azt mondják, hogy e zord időt mi hoztuk ide. Nekik még sohasem volt illy kemény telők. Januárhó elején szokott rendesen kevés hó esni nálok, s február elején a télnek vége van. A természet ekkor rögtön kinyilik, s martiusban a fák már virágzani szoktak.

Ugy tetszik irtam már, hogy aki egy török várost látott, valamennyit látta.

Mint volt Viddinben, Palánkán, Plevniken, Lovcsán, Selviben, Dsumán: épen ugy van Sumlán is minden, kívül belől.

Ugyanazon fabódék, sáralkotványok, sikátortömkeleg; ugyanazon nép, csak valamivel vadabb; ugyanazon egyetemes rondaság; és ugyanazon kiállhatatlan juh-fagygyu szag.

Tehát már nincs hová menekülni e bűz elől?

E testi lelki undor végre kikerget a világból is.

Magyar, német és franczia országi utazásim közben azon tapasztalást is tevém, hogy minden városnak, hogy ugy szóljak egészen saját szaga van, ahoz képest, a minő neme az iparnak benne tulnyomólag üzetik, a minő benne az egészségi rendőrség, a minő építkezési modora, és a minő fekvése van általában.

Törökországban ez is máskép van.

Itt a városok természeti fekvése levegőjünkben semmi különbséget nem tesz.

E városok büze mindenütt ugyanaz... És e bűz olly dögletes nemű, mellyhez hasonló a keresztény világban nem létezik.

A mi civilizált érzékeknek undorító, csömörletes, kiállhatatlan: az e piacok és közhelyek légében mind egyesülve van.

Fő tényezők e tekintetben a vágó hidak, százados tartalmaikkal; az állatok hullái, mellyek utczaszerte örök békében nyugosznak; a halasbódék... hol ilyenek is vannak; mindenek felett pedig a juh-ipar, mellyben a juhnak minden alkatrésze külön szerepel; ugymint: nyers és gyártott bőre; vaja és fagygyuja, melly az ételekhez mint zsiradék használtatik, és marhabőrökbe varrva boltokban árultatik; nyers és kiszárasztott húsa; turója, melly kifordított kecskebőrökben tartatik; sült feje, melly a piaci sütőkemenczék előtt nagy számmal árultatik; a laczikonyhások főzőműhelyei, stb. stb...

Mind ezen üzletek a főpiaczokon foglalnak helyet, atyafiságos szomszédságban, önelégülten kínálkozván a bugyogós közönségnek.

Szinte kifeledém e török aesthetikai szótárból az utczai temetőket és szemétdombokat... Ezek azon elemek, mellyekből a török városok dögvészes levegője századok óta táplálkozik, és nincs orkán, vagy fergeteg, melly innen e léget kisépreni képes lehetne.

Sumla, decemb 17. 1849.

Ma még nagy sárga és görögdinnyéket láttam a piacon.

Egynek ára 8 garas.

Mi kívándorlottak mindenhol drágaságot csinálunk, mivel ahová megyünk, ott mint a sáskák, mindent felemészttünk; s mert koldus létünkre is bőkezűek levén: ingereljük a bolgárok nyervágyát, melly különben is telhetetlen.

Ha e négy hónapot, mennyit már itt elnyomorgtunk, akármelly művelt országban töltöttük volna el: a benszülöttek nyelvét eddig bizonyny jól beszélnek, ha korábban soha nem hallottuk volna is azt. És törökül, én legalább, még alig tanultam valamit, azon kívül, mi a piacon és kávéházban akaratlanul reám ragadt. Természetes is: mert hiszen húzamosabban itt maradni senki sem szándékozott; sorsunknak pedig még csak egy hétig tartó megállapodása sem volt mindekkorig. Aztán kinek lehessen közölnünk kedve most nyelvet tanulni, és *épen törököt*, mellynek sem irodalma, sem költészete, tehát semmi magasabb vonzereje magunkféle emberekre nézve nincs?...

A mi csekély népköltészet ez országban létezik: az aráb eredetű. És ha van e népnek valami afféle tulajdonsága, mit ismeretnek lehetne nevezni: azt az aráb származású Mohamed' aráb nyelven írott koránjából, és aráb hagyományok után bírja.

Most azonban mégis elkezdtük a törökszót tanulni; először azért, mert isten tudja még mikor szabadulhatunk innen; másodsor, mert ezzel a törököt végtelenül boldoggá tesszük; s harmadsor, mert úgy tapasztaljuk, hogy a mi nyelvünkhöz a török, mind kellemes hangzása, mind benső alkotása szerint igen hasonlít, sőt, hogy sok egyes szavaik, - talán történeti viszonyainknál fogva, - a mieinkkel külsőleg is csaknem ugyanazok... például: *apa, törökül: aba; anya: ana; sok: csak; olcsó: ocsuz; var: van; roszt: fena (fene); kávé: káve; jer: gyel; kicsiny: kücsük; pohár: káde (kád); alma: elma; kés: bicsak; ökö: ökü; kenyér: ekmeg (edd meg); szeretem: szeverim; kalpag: kalpag; balta: balta; virág: csicsek (csicsés); árpa: arpa; findsa: fildsan; ibrik: ibrik; tálcza: tepsi; szakál: szakal; csizma: csizma: csizmadia; csizmadi stb.*

Tehát Sztambulból török nyelvtant hozattunk, néhány példányban, német és francia magyarázattal.

Nyelvészeti talentummal bírók, csupán gyakorlat után, már most is folyvást beszélnek.

Kossuth nemcsak beszél, hanem ír és olvas is; ez pedig olly mesterség, mihez a török effendik - az az *írás tudó urak* - közül is csak igen kevesen értenek.

Mert a török írászat olly rendszer és határozottság nélküli szövevény, hogy *minden* kéziratot magok a hivatalnokok sem képesek, vagy csak nagy ügygyel, bajjal kiszótagolni... Ezt nem egy ízben láttam.

Ez onnan van, mert a töröknek magánhangzó betűje nincs, és mert ugyanazon betűt másképen írja a szó elején, másképen közepén, és ismét másképen a szó végén; aztán, a minő szomszédságba jutnak a betűk: formáik is aszerint módosulnak, az összeragasztások által. Sőt, ha jól értettem a nyelvmestert: ugyanazon betű mást jelent a szó elején, mást a közepén, és ismét mást a végén. Mondhatni, hogy ahány török szó van: ugyanannyi az irszabály, s hogy e szerint minden szót külön és egyenként kell megtanulni, leírni és elolvasni.

A török visszafelé ír mint a zsidó, valamint sok egyebet is visszásan tesz a mi szokásainkhoz képest. Például: az *igent* olly fejmozdulattal fejezi ki, mint mi a *nem-et*; és viszont: a *nemet* úgy inti, mint mi az *igen-t*. Mikor valakit magához int: kezét s ujjait *nem felfelé* mozditja, mint mi: hanem *lefelé*.

Sumla, decemb 18. 1849.

Az igazgató választmány is elkezdte működését.

Azóta relutumainkat, az az élelmezés helyetti díjainkat, tíznaponként pontosan kapjuk.

A sumlai magyar kivándorlottak létszáma 500-ra olvadt. E számban van ötven asszony és 4 gyermek. A lengyelek ezren vannak.

Minthogy pedig a bolgár laczikonyhákon csömört eszünk, és reá undort iszunk, még is mindig éhezünk és szomjazunk: egy casino terve vétetett munkába, hol lehető legolcsóbb, s határozott áron, európai módra élelmeztessünk.

Intézkedik a választmány, hogy Sztambullal, és ezen át a művelt világgal rendes közlekedésbe jöhessünk. E végett Sztambul és Sumla között posta állomások fognak rendeztetni közöltségen; az az: ha e szándék a török hatóságok nemakarásán, vagy más politikai gátokon meg nem törik.

Ha ellenben sükerülhetend: akkor legalább tudni fogunk valamit a civilizált világról, s talán azok felől is, kik bennünket mindenek felett érdekelnek: édes mieinkről, kiktől már négy hónap óta úgy el vagyunk zárva, mintha szent Ilona szigetén, vagy a czethal gyomrában volnánk...

Könyveket és lapokat is kapni fogunk, hogy fejeink egészen be ne mohosodjanak.

De nem lehet érteni mit akar Kossuth azzal, hogy az emigratiót itt Törökországban, és épen Bulgáriában akarja tartani? Mert azt kéri a fényes portától, - és mindnyájunk nevében, - hogy itt maradhassunk; pedig ez iránt az összes emigratio, tudtomra, meg sem kérdeztetett.

Hogyan lehet illyesmit a mi közös óhajításunknak mondani?...

Mert hiszen, aki már négy hónapot töltött e földön, s úgy ismeri az itteni körülményeket, mint mi: hogyan hihetné az komolyan, hogy mi Sumlán közelebb vagyunk vagy fogunk akármikor lehetni a hazához és Európához, mint vannak a Jó-remény fokának lakosai?...

Avagy daczára Kossuth, Batthyány és mindnyájunk erőködéseinek: hallottuk-e hírét a világnak, s a honnak, mióta itt vagyunk, hanemha egyes utasok vagy koronként hozzánk érkezett menekvők szájából?... Avagy nem régen elfeledtük volna-e már eddig a Guttenberg mesterségének még nevét is, ha Zamoisky emberségéből nem láthatnánk néha egy-egy francia hirlapot, melyet aztán hetekig bámulunk, mint valami mumiát, vagy egy özönviz előtti állatszörny állcsontját.

Mert Zamoisky az egyetlen ember közöttünk, kinek módjában van a nagy világgal érintkeznie, a francia ügyvivőségek útján, melyeknek ő védencze.

És e vadállatok földjén akarni maradni, komolyan!... Ez országban, hol nem sokára Isten és emberekre nézve haszonvehetlenné, barmokká fogunk aljasulni!...

Sumla, decemb 19. 1849.

Perczel iránt a pashák kitűnő tiszteletet tanúsítanak.

A magyar forradalomból legismeretesebb nevek Törökhonban a Bemé, s Perczelé, minthogy mind a ketten a török határszéleken működtek. Bem erdélyi hadjáratának, valamint Perczel bánati előnyomulásának híre villámgyorsan hatott el szájról szájra egész a Bosphorusig, minden turbánost bámulatra ragadván.

Ehhez járul még, hogy Bem Perczelt leghősebb, s elhatározottabb forradalmi hadvezérnek tartja, s mint illyet legtöbbre becsüli.

Bem véleménye pedig a török előtt szentírás.

A többek között, mikor Viddinből már elindultunk: Ziah pasha Perczelnek talizmánul egy zárt levelet küldött, egy másikban a legszivesebb szerencse kívánatok közt azt irván neki, hogy ama zárt levelet csak akkor nyissa fel, ha valaha nagy veszély találná fenyegetni, biztosítván őt, hogy az ellen a levél villámhárítóul szolgálанд.

Szeretnék mindent feljegyezni, - s a benyomás első perczeinek melegével, - mi bennem és körültem történik, mi szemeim előtt mint új, szokatlan, ismeretlen és eredeti jelenik meg: de lehetetlen. Ehhez normális állapot kívántatik, s hol vegyek illyet?...

A mi keveset irok: kénytelen, kellenlőn cselekszem: csupán azért irok, hogy anyanyelvemet el ne feledjem, s hogy a szabatos írásban magamat gyakoroljam. Egykor ez volt egyik legkedvesebb tanulmányom... és most... elborzadok magam fölött, mert e tekintetben már is hanyatlás jeleit veszem észre irataimon. Alig vagyok képes gondolkozni, eszmélkedésemet egy tárgy körül összpontosítani, rendbe hozni. És ha olykor az ihletés perczei mutatkoznak: vagy nincs hová megvonnom magamat, vagy más valami hiányzik a dologhoz, s így az égi perczek ismét nyomtalanul tűnnek tova.

Sumla, decemb 20. 1849.

Aztán, hogy ne volna ez a török egészséges és hosszú életű?... Növénnyel, tejjel, gyümölcscsel és juhussal él; forrás vizet iszik; szüntelenül mosdik és fürdik; ellenben disznóhúst nem eszik; bort, pálinkát nem iszik (csupán katonája); patriarchai életet él; a civilisatio ezerféle szenvedélyeit, vészeit és kórnameit nem ismeri.

Az a Mahomed próféta még is igen okos és practicus ember volt.

A figyelmes vizsgáló úgy találhatja, hogy a Mahomed által meghatározott és törvényesített azon életszokások között, melyek az anyagi s erkölcsi, magán és közéletre vonatkoznak, talán egyetlenegy sincs olyan, mely ezen éghajlat, helyviszonyok, s ezen emberfaj természetében ne találná feltételét és elkerülhetlen szükségét.

A török, testének csupán két részét őrzi gondosan: fejét és gyomrát; a többivel nem gondol.

Fejét beretválja: Ezt nem csupán a tisztán tarthatás végett cselekszi, hanem azért, mivel így a fej könnyebben türi a turbánt, azon 8-12 rőfös tekercest, - gyapju vagy pamutszövetből, - melyet sem éjjel sem nappal le nem vesz fejéről, kivéven ha mosdik vagy fürdik. E turbán következő részekből áll: alul egy kis sapka fejr pamutszövetből; ezen felül a *fesz*, az az varrástalan vörös sapka, gyapjuszövetből (a szegények e helyett szürke kalapposztóból készült sapkákat használnak) e felső sapkára kanyarodik a sáltekeres.

E turbánok akármelyike, látszatos nagy terjedelme daczára, nem nehezebb egy közönséges szőrkalapnál; és a fejet semmi másnemű főveg nem védi meg olly gyöngéden a szél, hideg és a keleti nap szűrő sugárai ellen, mint a török turbán.

A legalsóbb rendűek turbántekercse tarka gyapjuszövet; az imámok és gazdagoké: fejr pamutszövet, sárga selyem virágokkal hímezve; a Mahomed családjából származottaké: zöld szövet. Az államhivatalnokok és katonák nem viselnek fejtekercest, csupán feszt; fejüket sem beretválják, csupán állaikat; hajokat europai módra nyíratják. Szakállat a katonaságnál egyedül a tábornoki rangú pashák viselhetnek.

Gyomrát a török szinte 10-12 rőfös sállal tekeri körül, vörös vagy tarka gyapjuszövetből.

Erre csatolja, ha kedve tartja, azon szíjj övet, melynek elől három rétege van, azért, hogy e rétegek közzé tehesse handzsárját és pisztolyait.

E szerint a töröknek legkényesebb testrészei a meghűlés ellen teljesen biztosítvák. Többi tagjai pedig edzve vannak a lég minden változásaihoz; mert például, mellét a török soha nem fedi, s mert napjában ötször tartozván imádkozni, s előbb mindannyiszor megmosdani: télen nyáron szüntelen mosdik és fürdik.

A legcsikorgóbb hidegben leguggol akármelyik csurgónál, felgyürközik, megmossa kezeit könyökig, arcát s kopasz fejét nyakig, lábait bokáig, - hármal tempóval mindeniket, - aztán meg sem törölközve felteszi turbánját, felhuzza papucsát, s egyenesen megy az imaházba.

Sumlán annyi a forrásvíz, hogy elég lenne hat ekkora városnak. A moshék udvarán 50-60 csurgó, az utcákon számtalan, s minden jobb gazda udvarában legalább egy.

Sumlának nincs is egyéb jó tulajdonsága, mint ez a három: hegyi levegője, forrás vize s hat török fürdője.

Most látjuk, hogy az általunk ismert orosz gőzfürdőnek eredeti ősapja tulajdonképen a török fürdő; s látjuk azt is, hogy amaz minő korcs és méltatlan unokája emennek.

Ez amannál, mint gyógyeszköz is, sokkal egyszerűbb és kellemesebb, okszerűbb és hatalmasabb.

Az europai civilizált ember egyelőre fel sem teszi a törökben azon mértékét az ügyességnek, miről e szakban utóbb meg kell győződnie; pedig látszik, hogy a törököt erre nem más, mint a természet tanította, hosszas gyakorlat és tapasztalás útján.

Az épület áll egy elő, egy nyugvó, és egy főteremből, honnan több apró fülkék nyílnak főrendű vagy beteg fürdő személyek számára.

A tágas elő vagy vetkező terem közepén ugró kút, melynek vizét roppant márványkád fogja fel, honnan a kő padlatba helyezett apró csatornák vezetik el a víztartalom feleslegét. Köröskörül, fentebb és alantabb, széles deszka emelvények, szeszélyes rendetlenséggel alkotva, s karfákkal ellátva, mint ugyanannyi apró szinpadok, melyek vetkező helyekül szolgálnak; mindeniken pamut zsákok és vánkосok. A terem egyik szegletében kávéfőző kandalló, vagy colossalis mangál.

Az előteremből, a nyugvó szobán keresztül jut az ember a fürdőterembe.

Ez egy tágas, márványpadlatu, magas boltozatu, s ablak nélküli terem. A világ fölülről hat bele, apró gömbölyű nyílásokon át. A terem közepén széles márvány emelvény, fekhelyül vagy ülésül. A falak tövében itt ott üres márvány medenczék; a falból mindenik fölébe két rézcsap szolgál; két felől mindenik mellett alacsony márványpadok.

Az apró fülkék, melyek e főteremből nyílnak, hasonlóan szerkezték.

A teremben tiszta lég, semmi gőz, hanem fürdő-mérsékletű melegség.

A belépőre mindjárt az első pillanat benyomása szintolly kellemes, a millyen érdekes más felől a dolog rendkívüli szokatlansága, s eredetisége.

Az ember eleinte nem érti, hogy hol veszi magát e melegség? Csak midőn fapapucsá véletlenül lemarad, s puszta talpával a márvány padlatot érinti: akkor veszi észre, hogy a terem alulról fűttetik.

Öt percz múlva el kezd az ember testén a veríték gyöngyözni. Ekkor a fürdős legények egyike a márvány fekhelyen ágyat vet, vendégét reá fekteti, s elkezd őt, ugy szólván, *gyártani*.

Mit e török suhancz véghez visz az emberen, az nevezetes... egyetlen a maga nemében.

Tökéletes boncztani jártassággal veszi rendre az emberi testnek egyes részeit, biztos könnyű kézzel szedi fel s mozgatja ki fekhelyökből izmait, aztán összevissza gyúrja, és dömöczköli az embert, különös gondot fordítván a netaláni beteg részekre.

E szintolly kellemes hatáсу, mint eredeti műtétel alatt világosan érzi az ember erejét visszatérni, s egész életművezetét megifjodni, ujja születni.

Lehetetlen, hogy ezen műtétel közben bizonyos *delej nemü* tényezők is ne szerepeljenek.

Ez a munkának még csak első része volt.

Most egyik medencze mellé ülünk. A legény durva szőrzacskót húzva kezére; ismét boncztani szabatosággal dörzsöli a testet; s miután arról ekképp minden oda nem tartozót letakarított: elővesz egy czinezett réztálat, ebben bizonyos keleti bojtos növénnel szappanhabot csinál, s ezzel az embert bekenvén magára hagyja.

Mi tehát megnyitjuk a medencze fölötti csapokat, s olly mérsékletű vizet bocsátunk a medenczébe a minőt kívánunk.

Aztán elővesszük a benne levő vas csészét, s addig öntözzük magunkat, meddig a tisztaság, s vérmérséklete kívánják.

A *hamamdsi* (fürdős) egy pár percz múlva visszatér száraz ruhákkal; emberét jól bepólálja, fejére lágy pamutvászonból turbánt teker, s ki vezeti a nyugvó terembe, hol a fürdő vendég fekhelyére heveredik. A nyugvóterem légmérséklete átmeneti fokozatu az elő és fürdőtereméi között. Nehány percznyi pihenés után a fürdős megkinálja vendégét fekete kávéval, friss forrásvízzel és csibukkal.

Másfél óra alatt véghez megy az egész.

Ennyi becsületes szolgálat és fáradságért a rendes díj 8-10 váltó garas; az az 4 a gazdának, 6 a legénynek.

Hat fürdés, harmadnaponként véve, olly hatást gyakorol, minőt a Priesnicz hosszú kínos rendszere; az az: a testből minden rossz elemet a felszínre hajt, s ez úton 10-12 fürdő az embert tökéletesen újjá teremti.

Szombat és vasárnap az asszonyok és gyermekek fürdőnapjai; ezen kívül a délutáni órák mindennap.

Mi e szokást nem tudván: benyitunk a minap egy fürdő előteremébe, melly tele volt török nőkkel. Két vén asszony, a mint bennünket megpillant: nagy lármát üt, és fapapucsokkal fenyegetőzik. Az ifjabb nők azonban teljességgel nem látszottak megbotránkozni e véletlen meglepetésen.

A török kényelemhez tartozik, hogy minden jómódu ember lakában fürdőház is legyen.

Szállásunk közelében lakik egy törökcsalád, - papi rendűnek, vagy valami török szent ivadékának kell lennie; - ennek, lakházával egy föld alatt van moshéja, fürdője, boltja, kávéháza; mellette csurgókutja, kertje, temetője... Ez aztán keleti kényelem.

A töröknek orvosra igen ritkán van szüksége, hanem azért az ilyen iránt határtalan tisztelet s kegyelettel viseltetik, legyen az bármi nemzetű vagy vallású. Az orvos személye nála szent, sérthetetlen. Ez nem jön a *gyaurok* sorozatába.

Vannak török orvosok is, kik a sztambuli török orvosi egyetemből kerülnek ki, s kik körülbelől annyit szoktak tudni, mint a mi falusi kuruzsló asszonyaink.

Europai orvosok itt kevesen vannak, de annál nagyobb tiszteletben tartatnak.

Itt az a szokás van, hogy díját az orvos előre meghatározza s kifizetteti. Ez annyiszor ismételtetik, a hányszor újabb szereket rendel a betegnek. A gyógyszereket az orvos fizeti.

A pashák házi orvosai - kik mind európaiak - igen jól fizettetnek. Községnek itt orvosa nincs. Ugyanezért az emberek minden európai utast megkérdeznek, hogy nem orvos-e? s ha történetből ilyenre találunk, nem lelik helyét. Sőt a bolgár gyakran erővel rá fogja a kaputos emberre, hogy orvos, akár mint szabadkozzék: és tőle segélyért eseng. És e bolgárok még is olly szennyes lelkű hálátlanok, hogy, ha becsületökre hagyatik az orvos díjazása, s tán épen utólagosan igényeltetik: lehetetlen tőlük valamit kicsikarni. Azt felelik fizetésül, hogy őket az Isten gyógyította meg, nem az orvosi segély.

Egy emigrans orvossal Sumla városának örmény községe szerződést kötött három évre. Az orvos évi díja közel 2000 pft, szállás és szabad gyakorlat.

A keresztény orvos háremekbe is beléphet, természetesen háremőrök kíséretében, kik rendszerint megférfiatlanított arab-szerecsenek.

Sumla, decemb. 21. 1849.

Az emigratio egy új taggal szaporodott... T... a napokban érkezett hozzánk Magyarhonból, és roppant újdonságokat hozott. Ama kétes hír, mit senki sem akart hinni, mi eddig az emigransok agyában csak mint „*rút szörnyeteg bujdoklott, melly magát mutatni borzad,*” most napvilágra jött, most már valósággá lőn.

Komárom elesett.

T... a komáromi capitulansok egyike. Szemtanuja volt a nagy tragédia utolsó jelenetének.

Pétervárad feladatott septemb. 7.

Komárom 20 nap mulva: septemb. 27.

A bizonyosság e pillanata feloldozni látszott közöttünk minden földi lánczokat; feltárultak a keblek legtitkosabb kamarái; mindenki szabad szárnyakra bocsátá gondolatait s érzelmeit, mint haldokló, ki számadását a világgal befejezte, ki többé embertől nem fél és nem reményl, ki őszintén szól, mintha végrendeletét nyilvánítaná.

„Minők a feltételek?” kérdi szorult kebelével mindenki.

„A magyar pénzjegyek beváltatnak-e?”

„Van-e közbocsánat!”... stb. stb.

Az emigratio, különösen annak értelmisége, egy epével csordultig telt kebelé lőn, melly egész tartalmát a forradalmi főnökök fejére zudítja, leginkább pedig Kossuth, Szemere s a debreczeni diplomatiára, mint olyanéra, melly tehetetlensége világos öntudatával vezérelt forradalmat, melly külső hatalmasságok pártfogásával hitegeté a nemzetet, s melly csaknem az utolsó perczig lehetetlennek hirdeté az orosz beavatkozást.

E bösz recriminációk aztán csak új szakadások s gyűlölkedések tényezőivé lőnek közöttünk; mert egyik sem akarja tűrni, hogy a bűnvádak egész súlya saját kegyeltjére háríttassék, tudniillik azon vezéri egyéniségek valamelyikére, kihez vakbuzgalommal ragaszkodik, kit csodál még hibáiban sőt bűneiben is.

Én pedig mindezekre csak azt mondom, hogy: „Vanitatum vanitas!”

Mit kellett volna tenni, és mit nem?!... hiszen e kérdésre most már a bolond is bölcsen megfelelhet.

Egy illy ünnep után kántáló bölcs a minap azt mondta, hogy IX-ik Piusnak nem kellett volna születnie... mert ő az oka mindennek.

De hátha épen a hold az oka, - mondom én, - vagy egy más bujdosó, melly Shakspeare szerint „közelebb jött a földhöz mint rendesen szokott, s az embereket dühödtekké tevé?”

Sumla, decemb. 22. 1849.

Ide érkezésünk után azon hír kerengett köztünk, hogy tavasszal Kiuttájába száműzetnénk, bizonytalan időre, a hatalmak megegyezésével; mások szerint pedig Filippopolisba.

Megkerestük a térképen mind a kettőt. Amaz Kis-Ázsiában, a tengertől 46 órányira, nagy hegyek között fekszik, Trójával egyenlő magasságon. Levegője hűs, vize jó. Lakosai vadabb és fanaticusabb törökök, mint az itteniek. Van egy kis fellegvára, melly nem egyéb, mint egy közönséges katonai laktanya; benne egy zászlóalj szállásol. Utja csaknem járhatlan; azért a közlekedés a tengerparttól odáig, rendesen lovak és szamarakon történik.

Filippopolis pedig a nagy Balkán délkeleti oldalán, a Maricza folyó partján, Ruméliában fekszik, mindenfelől roppant hegyek által környezve, minden közlekedéstől elzárva, szóval: börtönnek száműzöttek számára igen alkalmas.

Volt szó Cyprus szigetéről is. Ez fekszik a sziriai partok közelében. Ott már jó meleg van, melly nekünk, nyugot fiainak, lassu méreg gyanánt szinte megjárja.

Sztambuli tudósításaink most már egyhangulag erősítik, hogy végkép el lenne határozva, miszerint a menekültek Kiutahiába száműzessenek bizonyos időre; de nem mindnyájan, hanem körülbelül harminczöten a jelentékenyebb egyéniségek közül. A többiek - állítólag - ugyanakkor szabadon bocsáttatnak. Kik ez utóbbiak közül Törökországban kívánnak megtelepedni: azoknak föld, vagy képességeik szerint állodalmi alkalmazás adatik; azok pedig kik máshová kívánnak vándorolni: uti költséggel elláttatván, egyik francia kikötőbe szállíttatnak, állodalmi hajón.

Erre az igazgató válaszmány azon kérelmet intézte a portához: hogy a számában különben is annyira megfogyott magyar emigratio, - melyet a közös ügyérti közös szenvedés már ugy szólva egy testvéri testületté, egy *családdá* olvasztott, - ne szélesztessék el, hanem hagyassék egy tömegben továbbra is; és ha már sorsa csakugyan fogság leend: ne száműzessék tul a tengeren, annyira szokatlan égő valá, hanem europai földön jelöltessék ki számára valamelly város foghelyül, nevezetesen *Gallipoli* - a márványtenger nyugoti partján, - vagy *Drinápoly*.

Ha pedig egyáltalában Kis-Ázsiába kellend vitetnünk: engedtessek meg legalább Brussában tölthetnünk el fogságunk idejét.

Én e kérelemtől nem várok semmi eredményt. Sőt épen azért fog megtörténni az, a mit nem ohajtunk, mert protestálunk ellene, s mert tudatjuk, hogy attól iszonyodunk.

Sumla, decemb. 23. 1849.

Január 1-ső napján becsületes szállásom lesz, az új sárga házban, az örmény kávéház felett, a török zsinagógával szemközt. Ez is faház ugyan, mint a többi, hanem legalább új, tiszta.

Eddig e ház egész emeletét Glosz tartotta bérben, casinónak; de minthogy semmi haszna nincs mellette, tehát felhagy a vállalattal, s olcsóbb szállásra költözik.

Ezen ház emeletét teszi: három külön szoba, - mind az utcára; - egy nagy közös előszoba; konyha és kamara. Mindezt kibéreltük három arany havi bérért négyen: Házmán, Timári, Grim és én.

Semmi butor sincs ugyan a szobákban, hanem a fakereveten legalább szalmával tömött vánkosok vannak, kartonnal bevonva.

Kandalló sincs ugyan egyikben sem, annál kevésbé kályha, vagy efféle boglya; hanem annál több ablak, s pedig nem papírból, hanem üvegből.

Mert a török építészetnek az a különcz modora van, hogy akárhány szoba legyen a házban: mindeniknek három, vagy legalább két oldalról kell szabadon lennie, azért, hogy minél több ablaka lehessen; mi arra mutat, hogy kelet fia a napot mindenek fölött szeretik.

Készítettünk tehát jó nagy mangálokat vaslemezből.

Fel is butorzom szobámat lehetőleg europai módon. Lesz asztalom, székem, sőt ágyam is. Mert eddig bőrládám volt asztalom, székem, vánkosom, és minden bútorom.

Németit, az egykori pályatársat, - ki a török kaszárnýában nyomorgott, - magamhoz vettem.

Abban a laktanyában csak egyetlen egy jó dolog van: a banda.

Mert a francia módon szervezett török hadseregnél zenekarok is vannak, s pedig nagyon jók.

Bámulatos ügyességgel játszá a legnehezebb operai zenerészeket, még pedig könyv nélkül.

Nem értenők hogyan lehetett őket a karmesternek ennyire vinnie, ha nem látnók, hogy ez emberek a mi fajunkkal rokonságban lévén, szinte zeneérzéssel bírnak, habár ez nincsen is még nálok olly fokra kifejlődve mint minálunk.

A laktanyai parancsnok olly nagy figyelemmel van irántunk, hogy a zenekarral minden délután, még a legcsikorgóbb hidegben is, magyar zenedarabokat játszat a laktanya udvarán. Játsszák a Rákóczi-indulót, a Hunyadi-indulót, népdalainkból szerkesztett egyveleg-indulót, ezek között a „Szökött katona” dalait is, például:

„Az ég alatt a föld színén
Nincsen olyan árva mint én...”
Stb...

Hogy jutottak el e dalok ide?!...

G. szerencsésen megmenekült.

A kinek pénze és egy kis ügyessége van: innen könnyen megszabadulhat; mert Sumla nincsen sánczokkal és katonasággal körülvéve, mint Viddin volt.

Van ugyan itt négyannyi török katona is, mint amott volt, hanem ezek beérik azzal, hogy benn a városban némelly pontokon őrhelyeket állítottak fel, s éjjelente az utcákon körjáratot tesznek; továbbá, hogy Kossuth, Batthyány és Perczel mellett egy egy török hadnagy van felügyelet és szolgálat végett; de különben még a fő kijárási pontokat sem őrzik, kényelmesebbnek találván a laktanyákban addig mangál mellett csibukozni.

Mert hiszen mi érheti azt, ki a szökésen rajta vesz, egyéb, mint hogy rajta vesztett?...

Igy járt legközelebb Thali, és még egy szolgabíró a Bánátból.

Sumla és Várna között egyetlen falu van, mellyen az ut keresztül visz. Izmail bey, ki bennünket Viddinből ide kísért, véletlenül épen e faluban lévén, és a szolgabíróra, midőn ez ott keresztül akarna menni, ráismervén: letartóztatta őt, és visszaküldte Thalival együtt.

A szolgabíró itt a pashának világosan megmondta, hogy ő mindaddig fel nem hagy a szökési kísérlettel, míg az egyszer sikerülend. És csakugyan újra megszökött. Várnáig szerencsésen el is jutott; hanem itt *magyarsága* ismét elárulta, és csak alig volt annyi ideje, hogy a kavaszok (török pandúrok) elől egy angol hajóra menekülhessen. Ott aztán biztosságban volt, s eddig Marseille felé jár.

Különben a szökésre alkalom elég van, mert meg van engedve vadászni járhatnunk két órányi távolságra.

Minthogy azonban a lengyelek egyszerre tizen-tizenketten szökdösnek, és többnyire rajta vesztenek: félünk, hogy a vadászhatási engedély meg lesz szorítva, vagy épen visszavonva.

Sumla, december 24. 1849.

Grosz nevű renegát egy irott hirlapot indított meg „*Emigrans*” czim alatt. Néha torzképek is jelennek meg szövege között, miket Nemegyei ügyesen rajzol.

Később egy másik német lap is megindult. Ennek szerkesztője szinte renegát. A két lap aztán elkezdett egymással veszekedni, s mikor a polemia már nagyon illetlen modorba ment által, de leginkább a miért a törököket durván kezdé gunyolni: egyiket Stein, alias: Ferhát pasha, betiltatta.

Az európai divatu árucikkek itt Sumlán mind angol gyártmányok, és rendkívül olcsók.

Az örmény kalmárok néhányainak boltjában, minden civilizált embernek való cikk található. A pénzesebb emigránsok megbizásából, az egyik örményboltos Konstantinápolyból már pezsgőt, bordeauxit, Alet és Portert is hozatott.

A bolgár borokat értelmes kezelés által első ranguakká lehetne tenni; hanem a minő borgazdászokat ezek véghez visznek: az szájalomra méltó. Pincze Törökországban nincs; nem tudják mi az?... A bolgár valamennyi borát egy pár hosszú hordóba szüri, s ekkor nem a hordókat viszi fedél alá, hanem kamarát épít a hordók fölébe... Minthogy pedig így, s ezen forró égőv alatt a bornak csakhamar eczetté kell válnia: tehát a bolgár mindenféle fűszerekkel igyekszik borát conserválni, másfelől pedig rajta minél előbb odább adni, hogy az új szüretet az ő bor valamiképen túl ne élje. Azért az idevaló bor igen olcsó: itczéje egy váltó garas, a legjobbiknak kettő. Két éves bor itt a legnagyobb ritkaságok közé tartozik.

Kovács Pista mátkája, Magyarhonból, sok viszontagságok után a napokban végre megérkezett, s másnap a kalvinista pap, Ács Gida, őket össze is eskette, öt tanu jelenlétében, kiknek egyike valék.

Kovács a forradalom előtt plebános volt a Bánátban; mátkája, V. Fanni, ugyanazon községben egy uri családnál nevelőné. Igen életrevaló nő.

A törökök bennünket itt is igen megszerettek; de nem a katonaféle törököket értem, sem a hivatalnokokat, hanem a polgári rendűeket. Egy erőteljes öreg török, ki velünk egy kávéházba jár, azt mondja ma titkolózva: „régibb szultánaink eddig már az összes török népet talpra állították, s a muszka ellen vezették volna személyesen; hanem ez a mostani szultán, lengeteg suhancz, ki mindig háremében lakik...”

Egy másik török, szinte nagy titokban, megsugta hogy amaz öreg török: egykori *jancsár*. A tartományokban még sok ilyen él, kiknek azonban a jancsár nevet fejvesztés alatt ki sem szabad mondaniok.

Sumla, decemb. 25. 1849.

Ma karácson napja volt.

Az örmények örömmel engedték át egyházukat az emigratio számára.

Megtartottuk a Megváltó nagy reformátor születésnapját, s a buzgalom búskomoly óráiban megünneplők emlékeinket, keserveinket.

A lengyel legio papja számára Zamoiszki misemondó ruhát készíttetett.

Először e pap végzé szertartását catholicus mód szerint. Mise után szónokolt, előbb lengyelül, aztán kissé törve magyarul.

Utána Ács, a kalvinista pap foglalt helyet az oltár előtt. Alkalomszerű könyörgés után a vigasztalás szavait intézte hozzánk egyházi beszédében, melyet ismét imával végzett.

Az örményeknek sem tornyuk, sem harangjok, sem orgonájok nincs. Templomjuk is egy magas kerítéssel zárt udvarban huzta meg magát, szerényen.

Szertartásunk alatt tehát az orgona hiányát a lengyelek zenekara s a magyarok négyes éneke pótolta, mellynek mestere Némethy collegám.

Kölcsey-Erkel hymnusát énekelték, s velök éneklők mindnyájan.

Az örmény papok egyházi díszöltönyeikben állottak az oltár két oldalán. Ezen felül még azzal tisztelték meg ünnepünket, hogy bevezetésül kántorjok és 24 énekes gyermek két sorban voltak felállítva a templom hosszában, mindannyian vörös taláros díszöltönyökben, s égő viaszgyertyákkal kezökben.

A karzat örmény nőkkel volt megtelve, kik törökösen, bepólált arczokkal ültek a puszta padlaton, s a karzat rostélyzatán át bámulták az idegen szertartásokat.

Hol fogom én mához esztendőre karácsonyt ünnepelni?!

Annyit bizonyosan tudok, hogy itt semmi esetre sem... akár élek, akár halok.

Szakértő tiszteink az új évre már naptárt is készítettek.

Alig van a világon mesterség, mire közöttünk ember ne találkozónék.

Sumla, decemb. 26. 1849.

Bem mellett volt egy lengyel, - titkári minőségben, - Beck nevű. Ez magát az orosz pénzügy-miniszter vejének lenni mondja; állítván, hogy democraticus elvei miatt volt kénytelen megválni nejétől és gyermekeitől.

Viddinből megérkezésünk után Bem eltávolította őt magától, állítólag tisztátalan sáfárkodás miatt.

Minthogy pedig Beck tudományos készülletű fej, s francia és német nyelven ügyesen ír: Kossuth vette őt magához titkáruul.

Most elment e problematicus egyén Konstantinápolyba, nem tudom minő megbizatással; csak annyit tudok, hogy porosz utlevele van, és hogy ide többé vissza nem jön.

A múlt éjjel a katonák befogtak egy főtisztet, ki lámpás nélkül ment az utcán. Az egész éjet az őrházban kellett töltenie.

A török városok éjjel nem világíttatván: itt mindenki lámpással jár. A lámpások papírból vagy vászonból készíttvők, olyan összenyomható redős modorban, minőket nálunk az oskolás gyermekek szoktak csinálni. A papírlámpás ára 4 garas, vászoné 12.

Sumla, decemb. 28. 1849.

Kossuth tudósítást kapott Szerbiából az iránt, hogy neje már utban van Sumla felé, s kevés napok múlva megérkezik.

Mikor fogok én illy hírt hallani?!...

Ó kínoknak kínja!...

„Számüzetni onnan, hol szivemnek
Minden kincsét felgyűjtve rejtegettem,
Azon forrástól számüzetni, melyből
Éltem buzog, s melly nélkül elapad!...”¹²

Végtelen napjai a kétségek és hányatásoknak: muljék el már tőlem szörnyű pohártok!...

¹² Shakespeare: Othello.

Családom, nőm, gyermekim!... foglak-e titeket a földi létben még egyszer láthatni?!...

Ó jöjjetek már, és keressetek föl e Golgotháján az inségeknek!...

Erőm, türelmem vaskapcsai már szakadozni kezdenek, reményem forrásai nemsokára kiszáradnak, s a határpontra jutok, melyen túl nincs többé várakozás, hol a jelszó: *bizonyosság, vagy halál! együttlét, vagy semmivélét!*...

Hol vagy jó fiam, derék fiam?!... Ha talán a csatamezőn kora halál vetett véget ifju életed szép tavaszának: miért nem lehetek én is veled, a nyugalom örök honában?!... és ha élsz, miért nem lehetsz velem, roskadozó életem támaszaul?!... Megosztva könnyebben bírnók e nagy terhet: az életet.

Szivem leánya!... látlak tégedet bús gyermeked arczoddal álmatlan éjeken miként virrasztasz, fenűlve nyoszolyádban.

Halvány vagy, mint a bánatnak fehér angyla. Szemeid becsukvák, s lelked egy mély fohászban az örökkévaló zsámolyához emelkedék. Előtted nyitott könyv, melynek egyik lapján e szavak állanak: „*Gyermekek imája szülőkért...*”

Csend van körüléd; csak egy halk nyöszörgés hallatszik olykor, jelezvén anyád nehéz álmait.

Szíved elszorul, szemeidből hő könnyek fakadnak... mert imád közben e szavakhoz értél:

„És ha eljönnek az idők, melyekről azt kell mondaniok, '*nem kedvesek előttünk:*' add hogy támaszuk, vigaszuk legyenek!”

Bizzál gyermekem!... te meg fogsz hallgattatni.

Ki benneteket árvákká tön: az egyszersmind oltalmába is vön.

És elküldi hozzátok őrangyalait, hogy szárnyaikkal eltakarjanak minden vész elől.

Sumla, decemb. 29. 1849.

Ismét egy menekvő érkezett: Berzenczei, erdélyi képviselő. Oláhországon jött keresztül, bujdokolva mindenütt.

Sokat beszélt az otthoni dolgokról; látta Petőfinét is, ki eltűnt férjét keresi...

„Mély a halottak szunnyadozása...”

Sumla, január 1. 1850.

„Hajh rövid lét, hosszú bánatoddal,
És te Isten, sujtoló karoddal!”

Nagy Imre.

Ujesztendő!...

Idők fántoma, 1849-ik év!... elenyésztél-e valóban a föld színéről?...

Megtestesült agyrém, ki századok után újra megjelentél, hogy „kifordítanád az időt sarkai-ból”... ki rettentő étvágyadat népek életével és boldogságával enyhited, kinek asztali zenéd az emberiség siralmában áll: ütött-e valóban a te vég órád is?

Elhangzottak szavai szörnyű mesédnek, mit nekünk meséltél: de rémképeid benyomásai még folyvást élnek és sajognak.

Talányos szörnyeteg, keresztyén Sphinx: 1849! mikép férhetél meg csodatermeteddel egy esztendő határai között?!...

Tova tűntek viharos napjaid... de fennmaradtak nyomaid... hagyományaid!

Mit rejt a te titkaid szekrénye számunkra, ujesztendő?!... Mi van írva könyved lapjaira?...

Megállunk fátyolos arczod előtt, az egykori római gyanánt: „mintha őskotói volnánk önmagunknak, és szellemünk nem ismerne más teremtőt magán kívül...”

Mert hiszen mi rosszabbat hozhatnál te ránk, mint hozott testvéred, kit épen eltemettünk?...

Vagy nem végeztük volna-e még el itt e földön a kínok iskoláját?

Bárminő tartalma legyen tehát poharadnak: ide vele!...

Ha életméz van benne: jó!... ha halálméreg: annál jobb!... ki fogjuk üríteni.

A te napjaid is megszámlálvák, mint voltak testvéredéi, s el fognak mulni, mint a mieink.

Összegyültünk ma ismét az örmények egyházában... és imádkoztunk.

Mert mi sem annyira bölcsek, sem annyira kétségbeesettek nem vagyunk, hogy Istenben ne hinnénk.

Való, hogy egy némelly bölcseinknek a boldogtalanság igen mély fokára kell jutniok, a végett, hogy keblök mélyéből mintegy ösztönszerűleg e szavak fakadjanak: „*segíts, ne hagyj el Istenem!*”

A boldogok pedig nem ismerik őt mindaddig, míg bizonyos óra meg nem jelenik, midőn magokhoz így szólanak: „vajha volna hatalom, melly cselekedhetné, hogy boldog napjaim e földön továbbra nyuljanak!...”

És ilyenkor vajmi könnyen elhiszi az ember azt, a mit ohajt; s mennyivel hajlandóbb reményleni, mint kétségbeesni!...

De minő botrány volt ez a templomban!

A lengyelek miséje után B... tolakodott fel magyar papnak, a derék Ács helyett.

És elkezdett berzenkedni, amolylan táblabíró-komédiás modorban.

Beszéde forradalmi tragédiánkra vonatkozott; s mivel mindenki keble csordultig telve fájdalommal, s e mellett hangulatunk is olly ünnepies volt: beszéde folytán siratta ugyan a szegény emigratio önmagát, kedveseit, és a feledhetlen hazát: hanem engem e hamis pathosz, ezen minden bensőség, minden mélység nélküli szellemtelen handabanda, szörnyen felháborított.

Tolmácsolni akarni a **mi** érzelmeinket!... milly bántó önhittség!... Ki merhet közölünk illyesmire vállalkozni?...

Ez embert eddig nem láttam, nem ismertem;... de most, e dictio után, már tökéletesen ismerem, s azt mondom a mit Garrick mond Villiam-nek: „*elég, elég!*...”

Templomból hazatérvén azon gondolaton merengek: hogy milly parányi az emberélet, s mit el nem követnek még is az emberek, hogy egymásnak ez életet minél rövidebbé s minél keserűbbé tegyék!...

Már miért ne tehetnék ennek ellenkezőjét?... Nem férne ez össze az emberi természettel?... Hogy ne?... Hiszen ha magáért az erényért, vagy annak öntudatáért nem: tehát önzésből, érdekből kellene tenniök. Tudniillik azért tehetnének jót, hogy mástól is hasonlót igényel-hessenek.

Vagy rövidebb út a boldogsághoz az, melyly mások boldogtalanságán visz keresztül?...

Vagy a nyomor látásában a szerencse fiai éppen valami kéjt élveznének?

Ez lehetetlen!

Való ugyan, hogy például: a meleg szoba talán nem esnék olyan jól, ha kívül a természetet jéggé dermedettnek nem látnók, s az északi szelet üvölni nem hallanók...

Abban is van valami, hogy midőn kezetlen, vagy vak embereket látunk: szánjuk ugyan őket, de mégis némi jótékonyan megnyugtató elgondolnunk és éreznünk azon pillanatban, hogy nekünk ép kezeink vagy szemeink vannak.

Ámde ha boldogítanak is az illy ellentételek, mennyiben azok részünkre kedvezők: azért ezekből talán csak még sem lehet azon általános lélektani maximát vonni le, hogy valaki jóllétének szükséges feltétele volna mások szenvedése?!...

Mert hiszen, ha látom, hogy mások is szintolly terített asztalhoz ülnek mint én, s hasonló javait élvezik a természetnek: ez az én étvágyamat lehetlen, hogy elronthatná.

Nem, nem!... a káröröm nem tartozik az emberi boldogság szükséges kellékei közé.

Sumla, január 4. 1850.

Elfoglaltuk új szállásunkat, és én beszereztem nagy bajjal a legszükségesebb bútordarabokat.

Egy lengyel asztalossal csinos tábori asztalt csináltattam, s egy szalmaszékre is tettem szert.

Van könyves polczom is, ámbár saját könyvtáram csak egy tavalyi naptár és írotárczámból áll. Van két mangálom; kávé s theakészítő edényeim bádogból, - ezeket egy lengyel bádogos csinálta; sőt van ágyam is; az az: szénazsák - matraccsom, s pamuttal tömött vánkossom és paplanom.

Öt hónap óta nem hálтам ágyban. Most majd kárpótlandom magamat; a török kerevetnek egyik végére pompás ágyat vetettem.

Sohasem tudok ugyan aludni éjfél előtt ezen török zsinagóga miatt, melyly szobám átellenében van, ide alig 40 lépésnyire: hanem talán majd megszokom.

Ez azon török paplak, melylyet december 20-kán megjegyeztem.

Ugy látszik, hogy ez csakugyan valami *török collegium*, - mint Ihász tréfásan elnevezte, - hol a török diákok, szerinte, jogtant és philosophiát tanulnak.

Minthogy a töröknek mind vallási, mind családi, mind társadalmi törvényei a *koránban* irvák meg: tehát a sihederektől az ősz szakálluakig szinte százan járnak ide mindennap, estveli 6 óra után. Ekkor elkezdik a koránt valamennyien fenszóval, éneklő hangon tanulni; de nem egyszerre, hanem mindenik magának, különböző hangon. És ez iszonyu zsibaj, melyly túl tesz minden zsidó zsinagógán, éjfélutánig szokott rendesen tartani.

A török reggeli 7 órától kezdi számlálni óráit; úgy hogy délben és éjfélnél, szerintük 12 órakor: nála 6 óra van; s így tovább: reggeli és estveli 6 órakor nála 12. Minden török városban van egy kőtorony, - mely a legmagasabb pontra van építve, - csupán az óra számára.

A koránt nem lehet szavalva, beszélő hangon mondani vagy olvasni, sem mosdatlan szájjal: hanem csupán énekelve és mosdás után.

Meglehet hogy e suhanczok közt sok van, a ki papságra készül; ilyenek az Emirek fiai, mert ezek született papok.

Emireknek neveztetnek a Mahomed családjából származottak közül azok, kik a próféta koporsójához elzarándokolván, Mekát megjárták. Ezek főpapi ranggal és sok előjogokkal bírnak.

E pillanatban szörnyen ordítanak.

Különösen egy harsánytorku bariton van köztük, és egy éles kappanhang. Ez utóbbi dühös szenvedélyjel kornyikál.

Ezen recitatio a szabálytalan hanglejtés netovábbja. Hangjegyekre venni lehetetlen. Valamint a török imámok egyéb énekeiben, úgy ebben is igen sok zsidó nemű hangvegyület van. Ez onnan van, mert az arabnak nyelve, faj-kinyomata, s egyéni sajátosságai a zsidóhoz nagyon közel állnak. A próféta pedig arab származású lévén, s arab nyelven írván: arab ivadéka hozta divatba mindazon zsidó modorok és szokásokat, miket a törököknél láthatni. Különben az arab és török faj és nyelv között - a vallás egységén kívül - semmi benső rokonság nincs. Ellenben a zsidó nyelv és faj, szintolly benső atyafiságban áll az arabbal, mint a török a magyarral.

A múlt éjjel fenéig fagyott a víz poharamban ágyam mellett; és most még iszonyubb hideg van.

Mert e szobában csupán addig tart a meleg, míg mangálomon a széntűz ki nem hamvad, az az: három óra hosszáig. A milly hamar bemelegszik, szintoly rögtön ki is hűl.

Sumla, jan. 6. 1850.

A kártya ismét nagyban járja.

A magyarság apró társaságokra oszolttan, különféle szórakozásokkal tölti a hosszú estvéket. Kossuthnál minden este társaság van. Harczival (Némethy) mindig ezt énekelte magának guitar mellett: „Szülőföldem szép határa! Meglátlak-e valahára?”

A honvédtisztek estélyein török háziurak is megfordulnak. Ezek többnyire nyugalomra lépett tisztek, kik az európai korhelykedés módját Oláhországban jóformán megtanulták, s isznak mint a kefekötő. Ők aztán szinte meghívják magokhoz a magyarokat, s a vendégséget sokszorosan viszonzozzák.

Vannak shakk-parthiek, dalnoktársulatok, zenetársulatok a német légióból, kártyakompániák, thea-parthiek, ivókák, a családosoKnál néha tánczestélyek is.

A lengyelek pedig a gyalog laktanyában *szinpadot* csinálnak.

Faik bey szinte két vagy három házi bált adott már, - a szép emigránsnők kedvéért, - egészen európai modorban. Csúpn családosoK voltak hivatalosoK.

Faik bey tánczestélyein a pashák mind jelen szoktak lenni, s igen jól mulatnak. Egynémellyiket Kovácsné meg is tánczoltatta. Mondják, hogy a pashák medvetáncza igen mulatságos volt.

A török házasoK emberektől nejeik felől tudakozódni, nemcsak illetlen, hanem kihívó durvaság.

Sumla, január 8. 1850.

Az öreg Bemet láttam kocsizni. Nagyon rossz színben volt. Kocsija előtt két török huszár, utána három. Az öreg sokat szenved sebeiben. Napjában kétszer kell azokat kötöztetnie, s ez órákig tart. Az öreg a pénznek mindig szükében van. Egyik seborvosának 300 arannyal tartozik. Erdélyből menekvésekor az egész uton Zarzinszki tartotta pénzzel az öreget, minthogy egy fillére sem volt. Magyarország utolsó napjaiban Kossuth minden közelében volt tábornoknak 1000 aranyat küldött. Bem, Perczel és Kmeti nem kaptak semmit. Az öreget tehát baráti s tisztelői látják el pénzzel. Havi járandósága 80 arany, de kiadása még több, mert lopják, s mert asztalánál igen sokan ülnek. Az összes lengyel aristocratia körötte udvarol. Értem a kiköltözött lengyel grófokat, kiknek száma legio, s kiknek üres czimők és göggyökön kívül semmijök sincs. Ezek minden hadi dicsőséget magoknak tulajdonítanak, mi a magyar hadjárat korából felmutatható. Bebizonyítják még azt is, hogy a Krisztus és Napoleon tótok voltak.

Sumla, jan. 10. 1850.

A renegátok igen mellőzvék, s elhanyagolják a török tisztviselők által. Illetményeiket sohasem kapják rendesen. Mindig hátrább vannak 20 nappal, mint a magyarok és lengyelek.

A török pénztárban elegendő pénz soha sincs.

Különben Faik bey, a pénztárnok, nem igen tiszta kezű ember.

Fialának, Bem segédének, a napokban ezen Faikkal kemény összekoczczanása volt, a renegátok járandóságának ki nem szolgáltatása miatt.

Faik folytonos halogatásai, hazugságai, s általában megvető bánása Fialát kivették türelméből. Levélben lehordja Faikot amugy magyarosan, s egyuttal párbajra hívja.

És Faik mit tesz?... Engedelmet kér egész meghunyászkodással, s forma szerint megköveti Fialát.

A dolog fonalán később köztök illy párbeszéd keletkezik.

Fiala. És ti nem vítok párbajt?

Faik. Nem.

Fiala. S hogyan vesztek elégtételt egymáson a becsületbeli sérelmekért?...

Faik. Mi nem vagyunk e pontban igen érzékenyek. A mi társadalmunk urak és szolgálkból áll, ezek között pedig semmi becsületbeli viszony nincs.

Fiala. De az egyenlő rangú urak közt csak még is történhetik olly nemű bánatam a mi fáj?... És hogyan boszulja meg magát az ur, például, ha egy hozzá hasonló ur által szive legdrágább érdekében károsítatik meg?

Faik. Megöli ellenségét. Ha bizik erejében: nyilván és rögtön; ha pedig gyöngébbnek érzi magát vagy fél: tehát orozva. Illy esetem nekem is volt.

Fiala. S mikép végeztetek egymással?

Faik. Ugy, hogy másodmagammal egy éjjel lesbe állottam az uton, merre ellenségemnek kellett volna jönnie. Hogy bátrabb legyek: egy palaczk rumot is vettem magamhoz. Ebből addig iddögáltam, míg egyszer holtrészezen dőltem a sárba, s magamat a kövezeten csaknem

összetörtem. Társam alig birt másodmagával haza vinni; én pedig alig birtam a mámort és bénaságomat kiheverni. A végzet azt látszott értésemre adni ez eset által, hogy *nincs igazságom*, s felhagytam orgyilkolási tervemmel.

Sumla, januar 11. 1850.

Furcsa ujságok!...

Zamoiszki ügynöke írja Sztambulból, hogy mintegy 16 arnauta van utban Sumla felé, kiknek feladatuk: a Sumla körötti falvakban eloszolva, a menekültek, különösen főnökeik szökését akadályozni...

Egy Bárdi nevű őrmester is érkezett ide Sztambulból, s Kossuthnak leveleket hozott.

E Bárdi egyike azon magyar katonáknak, kik mintegy hetvenen Olaszországból nem rég szöktek meg, és kik azóta mindig Sztambulban vannak, különféle munkával keresve élelmöket.

Sumla, januar 12. 1850.

Ma délelőtt néhány idegen arcú szerb mutatkozott a városban. A török rendőrség kikémlette őket azonnal. Kereskedőknek adják ki magokat; mondják, hogy sertéseket vásárolni jöttek e vidékre.

Megjegyzendő, hogy sertés Bulgáriában igen gyéren tenyésztetik.

Oláhországi utlevelekkel voltak ellátva.

Halim pasha parancsára rögtön el kellett a várost hagyniok.

Sumla, januar 13. 1850.

Alkonyat felé, midőn Sipos csapszékébe lépek: Bárdit mintegy tizedmagával találom ott borozva. Köpenyeik alatt pisztolyok és kardok voltak észrevehetők.

Láttam mit akarnak, s beláttam azt is, hogy örült merényökkal csak ártani fognak mindnyájunknak: de sokkal szenvedélyesebben voltak már hangolva, semhogy reájok okos szóval hatni lehetett volna.

Sietek tehát Perczelhez, hogy őt a dologról értesítsem.

Már késő volt. A mint neki beszélni kezdem a mit láttam és jól gyanitottam: egyszerre két lövés történik; ezt kis idő múlva zaj követi; ezt ismét hét lövés.

Perczel a mellette levő török hadnagy által azonnal fölkéreti a pashát, hogy ama garázdálkodókat fogassa be.

Egy erős őrcsapat rögtön az osztrák ügyvivő lakására siet: hanem a kravallnak már vége volt, s a honvédek eltűntek.

Az ügynök a dolgot így adta elő:

Bárdi és csapata gyertyagyújtáskor megjelennek az ügynöki lakház kapuja előtt s bebocsáttatni kívánnak. A szerb pandurok egyike kikiált az udvarról, hogy az ügynök nincs hon, jöjjenek holnap reggel. Bárdiék erősebben kezdenek zörgetni a kapun, s fenyegetőznek, hogy ha be nem bocsáttatnak betörnek.

A leghevesebb zaj közepette lövés történik, állítólag belőlről. Ezt azonnal több lövések követték mindkét részből, a zárt kapun és kerítésen keresztül.

Az ügynök, személyét biztosítani kívánja kormánya nevében, a pasha által. És laka közelében csakugyan őrség állíttatott azonnal.

Perczel pedig rendeletet küldött Kabósnak, mint laktanyai parancsnoknak, hogy Bárdit és társait fogassa be.

A pasha rendkívül haragszik és fenyegetőzik.

Mi fogjuk megadni az árát ez ostobaságnak.

Sumla, januar 16. 1850.

A Bárdi merénye megtermé gyümölcsseit...

Halim pasha parancsot adott ki: hogy azon honvédtisztek, kik a városban szállásolnak, valamennyien rögtön a kaszárnyába költözzenek.

Van zavar, szidalmak, harcz és háboru! Mert a honvédtisztek már szállásaik lakhatókká tételére sokat költöttek, s magokat a szükségesekkel nagy részben felszerelték egész téli évszakra.

Azonban a hidegség is legborzasztóbb fokát érte el, s a laktanyában kikerülhetlen megdermedésnek néznek elébe.

Azért a parancsnak engedelmeskedni senki sem akarván, a dolog erőszakra került.

A honvédtisztek hárman-négyen laknak együtt.

Halim pasha minden illy szállásra 10-12 török katonát küld, hogy ezek onnan a magyarokat szórják ki.

A honvédtisztek pedig mindenütt ellenállnak, s a törököt visszaverik. Ezek nagyobb számmal jönnek. A honvédtisztek nem tángítanak. De most már a török katonák úgy utasítvák, hogy ne bántsanak senkit, hanem helyezték be magokat mindenestől egész csendességgel a honvédtiszti szállásokba, s a lakókat onnan, betű szerint, *szorítsák ki*. Ez sem használ. A honvédtisztek készebbek magokat *parákká*¹³ nyomatni, s a török bakák minden alkalmatlanságait tűrni, semmint a laktanyába menjenek.

Kossuth mindent elkövetett, hogy Halim pashát megkérlelje, hanem ez kérlelhetetlen.

Sumla, jan. 17. 1850.

Kossuth rendeletet küld Perczel Miklósnak, mint a törvényszék elnökének, hogy a Bárdi féle merényben vizsgálatot tartson, s ítéletet hozasson. Ezen Perczel Mór felháborodik. Elküldi Kossuthoz B... képviselőt és Veplert. Általok elküldi hozzá azon eredeti okiratot, mellyben

¹³ Para: a legkisebb török pénz, nem nagyobb mint egy halpénz. Para gyökszóból származik a magyar parányi.

Halim pasha őt, - Perczel Mórt, - hatalmazza fel a sumlai magyarság kormányzatával. Kérdezteti Kossuthtól: nincsen-e hasonló okirata, melly ennek erejét megszüntetvén, más valakit ruházna fel hasonló minőséggel.

Kossuth illy okiratot nem mutathat; hanem hivatkozik Ziah pashára, ki a szultán nevében őt nevezte ki a menekültek főnökévé, s hivatkozik a sumlai magyarság közbizalmára, melly őt választá az igazgató bizottmány elnökévé.

A küldöttek erre kijelentik, hogy Perczel Mór a Bárdiféle ügyben, semmiféle avatkozást nem tűr, mivel a büntetés joga, itt a török földön, különösen ez esetben, a török hatóságot illeti; s hogy tehát Bárdi és társai felett Halim pasha fog itélni.

Röviden: Perczel ismételve tiltakozik Kossuth mindennemű hatalmaskodásai, különösen abbeli bitorkodása ellen, miszerint ez még folyvást Magyarország kormányzójának jogczimével él, s pecsétjét használja.

A személyes viszály melly eddig csupán Kossuth és Perczel között létezett, most átment a tömegbe. Kossuth emberei a honvédeket elkezdették itatni, s Perczel ellen izgatni. Korteskednek, gyüleseznek, szónoklanak, Perczel ellenében gyalázkodnak, s elvégzik, hogy Halim pashához küldöttség menjen a menekültek részéről, azon közóhajtást kifejezendő, hogy a sumlai magyarság senki más mint Kossuth által kíván kormányoztatni.

A küldöttség el is ment Halim pashához; hanem ettől azon feleletet nyerte, hogy neki Perczel Mórt megbántania semmi oka nincs.

A párt ezzel meg nem elégedett. Még nagyobb küldöttség indult el a pashához, ki azonban többé velük szóba sem állott.

Perczel tehát Bárdit és társát, egy olaszországi magyar káplárt, mint a kravall indítóit befogadván, átadatta Halim pashának. Ez őket bezáratta; ügyüket pedig a fényes portának felterjesztette.

Sumla, januar 18. 1850.

Kossuthné is megérkezett, Vagner anyjával. Belgrádban a szerb kormány őket szivessége mindenféle jeleivel elhalmozta; egyszersmind Kossuthnének ajánlatot tőn a zordon telet náluk tölteni, megkínálván őt pénzbeli segélyével is. Kossuthné azonban nem vőn igénybe semmit; s miután náluk magát kipihente: Karasanin belügyminiszter a kormány költségén küldötte őt és utitársait egész Szerbián keresztül.

A viddini pashánál szinte megelőző szivességben részesültek.

A feszülten várt vendégnő itt Sumlán fáklyás zenével üdvözöltetett. Az az: nem annyira zenével, mint négyes karéakkal, mert egy pár rossz hegedűst kivéve, zenészünk nincs; s nem is annyira fáklyás mint lámpásos karéakkal, minthogy fáklya sincs. Egyébiránt száz ilyen lámpa sokkal szelidebb, s így kellemesebb éjjeli látomány, mint a minőt a vad fekete füstöt fellegző szuroklángok szoktak mutatni.

Brikk tartott szónoklatot a vendégnőnek. -

Hol hagyta gyermekeit ez a nő?...

Lejött az utcára férjestől. Az asszony sírva ejtett néhány szót; aztán Kossuth beszélt, eddigi csüggettségéről, mostani hitéről és reményeiről. s a t.

Az új emigránsnő tiszteletére átlátszó papírművet is készítettek. E papír alkotvány egyik oldalán két kéz látszott egymást szorítva, s alatt e szavak:

„Isten hozott!”

másik oldalán Vörösmartynak ezen verse:

„Nincs veszve bármi sorsa alatt
Ki el nem csüggedett.”

Sumla, január 19. 1850.

Három magyar fogolly saját török őrizetét szétverte.

Egy rossz kamarába voltak zárva. Nem adtak nekik mangált, sőt elegendő kenyeret és vizet sem.

Mert a török, ha kit egyszer börtönbe zár, arra többé gondja nincs; a melly szegény fogolyról barátja vagy rokona nem gondoskodik: az el van veszve.

A szétvert török katonák segélyért futottak. Jön egy kapitány más hat legénnyel. Inti a foglyokat, hogy békén maradjanak. Ezek szabadságukat követelik, vagy illő bánást, és ellátást. A kapitány egyike mellbe találja taszítani. Ezek felbőszülnek, s a kapitányt megdöngetik. Ez a dolgot feljebb jelenti, s jön az ezredes. Midőn ez őket még keményebben kezdi dorgálni a foglyok egyike, már tájékozódó dühében, mellen ragadja őt, és üstökénél fogva fejét a falhoz ütögeti.

Azt hívők, hogy e szertelen kihágásért egyenként legalább is ötven botot kapnak: azonban nem csekély meglepetésünkre Halim pasha őket pár nap múlva szabadon bocsátatni kívánta.

Midőn e rakoncátlanságért Perczel Mór a pashától bocsánatot kéretett: a pasha - daczára különben durva, mogorva jellemének, - úgy nyilatkozott, miszerint a szultán és az ő szolgálai szelid és engedelmes bánást kívánnak tanúsítani a magyarok iránt, részint a vendégszeretet parancsából, részint azért, mert a kik hazát, családot és mindent elvesztettek: azoknak ingerlékenysége igen természetes és megbocsátható.

Sumla, jan. 21. 1850.

Dembinszkinének innen bizonyos viszony miatt távoznia kellett. Vagnerné s egy honvédtiszt kíséretében Sztambulba ment. Ott az amerikai követség védelme alatt fogja bevárni férjét, míg ez innen menekülhetend.

Azon lovakért, miket oláhországban tölünk a török őrség elvön: a szultán kárpótlást fog adni; minden lóért 150 p. ftot.

Sumla, jan. 28. 1850.

A fényes porta biztosa, Ahmet bey, kinek a belzés végrehajtása végett ide már meg kellett volna érkeznie, Várnán időz, pótló utasításokat várva a portától.

Jazmagi már megérkezett hasonló célból.

A belzendők névsorát még nem tudjuk.

Ugy hallom, hogy az én nevem is a jegyzéken lett volna, hanem hogy egy menekvő közben-járására, - ki nekem véletlenül jóakaróm, - onnan ismét kitöröltetett.

Csakugyan úgy van, mint a hír mondá.

A belzendő magyarok mintegy tizennégyen Kis-Ázsiába mennek, Kiutahia nevű török városba, hogy *egy évig* lesznek letartóztatva.

A renegát magyar és lengyel főnökök pedig Szyriának Aleppo nevű városába vitetnek, bizonytalan időre.

Kiutahia 54 órányira van Sztambultól, mintegy 12 ezer lakossal. Aleppo pedig, - a tengeren át, - 600 angol mértföldnyire, 200 ezer lakossal.

Az oroszleNGyelek Malta szigetére szállítatnak, melly mint angol birtok, legközelebb esik a török határokhoz, s ott szabadon bocsátatnak; vagy, a dolgot nevéen nevezve: Törökországból kiutasítatnak.

Mi történik mi velünk többiekkel? csak majus végével fogjuk megtudni.

Még majus végéig várni! hiszen ez tiz öröklét!...

Sumla, februar 5. 1850.

Ahmed bey, a padisah biztosa, megérkezett.

Legelsőbbben is Perczel Mórt látogatta meg, s mint neki nyilvánítá, ezt a szultán különös parancsából cselekszi, jeléül a nagy ur irántai kitűnő figyelmének.

Ez is alkalmasint Bem műve.

Ahmed bey Párisban három évig iskolázott, s a franczia nyelvet és modort tökéletesen elsajátítá. Mivelt, finom diplomata.

Perczel nyers egyenességgel mondta meg neki, hogy *a magyarok Ázsiába szálláskészítőkül küldetnek, az europai törökök számára.* „*Önök - ugymond - követni fognak bennünket nem sokára.*”

Kossuth másnap tisztelgésére ment Ahmednek.

Estve pedig a magyarság három színű lámpákkal, s karénekkal tisztelgett neki szállásán, a városi műdírnel.

Ahmed kilépett az erkélyre, Halim és Mahmud pashák, a müdir és Faik bey környezetében. Az öreg Cseh Imre, Kossuth török tolmácsa tartott neki beszédet nevünkben, török nyelven, kifejezván a szultán iránti hálaérzetünket.

Ahmed szinte török nyelven válaszolt. Azt mondta, hogy sorsunk rövid időn jobbra forduland.

Sumla, februar 6. 1850.

Ahmed effendi visszaadta Kossuthnak a látogatást. Egyszersmind a lehető leggyöngédebb módon közölte vele küldetése célját.

Azonban a méreg arany pohárban is méreg marad, és öl.

A dolog nem volt már ujság előttünk, de az elválasztó nagy pillanat az illetőket még is mélyen megrázkodtatta.

Sumla, februar 7. 1850.

Kossuth nem akar Ázsiába menni; készebb meghalni, magát föbe löni, vagy lövetni, s a t.

Ahmed erre vállat vonit, és csipős megjegyzéseket tesz.

Közlötte Kossuthal a belzendők névsorát, s a fényes portának némelly célba vett intézkedéseit az itt maradandók irányában. Értesíté őt, hogy a belzendők azonnal indulni fognak rendeltetésök helyére, mihelyt az állodalmi gőzös Várnára megérkezik: tehát legfeljebb egy hét múlva.

Kossuth gyűlést hirdet holnap reggelre, a nagy fogadóban, hogy a tudnivalókat ott személyesen adja tudtunkra.

Némelly kortesek arra izgatnak, hogy a menekvők erősen összetartsanak, hogy Kossuthtól magukat elválasztatni ne engedjék. Szerintök az emigrationak másként jövődjöje nincs. Szerintök a szabadság egyetlen ép, egészséges magva mi vagyunk. Szerintök azon tény, miszerint emigratióink egységének magvát szét akarják törni: épen jelentőségünk tanubizonysága.

Batthyány és Perczel ez izgatást igen kárhoztatják.

Szintolly oktalan mint lelkiösmeretlen dolognak bélyegzik azt, mert látják, hogy itt valami poseniféle demonstratio czéloztatik; s hogy ábrándos ürügyek alatt, egyesek hiúsága, önzése s félelme üz bünös játékot a magyarság legszentebb érzelmeivel, minthogy a toborzók, a *felelőség szigoruan komoly érzete nélkül teszik kockára százak jövődjö lételét.*

Sumla, februar 8. 1850.

A magyarság 9 órakor összegyűlt a nagy hán (korcsma) udvarán.

Kossuth és Batthyány Kázmér megjelentek a hán erkélyén, melly az udvarra szolgál.

Kossuth szólt a néphez, s kifejté szónoklatának egész büverejét.

Ugy tetszett nekem, mintha ez ember saját politikai életének hattyudalát énekléné.

Mesteri példánya volt ez előadás amaz antoniusi taktikának: miként érhetni szónoklati czélt a nélkül, hogy azt *akarni láttatnánk*; az az: miként lehet megszerettetni valamit, *ellene* beszélve; s gyűlöltetni, *mellette* beszélve.

Elmondta, hogy „*internálni*” fognak bennünket, mi annyit tesz, hogy közölünk néhány embert a török birodalom *belsejébe* visznek, ugymint Kis-Ázsiának Kuttáya nevű városába, melly Sztambultól 56 órányira van. Az oda belzendő magyarok néhány hónapig onnan el nem távozhatnak. Helyzetök egyébként csak annyiban változik, hogy bőkezűbb ellátásban részesülnek, mint az eddigi volt.

Néhány renegát hazánkfiát is beljebb küldik. Ezek Aleppo nevű városba vitetnek, melly Szyriában fekszik, Sztambultól 600 angol mértföldnyire.

A belzendőket meg nem nevezte; csupán azt jegyezte meg, hogy a névsorban olyan egyének is vannak, kik fölül nem lehet érteni, mivel érdemelték meg, hogy oda jussanak. Ez észrevétel az ifju Balogra célzott.

Továbbá, Ahmed effendi hivatalos értesítése nyomán, kijelenté, miszerint senki sem fogja ugyan a török földet elhagyhatni: azonban sorsunk eddigi bizonytalanságából mindnyájan kibontakozandunk; s hogy a fényes porta nagylelkűen elhatározá, miszerint a török állodalom földén a magyar emigratio minden tagja számára gondnélküli jövő biztosíttassék, és olly módon, hogy lakhelyét, pályáját, munkakörét e földön mindenki szabadon választhassa.

Most következett a szónoki stratagema.

Előre bocsátá, hogy ő senki cselekvésének irányt adni nem akar, hogy e részben tőle minden rábeszélési szándék távol van; hogy a léleknyugalmára nézve szükség, miszerint mindenki maga legyen mestere jó vagy balszerencsájének; mindazáltal... stb. stb.

A belzendőknek tíz nap alatt indulniuk kell. Fölhívja tehát honfitársait, hogy magával kiki számot vetvén, minél előbb jelentse ki nála: együtt kíván-e maradni számüzendő testvéreivel, s kíván-e velők, mint eddig, úgy ezután is jóban, rosszban osztozni a közös ügyért, mellynek együtt voltak harczosi, vagy nem?

Asbóth és néhányan: „éljen! együtt maradunk mindnyájan, éljen!...”

Kossuth és Batthyány Kázmér eltávoztak. Ásbóth pedig ütötte a vasat míg meleg volt; lakásán az ív már el volt készítve, s nevök odairására szólította föl azokat, kik főnökeiket elhagyni nem akarják; megjegyezvén, hogy hasonló ívek Kossuth szállásán is lesznek kitéve.

Sumla, februar 9. 1850.

A magyar belzendők közt vannak: Kossuth, Battyány Kázmér, Perczel Mór és Miklós, Mészáros, Dembinszki, Gyurman, Szöllősi, Zerfi (ez Belgrádban van), Balog Viktor, s három lengyel. A többit még most sem tudom.

A renegát belzendők főbbjei: Bem (Mülat pasha),¹⁴ Kmeti (Izmail pasha), Stein (Ferhat pasha), Grim, Fiala, Baróti, Tóth, Voroneczki, az öreg Balog. A többit nem tudom.

A belzendők ajándokul egy havi illetményt kaptak a szultántól, azonkívül uti költségül egyenként 500 piaszt.

Ahmed bey a renegát főnököknek drága kaftánokat küldött ajándokul. Igyekszik a keserű poharat amennyire lehet megczukrozni.

Azok száma, kik aláírás által nyilváníták, hogy Kossuthtól megválni nem akarnak: háromszázra megy.

Az öreg Balog mindennap szökni akarna, ha merne, s ha tudna.

Iszonyuan föl van háborodva sorsa fölött, mennyiben renegát léte sem képes a számüzetéstől megmenteni, s mi több, hogy még fiától is elakarják választani. Mert ezt Kuttayába belzik a magyarokkal, őt, az apát pedig Aleppóba a renegátokkal.

A vén Balog tehát, szerfelett ingerült állapotban, elment Ahmed beyhez, szemére hányandó neki, mi szerint Ziah pasha ígéretei közül, - miket ez a magyaroknak, izlámra térésök alkalmával tőn, - eddig még egyetlen egy sem tartatott meg a fényes porta által.

„Minő ígérek voltak azok?” kérdi Ahmed.

Balogh (majd olasz, majd német nyelven, minthogy Faik bey is jelen volt, ki németül jól beszél). Olyanok: hogy Viddinből minket renegátokat egyenesen Sztambulba szállítanak, s ott szabadlábba helyeznek; hogy, mint a szultán alattvalói s védenczei, rangunk szerinti évdíjakkal holtunkiglan ellátatunk; hogy lakhelyet a török biralom akármelyik részében, tetszésünk szerint választhatandunk; hogy én, mint *herczeg*, külföldre is utazásokat tehetek, becsületszavammal kötelezvén magamat a visszatérésre.

¹⁴ A renegátok, mihelyt a török esküt a pasha előtt letették, azonnal mindnyájan *török neveket* kaptak.

Ahmed. Ziah pashának nem volt joga olyasmit ígérni, minek teljesítése hatáskörén kívül esik.

Balogh (mindig indulatosabban). És én tudhattam azt, hogy önök pasháinak szava nem áll?... hogy önöknél egy országos hivatalnok ígéretében nem bízhatni... hogy önöknél a szószegés nem tartatik becstelenségnek... hogy önök pashái és miniszterei szándékosan ámítnak és hazudnak?...

Faik. (csendesítve őt). Mérsékelje magát, kérem.

Balogh. (dühösen). Miért?... s miben vagyok én török, ha velem idegen hatalmak rendelkeznek... ha engem önök, a helyett, hogy védnének: rabságra hurcolnak idegen hatalmak parancsára, s még egyetlen támaszom, vigaszom, fiamtól is elszakasztanak?... önök a családi kötelekeket sem tartják tiszteletben?... Én olyan tehetetlen fejedelemnek mint önök *padisahja*, ki saját alattvalóját, hitfelét védeni nem képes: jobbágya lenni nem akarok. Önök tőlem nem érdemelnek egyebet bánásukért, minthogy feszöket (ez a török nemzetiség és vallás *fő jelve*) itt előttük a porba dobjam és lábaimmal tiporjam.

Ahmed elrémülten, s olly arczkifejezéssel nézi Balogot, mintha elmezavartól féltene.

Faik. Ő excellentiája fel tudja fogni s méltányolni kegyed elkeseredését: hanem térjen magához.

Balogh (beszéde közben olly mozdulatokat tőn már előbb is, hogy a legparányibb ellenmondásra valamennyi török pashát agybafoébe verni képes). Nekem önöknek sem méltánylása, sem felfogása, sem pártfogása, sem herczegsége, sem vallása nem kell. Ezennel kinyilatkoztatom, hogy e percztől fogva megszűntem török lenni.

Ahmed (vállvonitva). Jól van.

Balogh. Határozottan tiltakozom az ellen is, hogy fiam máshova vitessék, mint a hol én leszek; mert a ki őt tőlem el akarja szakasztani, azt lelövöm, mint a kutyát. Adieu!

Rögtön jött az öreg a kávéházba, s diadallal hirdeté, hogy ő többé nem török.

E jelenet által két renegát tiszt felbátorittatván, a török lovas kaszárnýában hasonló föllépésre izgatta az alsóbb tiszteket és közembereket; hanem az izgatókat Bem rögtön befogatta.

Való, hogy *a drinápolyi kötés alapján* a renegátok, ha tettöket megbánták, visszaléphetnek *az első tiz év alatt*; hanem a mi renegátaink állása e részben nagyon kivételes, sőt mondhatni egyetlen a maga nemében. Mert mellyik állam védelmére támaszkodik e tekintetben a menekvő, ki egyik államnak sem tagja többé?... Ha mint osztrák polgár akar visszalépni a magyar renegát: akkor a török könnyen azt mondhatja: „*jól van, hát eredj haza Ausztriába.*”

Az öreg Balog tehát nem igen ildomosan cselekszik, ha hetvenkedik, minthogy lábát nincs hová megvetnie, és csak helyzetét nehezítheti, sőt veszélynek teszi ki magát az illyen kitörések által.

Sumla, februar 10. 1850.

A demonstratio, mi az aláírási ívekkel terveztetett, meghiusult. Ahmed bey kimondá, hogy a belzendöket csupán családtagjaik, s legszükségesebb cselédek követhetik.

Két izben voltam Kossuthnál, megtudandó tőle némelly tudnivalókat... nevezetesen, hogy a belzendők közt vagyok-e vagy nem? mit mindeddig nem tudtam bizonyosan; s hogy Ahmed bey nem eszközölhetne-e családaink számára utleveleket a követség útján?...

Azonban a tömérdék bucsujáró miatt hozzá nem férhetvén: levélben kérdeztem meg tőle a tudnivalókat, mire ezt válaszolta:

...,nincs ön az internálandók között... s nem hiszem, hogy Ahmed effendi a kívánt biztosítást magára vállalja.

Tudomásul: csak 80 személy mehetend összesen Kuttáyába, e számba foglalva a 12 internálandót, nejeiket, gyermekeiket, ha vannak, s cselédjeiket, kiket elvinni akarnak; azt hiszem ez maga reá fog menni 60-ra.

tisztelettel... Kossuth.”

Ahmed bey csak különös figyelemből engedi meg Kossuthnak, hogy magával 20 embert vihessen; - hanem azt jegyezte meg e számra, hogy *nagyobb kísérettel az ő szultánja sem utazik.*

A többi belzendők nem vihetnek magukkal senkit mást, mint legszükségesebb cselédjeiket. Batthyány Kázmér is csak Mihálovicsot, egykori gazdatisztjét viszi magával, cselédein kívül; Mészáros pedig Katona Miklóst.

Annyit tehát tudok: hogy Ázsiába, az Isten háta megé nem megyek.

Az is bizonyos, hogy mi többiek szinte közel vagyunk sorsunk fordulatpontjához.

Sumla, februar 13. 1850.

Kényszerítettnek Kuttáyába menni ezek: *Kossuth Lajos, Batthyány Kázmér, Mészáros Lázár, Perczel Mór, Perczel Miklós, Ásbóth Sándor, Gyurmán Adolf, Schuller, másképp Szöllősi János.*

Ezeket önkénytesen követik: *Katona Miklós, Házmán Ferencz, Berzenczey László, Ihász Dániel, Lorodi Ede, Biró Ede, Vagner Gusztáv, Halász József, Cseh Imre, Frater Alajos, Koszta Márton, Vaigl Vilmos, Török Lajos, Kinizsi István, Kapner Ferencz, Szerényi Antal, Michailevics Athanáz, Ács Gida (ref. lelkész), Szabó Sámuel, Grehenek Gyula, László Károly, Harcsi Gyula (Némethy).*

Aleppóba menni kényszerítvők a magyar nemrenegátok közül: *Balog Victor és Lévy János; a renegátok közül: Kmeti, Stein, Balog János, Nemegyei, Fiala, Albert; a lengyelek közül: Bem, Zarzinszky stb. Kmetit önkénytesen követik: Árvai s egy huszár.*

Tiszti rangu magyar menekvő jelenleg van összesen 182, azon hét egyént is beszámítva, kik mostanában jöttek ki.

Az Aleppóba menendők sokkal szerencsésebbeknek tartják magokat azoknál kik Kuttáyába mennek, minthogy Kuttáya olly magosan fekszik a hegyek között, hogy légmérséklete mindig hideg, s a legvadabb-fajta törökök lakják. Ellenben Aleppóban angol, francia, olasz, és általában a frank lakosok száma, állítólag 30 ezerre megy; tehát itt legalább europai társaságot találандanak, egyszersmind civilizált embereknek való élelmi, ruházati, s más élvezeti tárgyakat is.

Sumla, februar 16. 1850.

Az elválás percze megérkezett.

Kossuth kiment a gyalogsági laktanyába honvédeinktől bucsut veendő. Itt nem a politikus látszott beszélni többé, hanem a *szerencsétlen ember*, ki érezni látszott, hogy magyar rokonait az életben most utoljára látja.

„Az ember élete nem olyan - ugymond - mint az óra, mit, ha egyszer lejárt, ujra felhuzhatni. Az én földi szerepemnek vége, lelkem törve van. Ti azonban ifju hazámfiak még megláthatandjátok a magyar hazát halottaiból dicsően föltámadni... stb. stb. Isten hozzátok!...”

A magyarság nevében Vay viszonzá bucsuját röviden.

Kossuth megölelte őt... kezeivel még egyszer áldást és istenhozzádot intett a népnek, s alig birt kocsijáig elvánszorogni.

Sumla a muszka hadjárat óta nem volt olly élénk mozgásban mint e napon.

Belzendő társaink, ernyős szekerekre felrakodván, a gyalogsági laktanya előtt gyültek össze.

Két török zászlóalj volt a kaszárnya előtt felállítva.

Meddig a karaván összegyült: Batthyány Kázmér, ki már lóháton ült, szinte elbucsuzott a honvédektől. Szavai, Kossuthéival ellenkezőleg, férfiasan biztatók és vigasztalók voltak.

A grófné szinte lóháton volt.

Délután egy óra tájban elindult a számüzöttek karavánja, ünnepélyesen, lassu léptekkel haladva, mint a temetkezők gyászmenete.

Kossuth, Ziah pashától kapott kocsiában ült nejével. Lovait Némethy hajtotta. A gyászmenetet egy szakasz török dsidás, és egy török ezredes kísérte.

Nem látandjuk ez arczokat többé soha!...

Csupán a város végéig volt szabad őket kísérnünk.

Az ágyusánczokról néztünk utánok, mig csak egészen el nem tűntek szemeink elől.

Sumla, februar 17. 1850.

Mély, halotti csend van a város falai között...

A belzendők, mint halljuk, Várnán a pashánál szállásoltattak el. A ház körül volt véve őrséggel. A pasha őket igen szívesen fogadta és török módra megvendégelte. Várnán török álladalmi gőzösre szállanak; s két nap alatt a kis-ázsiai parton, a gyömleki kikötőben lesznek, melytől Brussa hat órányira esik az Olymp hegyek között. Brussában meg van engedve nekik magokat egy pár nap kipihenhetni. E városnak gyönyörű fekvése, virányos vidéke, s világhírű érczes fürdői vannak. A fürdő évszak ott septemberben veszi kezdetét, és tart késő novemberig. Onnan csupán lóháton juthatni Kuttáyába, csaknem járhatlan bérczeken keresztül, 3 nap alatt.

Kossuth, Battyány és Perczel, lovaikat szárazon küldötték Sztambulig. Onnan saját költségeiken kellend azokat átszállíttatniok a Bosforuson. A belzendők hajója Sztambulban nem fog megállani. Sőt attól tartanak szegények, hogy éjjel viszik őket végig a Bosforuson, s még Sztambul világhírű vidékének láthatását sem élvezhetendik.

A török álladalmi gőzös Gyömleknél partra tevéen a belzendőket, azonnal visszatérend, s körülbelül 8-10 nap mulva megérkezik Várnára, hogy a renegátokat Aleppóba szállítsa.

Sumla, februar 19. 1850.

Nem, nem!... tovább itt nem maradok.

Milly kevesen voltak az eltávozottak között olyanok, kik iránt némi rokonszenvet éreztem: s lám még is, milly megbecsülhetlen a honfitárs ott, a hol haza nincs, a hol nemzet nincs, és a hol család nincs... szóval: hol semmi sincs, nehány földieinken kívül, mi hozzánk szívviszonyban állana, mit *magunkénak* nevezhetnénk!... Csak akkor érezzük hiányukat, s azon végső mindent, mit bennök bíránk, midőn őket már elvesztők!...

Nincs tovább itt nyugtom egy perczig sem. Mennem kell, ha bár ki a világból is!...

Türelmemnek vége... a kétség megtébolyít; tudnom kell családom felől... látnom kell őket, ha életembe kerülne is!... tovább itt maradni nincs erőm, türelmem, akaratom!...

Hová, merre?... nem tudom... de mindegy... csak el innen el!...

Sumla, februar 24. 1850.

Renegát hazánkfiaitól is elbucsuzánk.

Kmeti búsan jegyzé meg a válás pillanatában, hogy pár hét múlva mind a hárman, kik ott jelen valánk, különböző világrészekben találjuk fel magunkat.

És úgy lesz. Ő Damaszkuszban, Szabó talán Amerikában; és én?... erő ez vagy gyöngeség?... nem tudom, de én nem hiszem, hogy Európát ide hagyhassam.

Az öreg Bem elevennek s vidornak látszott, midőn kocsira ült. Egy fiatal lengyel foglalt helyet mellette.

Kocsijába négy aráb ló volt fogva. A bakon egy izmos török kocsis ült, vállig felgyűrközött karokkal és roppant ostorral. Az efféle kocsisságban a török rendkívül ügyetlen.

Kmeti, Árvai, Albert és Fiala lóháton mennek Várnáig. Mindannyian barátim voltak, kiket csak későn ismerheték meg közelebbről.

Kmeti mindenét barátai között osztotta el. Szép aráb lovát Divicseknek küldi vissza Várnáról.

A sumlai emigratiót most már a nép teszi. Az értelmiség 10-12 egyénben öszpontosul. Az igazgató választmány feloszlott. Törvényszék nincs. Ügyvivőnk nincs. A közöttünk létezett társas viszonyok minden kötelékei felbomlottak.

A Lorodi által kezelt pénztárban 14 ezer piaszternyi hiány találtatott.

Nem gondol velünk senki.

Köztünk az ököljog és anarchia uralkodnak.

A sors balkeze rajtunk fölöttébb megnehezedett.

Sumla, februar 25. 1850.

Ahmed bey a kaszárnýába hivatott össze mindnyájunkat, hogy közölje velünk a tudnivalókat. Azt mondta legelsőbb is, hogy a külföldre, vagy haza mehetésről szó sem lehet; hanem a fényes porta védenczei maradunk ezentul is.

Elmondta, miszerint a szultán nem csak nem veszi le rólunk gyámolító kezeit, sőt eddigi gondoskodását irányunkban sokszorozni fogja.

Sumlai fogságunk, szerinte, legfeljebb két hó múlva véget érend.

Azontuli lakhelyünket szabad tetszésünk szerint választhatandjuk, a padisah tartományai bármelyikében.

Olly alkalmazást nyerend a kormánytól mindenki, minőt ohajt, az az: minőhöz képességet és hajlamot érend.

A fényes porta nemcsak eddigi ételmi váltságdíjainkkal, hanem rendes évdíjakkal is ellátand bennünket, holtunkiglan.

Hitét változtatni azért senki sem tartozik.

Választhatunk földmivelési, iparüzési vagy gyárnoki pályát. Katonai, orvosi, bányászati, vagy közigazgatási hivatalszakot.

Felszólít tehát bennünket egyenként, s név szerint, hogy nyilatkozzunk. Ő kívánatunkat feljegyzendi, s a szultánnak azonnal felterjesztendi.

A kérdések ezek:

Minő alkalmazást kívánsz?

Lakni hol kívánsz?

Kértük följegyeztetni azok neveit és kívánatát is, kik francia vagy angol földre vágyakoznak.

Ahmed szabadkozott, hogy erre fölhatalmazva nincs: hanem ez mit sem használt. A nagyobb rész nem akar tudni egyébről, mint hogy francia vagy angol földre bocsáttassék. A kisebb rész pedig csak azon utógondolattal kíván itt maradni, hogy idővel haza térhessen.

Katonai szolgálatot csupán a törzstisztek hajlandók vállalni, de rangjok és hitök megtartása feltételével.

Kapitánytól lefelé senki sem akar török szolgálatba lépni, minthogy a törököknél a kapitányig mindenki bot alatt van, az az: feljebbvalója mindeniket megbotozhatja, saját kezeivel.

Mit kívánjak én, ki semmi egyéb nem vagyok, mint a mi vagyok?

Katonai képességeket hazudjak Ahmednek, minthogy törzstiszti jogczimem van?

Mi hasznomat vehetné nekem a fényes porta?...

Képes-e a török birodalom, vagy Othello szerint: „*egy kryzolitból teremtetett új világ*” betölteni az én lelkem mérhetlen hiányait?

Megmondtam tehát Ahmednek, hogy én semmi más nem vagyok mint *magyar*, és *szinész*. Vegye hasznomat ha tudja.

Ahmed bey azonban nem jött zavarba. Azt felelte, hogy nekik Sztambulban színházok is van, s hogy ott nyílik pálya számomra is.

Szegény ember!...

Sztambulban a téli évszakban olasz opera, nyárban pedig francia vaudeville van.

Kitelik a fényes portától, hogy rendezővé vagy éppen karmesterré nevezzen ki az olasz operához.

Sumla, februar 26. 1850.

A mult ősssel Viddinből azt irtam haza, hogy a hozzám tartozók ide Törökországba jöjjenek. De miután a gőzhajózási évszak végeig nem jöttek, tehát innen azt irtam nekik, hogy most már ne induljanak, mig meg nem határozandom: hová, merre vegyék utjokat.

Most mitevő legyek?

Mellyik jutott kézhez leveleim közül?... mert hogy mindeniket megkapták volna: az nem valószínű. Hátha csak a viddinieket kapták meg, s ezek nyomán majd ide találnak indulni az első gőzössel? és midőn itt lesznek: akkor én már Marseille-ben leszek!...

És akkor hónapokig tévelyegjenek itt elhagyottan, gyámtalanul?!... És ha végre nyomomba juthattak: ismét egy vészteljes útra keljenek utánam, - *négy tengeren át*; - vagy a szárazföldre visszakerüljenek?... Ez iszonyu lenne!...

Jazmagi azt mondja, hogy majus végével utleveleket fogunk kapni akárhová; sőt hogy a francia partokig a fényes porta ingyen elszállítand bennünket, s utiköltséggel is ellátand.

Belgrádba kell mennem tétova nélkül, hogy tudjam a mit tudnom kell... hogy e bizonytalanság láncából kibontakozzam... hogy tudjam élnek-e még?... ismerjem helyzetöket, gondolataikat, kívánataikat; s meg ismertessem velök az enyimeket.

Belgrádba tehát minden áron... Látni fogom legalább a honnak határait, szivni fogom légének balzsamát.

Rustsuk, mart. 1. 1850.

Jazmaginak sikerült számomra török *teszkerét* (utlevelet) eszközölni, Belgrád felé.

Öt hónapot tölték a Balkánok között. Ma láttam ismét a Dunát Rustsuk hegyeiről.

Egy tatár kalauzzal jöttem lóháton. Nem viselt meg ennyire a Sumlai ut 21 nap alatt, mint e két napi lovaglás, e borzasztó gabancs lovakon. De most már semmi bajom. Látom a Dunát, mellynek ezüst szalagja innen Pestig ér. E szalagot érintve azt hiszem, hogy külsőleg is érintkezhetem azokkal, kik e folyó partjain élnek.

Hazám folyója! beszélj nekem otthoni dolgok felől hullámaidnak titkos hangjain!... mint vannak az én legbecsesbjeim? ajkaid csak néhány napok előtt érinték a földet, melly őket hordozza!

A rustsuki magas partokról gyönyörű kilátás nyílik arra nyugot felé, hová engem titkos hatalmak vonzanak. A Dunán túl, az oláhföld síkságain, két város-félét látok; az egyik, Gyorgyevo nevű, Rustsuk átellenében fekszik. Milly rég nem láttam tornyos templomot... milly rég nem hallottam harangszót, zenehangokat?... milly rég nem láttam magyar könyvet, naptáramon kívül!...

Rustsuk, mart. 2. 1850.

Ugyanazon belsejü és külsejü török város mint a többiek. Ugyanazon sáralkotványok, sikátor-tömkeleg, ugyanazon rondaság mindenütt: de sokkal vadabb s durvább nép, mint az eddigiek.

Midőn a várfokon egy régi török fürdő romjai fölött méláznék: egyszerre magyar hangok ütik meg füleimet. Körültekintek: s egy nőt és három férfit látok közelíteni, kik magyarul beszélnek.

Jó napot földiek! kiáltom elébök.

Rám bámulnak, s a köszöntést viszonozzák.

Én. Hol járnak itt?

Az egyik. Bukarestből jövünk.

Én. De Magyarországból menekültek oda, nemde?...

A másik. Nem; mi már három-négy év óta oláh és moldva országi lakosok vagyunk.

Én. Tehát iparüzők?

Ők. Igen.

Én. Hogyan s miért jöttek ide át, a bolgárföldre?...

Ők. Az oroszok oda át ránk fogták, hogy mi részint menekült honvédek, részint magyar ügynökök vagyunk. Tudtunkra adták, hogy ha Oláhországból el nem takarodunk: haza küldenek bennünket fegyveres őrizet alatt. Utleveleinket s vándorkönyveinket figyelembe nem vették. Minthogy pedig néhányan családosaik vagyunk, s attól tartván, hogy otthon üldöztetéseket kellend kiállanunk: tehát összeszedtük magunkat, s összesen százhatvanan átjöttünk ide Bulgáriába. Hetvenen közülünk Nikápolyba mentek. Mi többiek, kik ide Rustsukra jöttünk, folyamodtunk az itteni pashához utlevelekért, hogy utunkat Sztambul felé folytathassuk, s ott mesterségeink szerint munka után láthassunk. A pasha ígérte, hogy néhány nap múlva kívánatunkat teljesítendi. Néhány nap után ismét új határidőt szabott. Azóta hetek teltek el, s bennünket még folyvást itt tartóztat, a nélkül, hogy akár keresetmódot nyujtana, akár bennünket gyámolítani kívánna. Átláttuk, hogy bennünket a sumlaiakhoz hasonló menekülteknek tart; s mint olyanokat, sem elbocsátani nem mer, sem azt nem tudja, mit tegyen velünk. Midőn elébe terjesztők, hogy már csekély vagyónunkat itt csaknem egészen felemésztők, s illy kétes helyzetben tovább nem maradhatunk: akkor katonai szolgálattal kínált meg bennünket. Elírtózáink a helyzettől melybe sodortattunk: de mit tudunk tenni?!... a kényszerűségnek utóbb is meg kellett magunkat adnunk, s eddig már mintegy hatvanan léptek közülünk török szolgálatba, olyanok, kik nem családosaik, s pénzeikből az utolsó fillérig kifogytak.

Én. S minő bánásban részesülnek azok?

Ők. Kezdetben csak meglehetősen bántak velők; kedvöket keresték; de mint halljuk, a török katonák viselete irányukban mindig kiállhatlanabbá lesz. Az utolsó török közember is szolgáltatja magát általok; s ha nekik a magyar szót nem fogad: ütik, verik, üldözik. Panaszra hiába mennek, mert a *gyaurnak igaza nincs soha*. Még ez nem elég. Néhány nap óta kényszeríteni kezdik őket az izlám vallás felvételére. A könnyelműebbek már át is tértek, csak azért, hogy szelídebb s kedvezőbb bánásban részesüljenek. És csakugyan, a renegátok iránt sokkal kiméletesebbek.

Én. Hát önök, - a családosaik, - most mitévők lesznek?

A nősférfi. Meddig filléreinkben tart, addig várakozunk; s ha lelkünknek nem lesz hová lenni; tehát akkor majd az osztrák consulhoz folyamodunk.

Én. Hát a nikápolyiakkal vajjon mi történt?

Ő. Ugy hallottuk, hogy azokat az ottani pasha Viddinbe küldötte volna: az odavaló pedig Bosniába, Ömer pashához, ki őket mindennel ellátta; sőt azoknak, kik hadseregében szolgálatot vettek: nagy ajándékot és tiszti rangot adott.

Én. Vigasztalják önök magukat, - mennyire lehet, - azon tudattal, hogy földieik között még sokkal szerencsétlenebbek is vannak.

Vezesse isten lépteiket!...

A Dunán, mart. 6. 1850.

Egy török hajó fedelén vagyok, mely sóval terhelten Viddinbe, onnan Belgrádba vitorlázand.

A török vendéglőben, hol szállva voltam, két oláh menekülttel ismerkedtem meg. Ezek egyike keresett s talált hajót számomra. A török *alaga* (hajós kapitány) 30 piaszterért vett föl Viddinig. Hanem itt nekem sem hajó, sem emberek nem tetszenek. A fődél alá csak két rét görnyedve bujhatni, hol alig van annyi hely, hogy az ember egyenesen ülhessen a tüzhely körében. A füstös odu nagy részét egy rongyos törökzsídó család foglalja el, ronda zsákjai s félelmes ágyneműivel. Tömérdek perepúty... iszonyu zsinagóga!

Minő ut, minő élet lesz ez ismét!...

Egy jó kedvű török matróz azon megjegyzést teszi, hogy Rustsukon 16 ezer ház van (*on alti bin ev*), - a mi nem igaz, - és unszol, hogy ezt naplómba jegyezzem.

Kedvező szél kezd lengeni. „*Bizim luzgyár (ez a mi szelünk)*” mondja örömmel az alaga.

De minő boszúság!... tökéletes szélszend állott be újra! Félórai tétova után az oláhországi parton ki kellett kötnünk.

Gyönyörű est! Kiléptem a Duna bal partjára. Ezen az oldalon van Pest, hol ti vagytok, szeretteim!...

Kilencz hónap óta nem voltam ez oldalon.

Elmélázva sétálok a parti füzesben... de alig haladok a hajótól száz lépésnyire, ime Ali lélekszakadva fut utánam, kiáltván, hogy menjek vissza gyorsan... Boszankodva követem őt; s a mint a hajófedezetre lépek: *muszka katonákat* pillantok meg, kik felülről közelednek hajónk felé.

Mi a baj?... kérdezem Alit. Semmi egyéb - ugymond, - mint az, hogy ezen az oldalon török hajónak kikötnie nem szabad...

A muszka örök már itt vannak... az alagát szolítják... élénken váltanak vele szót, olá hul és törökül... aztán dohányt kérnek tőle, s azzal távoznak.

Egészen besötétedett... be kell bujnom a füstös oduba.

A tűz körül van ülve turbános közönséggel. Hogy a füst meg ne fullasszon, vagy vakítson: arczal a gyékényre kell borulnom; csak így vehetek lélekzetet. Kivül hideg északnyugoti szél dühöng.

Egy vén törökzsídó egész estve mesélt a társaságnak. Előadását mindenki tátott szájjal hallgatta.

Éjfél tájban a hajós nép elálmosodott, s kiki fekhelyére vonult. A tűz kialudván: a füst is megszűnt, az én rendkívüli örömömre.

Lefekvés után a vásott zsidó gyermekek elkezdettek nyafogni s marakodni. Az alaga rájuk riasztott... s valahára csend lőn izraelben.

Én is tehát fejemet hermetice bundámba pólálva, s életpályámnak csodálatos regényén merengve: az álom jótevő karjaiba bocsátkozám.

A Dunán, mart. 11. 1850.

Öt nap alatt három órányira haladtunk. Most ismét veszteglünk; s nappal hallgatjuk a keleti madarak ezreinek dalát, éjjelenként pedig onnan a török partokról a baglyok huhogását; a vad ludak kurjongatását, s a farkasok ordítását.

Folyvást ellenszél.

Ezek a törökzsidók spanyol nyelven beszélnek... Kérdezem tőlük: tudják-e mi nyelv az?... „*Csafut nyelv*,” mondják. *Csafut*: török szó; zsidót jelent.

A Dunán, mart. 12. 1850.

Még mindig veszteglünk!...

Uj tapasztalások... az életnek uj, ismeretlen oldalai... Sors!... a te neved *Shyllok*, ki nekünk az élet nagy becsü kincsét, a *tapasztalást*, legszebb napjaink árán kölcsönzöd... Uzsorád: búbánat és rövid élet; fizetésed: kora halál...

Nem!... vitorlás hajóra többé nem ülök; - magamat a szél szeszélyére bizni többé nem fogom soha!...

Az alaga már maga is sokallani kezdi a dolgot, s mihelyt szélcsend van: a hajót embereivel vontatja, hámokba fogván őket.

Sistof nevü török város felé közeledünk.

Ismét főséges est! Északnyugot felől a tiszta csillagos égen gyönyörű fénygúla látszik. Mi ez?... északi fény... vagy valami üstökös farkának jósteljes csilláma?...

Lakatlan pusztaság a partokon mind két felől... A föld alakján itt csak az idő és természet keze változtat, s nem az embereké... Tömerdek vad... Ez a török nép a vadászatra is tunya. Piaczain alig láthatni vadat. Magyarország látja el őket még rókabőrrel is, minővel legdrágább kaftánjaikat bélelik; azért nevezik a rókamáj béllést *magyar béllésnek*.

Minő tér ez itt keleten a civilisatio számára!... Valóságos *tabula rasa*. Miként jutalmazná ez ég, e föld, az emberi szorgalmat, a fejnek és kéznek fáradozásait!...

A Dunán, mart. 13. 1850.

Valahára haladunk. Vitorláinkat erős északkeleti szél feszíti. E rongyos török matróczok folyvást a fedezeten dolgoznak vitorláikkal; s iszonyu hózivatar levén: nyárias öltönyeikben szinte megdermednek. Koronként aztán a füstös odúba rohannak, hogy fagyos tagjaikat a tüznél kiengeszteljék. Én pedig rummal tartom bennök a lelket, s ezért igen respectálnak. Legügyesebb köztök a félszemü zömök *Ali*, ki már a világ minden tengereit összejárta, s több ízben szenvedett hajótörést. Irántam különös rokonszenvvel viseltetik... Kér, hogy vegyem őt magamhoz. Kész engem - ugymond - ingyen szolgálni, s követni mindenhová. Társai közt legbecsületesebb és legrongyosabb levén: bolgár szűrömet neki ajándékoztam.

A Dunán, mart. 14. 1850.

Ez a két török effendi¹⁵ nagy dologban van. Szörnyen tanítanak a török nyelvre... Jámbor emberek!... hiszen nyelvetek elég szép hangzatu, elég változatos, elég szeretetreméltó saját-ságokkal bir: de ha tudnátok, milyen rossz tanítványotok vagyok én, s épen most!...

A filkók, ordítva beszélnek hozzám, azt vélve, hogy úgy majd jobban megértem a török szót. A *hallás* érzékét összetévesztik az *értelem* tehetségével.

Ez az egyik török igen istenfélő. Az öt imából napjában egyet sem mulaszt el soha. Csendben, viharban kimegy a fedezetre, vagy a partra; szent szőnyegét a földre teríti; délkelet felé fordulva szőnyege végére áll, s majd rövidebben, majd hosszabban, de mindig némán végzi imáját, mi közben gyakran leborul, s homlokával a földet érinti.

A Dunán, mart. 19. 1850.

Két hét alatt Rustsuktól csak 20 óra távolságra tudtunk haladni: tehát a viddini utnak még csak harmadrészét hagytuk hátra. Nyolc nap óta egy helyben állunk. Folyvást ellenkező szél fuj, mintha ezt akarná mondani: „ne siess!” Kívül havas eső s fagyhaló északi szél... Bent a füstös földél alatt maradni szinte lehetetlen.

Hová legyek már, mindenható Isten!...

A történeti nevü Nikápolytól csak egy órányira vagyunk. Itt kell hagynom e szerencsétlen hajót még ma, bár a vitelbért már egész Viddinig megfizettem. Nikápolyba kell magamat vitetnem csolnakon. Ott fogom bevárni az első gőzöst, hogy utamat azon folytassam Viddinig.

Nikápoly, mart. 21. 1850.

A Balkán északi ágainak az Al-Duna mintegy erőszakosan veti meg határait. Az egyes heglábak, mellyek el vannak mosva, roppant egyenes falakat képeznek a Duna jobb partjain. E partfalakat ismét mély vizmosások szeldelik keresztül. Illy hegyes-völgyes hely ez itt, melyen Nikápoly fekszik, s mellyet e szerint a természet erős várrá alakított, - a vizmosások roppant sánczárkokat képezvén körötte minden irányban. Ezenkívül északi oldalát a Duna, nyugotit az Ozma folyama védi. Bejártam e várat és várost kívülbelül. A lakosság nagy része török, a többi bolgár és zsidó. Fent a sánczok alatt egy romba (bomba) darabot találtam. Minő emlék!... vajjon e golyódarab nem ama híres nikápolyi harcz maradványa-e, hol Bajazet ellenében annyi magyar vérzett el francia bűn miatt?

„S a szellem, ó a mindig éber őr,
Melly balszerencsén nőtt fel, s lőn erőssé,
Melly csüggedetlen látta volt Nikápolyt,
Mellyet le nem vert Várna és Rigótér:
Az végre megtört...”(?)

A török oldalon járó gőzös ma ment itt keresztül, lefelé. Öt nap mulva visszatérend. Mához egy hónapra célomnál leszek.

¹⁵ Effendi annyit jelent mint: ur, s egyszersmind írástudó.

Nikápoly, mart. 22. 1850.

Matróczaim egy ismerősük kávéházába szállásoltak el, itt a dunaparton, s a gazda figyelmébe ajánlottak.

A kávéház egyik szögletében, szokás szerint, harmadfél láb magas emelvény, karzattal elzárva, szolgál az utasok szállózugául. Ide rakták a matróczok holmimet. A zug padlatán gyékény, ezen néhány juhbőr kerül el. A szegényebb törökök szőnyeg hiányában illy juhbőrökön fekszenek és imádkoznak.

E kávéházi szállást ingyen adják. Díj fejében megelégesznek azzal, mit az ember itt kávéra költ, mi napjában három-négy váltó garasnál többre nem megy.

Efféle vendégzug majd minden török kávéházban találhatik. Itt aztán annyi utas telepedik le a mennyi csak elfér. Az itteni kávézó közönség elég becsületesen viselné magát, csak hogy már sötét hajnalban begyülekszik, és csibuk mellett azonnal elkezd fekete kávéját kéjelegve reggelizni. E kávéház egész nap ki nem ürül, csupán délben, az általános ima órájában, hattól hétig, vagy szerintünk: 12-től egyig.

A kávéház tulajdonosa egy potrohos kis török. Ez egész nap itt ül a főhelyen, az az: a szegletben, tulipános ládája s pénztára mellett. Déli 12 órakor rendszeren egy szamar áll meg a kávéház ajtaja előtt: az öreg ráül és megy a *dsamiába*¹⁶, imádkozni.

Nikápoly, mart. 23. 1850.

Viddini és sumlai napok... bubánatnak és inségnek őszi és téli napjai!... tul vagyok immár rajtatok, mikép tul leszek a reménynek, a várakozásnak e tavaszszinü napjain is, miket a valóság hév nyara fog majd felváltani.

Az egyedüliségnek egészen saját neme volt az enyém, e hónapok alatt. Nem a börtön magánya volt ez, sem a robinzoni remeteségé. Mi a börtön?... a *bizonyosság* menyköcsapása, a sors *kimondott* ítéletszava. S ha ezt tudom: - akkor tudom azt is, hanyadán vagyok vigaszom, reményeim és menedékeimmel; s így tudom mit tegyek... Ha pedig mint vadremete, mint *enmagam önkénytes rabja*, szabadban vagyok, hol ember nincs: társaságot lelek az állat és növényvilágban, a kék menyboltozatban, a csillagok ezreiben, hol mindenütt életet, erőt, hatalmat, *öntudatos istent* látok, érzek, bámulok, szeretek, félek és imádok.

Jól emlékszem, miként Páris utczái s fénycsarnokainak örökké zajló néptengerében szinte iszonyu egyedüliséget érezék, mert e mérhetlen sokaságban nem találtam elemet, mi velem bensőleg rokonszerü lett volna. Ámde az emberi társaságon tul leltem tárgyakat, mellyek érzéki és szellemi életműveim mindenikének dus tápot, ingert, foglalkozást nyújtottak. Találtam nagy események emlékeit; találtam soha nem látott csodákat: az emberi tökélyek netovábbjainak kinyomatát. Ezek lönek nagy és fenséges társaságom.

De... ó... mondhatlan kínai a hon és családnélküliségnek!... török várban lenni zárva, mellynek lakói az emberiség legalsó fokán állanak; kik az élet minden nyilatkozványai s érintkezéseiben reád nézve nem csak hogy idegenszerűek, hanem kiállhatatlanul gyötrők, irtózatossak, undorítók: s kikre még is szorulva vagy; általok s közöttök testileg, lelkileg lealázva lenned a földnek poráig, martalékul hagyatva inségnek, nyomornak... másfelől olly pályatársak környezetében,

¹⁶ *Dsamia* és *mashé*: török imaházat jelent.

kik között nincs veled gondolatban, érzelemben, s benső világod bárcsak egyetlen mozzanatában is rokon és azonos... kik közül a legnagyobb résznek vagy semmirevalósága, vagy üres, idéetlen, kalmári egyénisége nem támaszt kebledben egyéb érzelmet, mint mély gyűlöletét az egyetemes emberiségnek... midőn e környezethez vagy kovácsolva elválhatlanul; midőn e varázskörön kívül nincsen számodra hely, nincs élet és világ; midőn életszükségeiddé vált minden benső mozgalmaid hiányzanak; midőn fokként érzed süllyedni magadat az emberi állapotok legalsó rétegei felé; midőn a munka semmi neméhez nincs benned erő, türelem, nyugalom; *midőn az agyvelőben egyetlen gondolat járja Villitánczát*, melly mint örök tűzpont égeti homlokodat:

„Sápadj el itt ó türelem, te ifju
Rózsás arcu Cherub! s tekinteted
Váljék borzasztóvá, mint a pokol!...”¹⁷

Nikápoly, mart. 24. 1850.

Nevem napja!...

Ki hitte volna ma esztendeje, hogy én ma Nikápolyban legyek?!...

Kinn vagyok a szabadban; összevissza járom e regényes város határait, hegyeit és völgyeit.

Jól érzem, hogy ez órákat megünneplitek, szeretett enyimek!... mert az isteni nap arcza soha sem volt nekem fényesebb, s melege jótékonyabb, mint e pillanatban.

A természet keble nyílik, s napfényre hozza legbájosabb leányait, a kikelet szende virágait.

És van-e hasonló öröm, mint a melly ott fent a légben zeng, a pacsirták honában?!...

Nikápoly, mart. 25. 1850.

Nem értené az ember, hogyan és miből él ez a török városi nép, melly soha nem dolgozik, melly reggeltől napestig a kávéházak gyékényein gunnyaszt, szóltanul dohányzik s issza cukortalan, salakos fekete kávéját a mangál mellett, hol társalgásának leggyakoribb tárgya: alku és cserebere, mi többnyire czivakodással végződik; nem értené, - mondom - ha nem látná, milly kevéssel táplálkozik a török, s életmódja milly egyszerű. Egész napi élelme négyhat váltó krajczárnál többbe alig kerül, minthogy az élelmiszerek itt igen olcsók, különösen a török számára.

Én egy hónap óta szinte csupán kenyérrel, fügével, mogyoróval, s fekete kávéval élek: és lám, egészséges vagyok. Viddinben két hónapig éltem szőlővel, dinnyével, s egyéb gyümölcsrel; többnyire a szabad ég alatt háltam: és csak két nap voltam beteg mindössze.

Hála csillagzatomnak! a nyomor nekem megszokott pályatársam. Semmi sem bánt kevésbé, mint az anyagi nélkülözések.

Nem mondhatom ugyan, hogy a szegénységet szeretem: de tőle nem is rettegek. És ha nem ismerném e részben a jót, jobbat és legjobbat; ha nem jutott volna nekem is némi rész a polgárisult élet magas és minden oldalu kényelmeiből: eszembe sem jutna, hogy talán jól esnék már egyszer finom ágyban heverni, s europailag terített asztalhoz ülni.

¹⁷ Shaksp. Othello.

Azonban ez eltompultság, az anyagi vágyak e hiánya, melyet magamban tapasztalni kezdek, nekem még sem tetszik. Aljasodás, elvadulás jelenségeinek tartom azt: s e gondolat gyakran igen gyötör.

Mit is mond Hamlet?...

„A gyakorlat szinte átalakítani képes magát a természetet”?

Való igaz: a gyakorlat néha *szörnyen* mindenható. Hanem azért bizonyossá teszem Hamletet, hogy e gyakorlat még sem viendi nálam annyira, hogy velem a rosztat *megszerettesse*, a jót pedig *megutáltassa*, mert előbb életműveimet kellene megbomlasztania; ez pedig: *halál*.

Nikápoly, mart. 26. 1850.

Fölmegyek a hegytetőre, honnan épen a város gyomrába láthatni; s alig tekintek szét: ím egy török dühösen kiált fel hozzám a völgyből: „*ne japarszin, ne bakarszin ordan* (mi dolgoz ott, mit nézsz onnan)?”... káromol és fenyeget. Azonnal tudtam mi baja; mert egy pillanatot vetvén a városba: török nőket látok az udvarokon házias pongyolában és leplezetlenül, kiknek némelyike felém bámészkodik.

Hogy tehát botránykövül ne szolgáljak nekik: elhordtam onnan magamat, minthogy különben sem a háremi titkok utáni leselgés vágya vitt oda fel, hanem hogy a gőzös jövetét lessem; mert Galacsról ma kellett volna már ide megérkeznie, s mindeddig nem jön, pedig már tíz óra éjjel.

SZERBIA.

Negotin, april. 2. 1850.

Nem vagyok többé a minaretek honában... hála neked ki vagy ott a csillagok fölött!.. „ki engemet kihoztál Egyomnak földéből, a szolgálatnak házából.”

Ivanovics orvos nejével találkozám a gőzösön, melly Viddinből a szerb határig hozott. Egy nem rég menekült honvédtiszt szinte most jön vissza Viddinből, hol a török életet egy hét alatt megízlelte, s meg is elégette.

Ivanovics orvos (homeopatha), régi ismerősöm és barátom. Pestről származott ide Szerbiába. Az „*Athenaeum*” korában lakott Pesten, s az akkori lapokba gyakran írt természettani értekezéseket. Itt már körülbelül hét év óta lakik; mint kerületi orvos a szerb kormány szolgálatában levén. Igen szívesen fogadott. A husvét napokat nála töltöttem, és igen vidáman, mert hiszen közel vagyok Magyarországhoz, és mert e földön, hová tartózkodva léptem, legelőször is magyar hazámfiával találkozám.

Ma hallottam legelőször kilencz hónap után *harangszót*.

E hangokban egész gyermekéletem története rezgett át lelkemen.

Szemendria, april. 10. 1850.

Utam céljától, Belgrádtól, már csak nyolcz órányira vagyok. E hat napi ut ismét borzasztó regényes volt. Sziklahegyek és völgyek szakadatlanul, szekérrel járhatlanok, lóháton is igen veszélyes járatuak. Negotinban egy szerb parasztot fogadtam meg, két hátaslóval, Belgrádig

40 huszasért. E lovak ügyessége s kitartása bámulatos; csaknem függőleg egyenes sziklákon macskakönnyűséggel járnak fel s alá terheikkel.

Balkáni utam ennél háromszorta hosszabb volt ugyan, de legalább változatos. Mert a síkságot hegység, ezt tágas kies völgyek, ezt ismét lejtős emelkedések váltották fel: hanem ezen átmenet s fokozat nélküli mélységek és magosságok örök egyformasága, hat napi ut folytán, még is nagyon fárasztó, gyötrő, bosszantó. A nagy folyókat s vízrohamokat mindenütt életveszéllyel kellett átgázoltatnunk: mert hidak még a falvakban is ritkán találhatók.

Szerbiát hosszában utaztam végig. Ez ország, - földjének alakjára nézve, - Erdély folytatásának mondható. Félnapi járatu sík föld - talán az egy *Rigómezőt* kivéve - egész Szerbiában nincs; ez csupa hegy és völgy, erdő és havas. Szabályozott utak sehol nincsenek. A legelső országut most készül Belgrád és Negotin között, Szemendrián, Pozarovácson és Milánovácson keresztül. Minden közlekedés, vagy szállítás, háta lovakon történik itt is, mint Törökön belsejében. A földmivelés itt élénkebbnek látszik ugyan, mint Bulgáriában: de itt, sem az éghajlat nem olly kedvező mint ott, sem a föld minősége és mennyisége.

Szerbia gazdaszata tehát leginkább a sertés- juh- és marhatenyésztés, továbbá a szilva termelés körül forog. Bor itt kevés terem; az is mind vörös, fűszeres, rossz és drága.

A dunatáji hegyeken oláhok laknak, az erdélyi mőczok módjára; hasonlóan ruházkodnak és gyönyörűen furulyáznak, bizonyos *mély hangu furulyával*. Olly tulvilági hangot soha nem hallottam, mint e furulyaszó volt, tegnap előtt reggel, fent a bérczen. Kerestem a furulyást, hogy hangszerét megvegyem, de nem találtam.

Szemendria Hunyad korában *Szendrőnek* neveztetett; vára még most is áll; alant a Duna partján, igen rossz helyen fekszik, s időnkben hasznavehetetlen, daczára tömérdek bástyatornyainak. Különben minden törökországi vár pusztuló félben van. A töröknek Szerbiában tiz vára van, török katonaság által megszállva. A Szerbia feletti törökuraságot e várak képviselik.

Szemendria határán fehér ibolyákat láttam. Ez előttem ujság volt...

Minél közelebb jutok utam célpontjához: annál elfogultabbnak érzem magamat. Valóságos lázban vagyok. Hőség és fagy czikáznak végig idegeimen, - mintha sötét titkok bűvös csarnokához közeledném.

Főltalálandom-e ott a mit keresek... a mit ohajtok?!...

Belgrád, april. 12. 1850.

Én vagyok-e valóban, ki Zimonyt és Pancsovát látom amott a Duna, Száva és Temes partjain?... és Magyarhon-e az valóban a mit látok, arra észak-nyugot felé, innen a hires *Nándor fejérvár* ormairól?...

Milly rég nem láttam képedet ó hon!...

E keresztény városok és falvak, messze fehérlő kastélyaik magas tornyaik és virító hatáiraikkal, mennyire uj, meglepő, jótékony látomány!

Itt már láthatni a bugyogós és vörös sapkás nép között kaputos embereket is, s ezek közt olyakat, kik az édes hazai nyelvet beszélnek.

Avvagy e föld, hol állok, nem volt-e valaha magyar birtok? E táj, e bástyafalak nem uralták-e egykor a nagy Hunyadot? Nem az ő kedvencz vadászvára volt-e amaz omladék, melly tova délkelet felé emelkedik ki erdőkoszorujából, s mellynek fénykoráról már csak a népmonda regél?...

Hat hétig tartó szörnyű utazás után Budapesthez 56 mértföldnyi közelségre jutottam.

Közelebb már nem mehetek...

Belgrád, april. 14. 1850.

Megírtam Pestre, hogy itt vagyok, s azért jöttem illy közel a kapu elébe, hogy vagy én menjek be rajta, vagy ők jöjjenek ki mindnyájan. Három hetet tűztem ki várakozásom határidejeül.

De ha levelem nem talál kézbe jutni?...

Akkor nem lesz más mód, mint utolsó pénzemen egy embert fogadnom, ki dolgomban eljárjon.

Egy szerb már vállalkozott is... tiz aranyat kíván az utiköltségen felül, meg is kapja.

Nem lelem helyemet... nem tudok hová lenni nyugtalanságomban.

Belgrád, april. 16. 1850.

Mohón élvezem a rég nélkülözött olvasmányokat az itteni citalistában (olvasda), hol a két magyar politikai lap is látható. Mennyire új dolgok... ismeretlen világ, a mit itt találok!

Belgrád, april. 17. 1850.

Bejártam a város minden zegezugát.

A várban és a külsősánczok dunaparti területén belől törökök laknak mintegy 10 ezeren. E városrész ismét teljes hasonmása kicsinyben a többi török városoknak. Vannak moshéi, minarettjei, fürdői, duttyánai, kávéházai, tekervényes sikátorai, csibukos népe és mumusasszonyai.

A vár roppant erősség, mind fekvése mind alkotása tekintetében. Fent a fellegrvárban a pasha és hozzátartozói laknak, rongyos faházakban. Van benne egy moshé is. Alant, a dunaparti bástyafalak belterületén laktanyák, fegyvertárak, szertárak, egy moshé, kávéházak, boltok, és mintegy négy ezredből álló török őrség van.

A vár bástyáitól csak 300 ölnyi távolságra volna szabad a szerbeknek építkezniök: hanem a szerbváros egy része már átlépte a külsánczokat, és a török várossal összeolvadt.

Itt Belgrádon három ur parancsol. Az orosz consul; a pasha mint várparancsnok és török helytartó; s végre a szerb fejedelem, Karagyorgyevics Sándor, a hires Cserni György fia.

Képviselve vannak még itt az angol, francia, és osztrák hatalmak is, consulaik által. A szárd ügynökség két hét előtt megszűnt.

A szerb miniszterek mind bugyogós, vörös sapkás, irástudatlan urak, kik egészen törökösen élnek. Köztök, - mondhatni, - csak egy európai féle személyiség van, s ez: *Karasanin*, a belügyminiszter. Mindnyájan gazdag sertés vagy marhakereskedők fiai, kiknek elődeik a szabadságharcban vezérkedtek.

Belgrád, april. 17. 1850.

A szerb városrész európai módra kezd épülni. A gazdagabb kalmárok háza Pestre is beillenének.

A hercegi lak elég csinos, hanem kisszerű. A mi köznemesi kastélyaink között ennél különbséget láthatni.

A száműzött Obrenovits Milos herceg háza legnagyobb, s egyetlen európaiag szerelt fogadó Belgrádban, tehát egész Szerbiában is. Itt ott néhány csinos bolt is található, legalább európaiszerű.

A drágaság itt minden tekintetben igen nagy. Török pénz itt már kevés van; osztrák aranyak és huszasok vannak leginkább forgalomban.

Szerbia pénzt nem verethet. Hegyeiben elég arany és ezüst található ugyan; de bányákat eddig nem művelt... Csak most hozatott a kormány 150 bányászt, Magyarországról. A bányák nyers termékeit az osztrák állodalom veszi át készpénzért. A bányászok most érkeznek családotól. Rendkívül örvendenek, hogy itt magyart is láthatnak.

Belgrád, april. 19. 1850.

A szerbek általában szálas, erőteljes és szabatos termetűek. Arcvonásaik vaskosak; bizonyos pörgő van rajtuk kifejezve. Fajképök szépnek nem mondható.

A fajnak ezen külső kinyomatán és tájnyelvén kívül eredeti sajátságokban a szerb szintolly szegény, mint a bolgár, örmény, bosnyák, egy szóval azon meghódított szláv népségek, melyek századok óta török uralom alatt élve: majdnem egészen az úr-nemzetbe olvadvák.

A szerb szokások tisztán törökök, melyek az elkeresztényesítés által, - úgy szólván, - csak elkorcsosulvák. Röviden: én e népnél egyetlen sajátságot sem találok, melynek eredetijét a töröknél már ne láttam volna.

A bolgár és szerb, egymástól csupán névben, s a nyelvnek némi tájszokásos elágazásában különböznek.

A szerb viselet egészen török, ennek költőiséges könnyűsége nélkül. A szerb házak külső és belső szerkesztése s rendezése szinte török, ennek egyszerűsége nélkül. Mert a szerb nem csak a szobafalak körül csinál divánpadokat; hanem szobája két harmadát két láb magas deszkapadlattal építi be, melly ülő s háló helyül szolgál egyszersmind. A szerb keresztbe vetett lábakkal ül, mint a török; vakbuzgó, vagy vakhitű mint a török. Dala és táncza a bolgáré; s ezeknek jelleme: költői szegénység, durva érzékiség, önzés, és a szabad mozgás hiánya.

Ők nagy karikába fogóznak össze. Ha ez a testvériséget akarja kifejezni: jó. Ámde azt is kifejezi, hogy aki velők nem tart: azt kizárják; annak *háta fordítanak*. A kit pedig egyszer körükbe fonnak: annak többé szabad mozgása nincs, annak úgy kell járni, mint nekik tetszik, az a szó teljes értelmében *fogva* levén: akaratát és kedvét az ő mértékeikhez kell szabnia; és viszont, *valamennyinek* úgy járnia, mint *egy ember sípol* a kör közepén.

Még piaci sütökemenczék sem eredeti, hanem török szokás, melly a török-magyar idők óta, Budán, a *csájasütők* által mai napig is fenntartatik.

A szerb nők között bugyogósokat ritkán láthatni ugyan, s öltözetjük, - egészbe véve, - nem áll olly közel a férfiakéhoz, mint a török nőké; azonban a szerb nők is rövid kaftánt és vörös

sapkát viselnek, mint a török nők, és sapkáik szintugy arany és ezüst pénzdarabokkal borítvák. A szerb nők elég szépek, arcban is természetben is; hanem arczaikat, hajaikat és szemöldökeiket még szenvedélyesebben festik mint a török nők; s e festékek mérge egy pár év alatt nemcsak tökéletesen megvéníti őket: hanem emberi alakjaikból is kivetkezteti. Egyetlen szép matronát nem láthatni egész Szerbiában. Valóságos vasorru bábák, Tóti Dorkák, és Hekate udvari hölgyei mindannyian.

Belgrád, april. 20. 1850.

Utlevelet itt még tőlem senki sem követelt.

Az osztrák ügynökség ittlétemet átnézi (ignorálja), s nem háborgat. Ha szállására mennék: ott el is fogathatna; de különben személyem felett csak a szerb külügyminisztérium után intézkedhetik; s ez uton joga van követelni, hogy innen a határról eltávolíttassam. Tehát a legrosszabb esetben az történhetnék velem, hogy innen 6-12 mértföldnyire belzenének, Szerbia közepére.

A szerbek tudják hogy magyar vagyok, mert ezek igen ügyes kémek mindnyájan, - hanem békén hagynak...

És Knityanin csakugyan teljesen visszavonulva él. Magát nyilvánosan soha nem mutatja.

A magyarországi ráczok, kikkel itt megismerkedtem, magok mondják, hogy a magyar forradalom előtt hintófogatot, - a herczegén kívül, - Belgrádban látni nem lehetett. Most a legutolsó belgrádi kalmárnak is pompás fogata van.

Ugyanők azt is beszélnek, hogy az itteni szerbek, papjaikkal együtt, hajókon szállították át a Dunán Magyarországból a kiürített paloták, pinczék és boltok tartalmát: a divatos butorokat, zongorákat, hintókat, lovakat, marhákat, s mindenféle szöveteket; s ezekkel a belgrádi piacon nagy vásárokat ütöttek.

Belgrád, april. 21. 1850.

A szerb állandó katonaság áll 2 zászlóalj gyalogság, 1 század lovasság, s egy osztály tüzérségből. Más dolguk nincs, mint őrségi szolgálatot tenni a herczegi palota körül. Orosz módon szervezvék és ruházzák mindnyájan.

Tegnap az orosz ügynökkel egy szerb kapitányt láttam szemközt jöni. A kapitány, sapkája érintésével üdvözlé amaszt, a helyett, hogy levett sapkával s orosz alázattal hajlott volna meg előtte. Az ügynök megfordul, sebes léptekkel a kapitány elébe kerül, s ezt átszúró szemekkel nézi. A kapitány ekkor sapkáját csakugyan levette, mire az ügynök elégyűlten tovább ment.

A szerb szintugy gyűlöli a dunántuli kaputos ráczot, mint a pápistát, vagy törököt. E gyűlölet alapja irigység, féltékenység. Magyarán mondva: félnek a bánáti kaputos ráczok, vagy inkább ráczmagyarok értelmi fensőbbiségétől, s tulnyomóságától a közigazgatásban, minthogy még eddig - mondhatni - minden értelmiség és tudomány, csaknem kizárólag, az ideszármazott ráczmagyarok birtokában van. Ezek töltik be egyetlen felsőbb iskolájokban a tanári helyeket. Ezek kezelik a sajtót, melly felett azonban orosz ellenőrség is áll.

Mind a mellett csak azért, és addig türik a közhivatalokban bánáti rokonaikat, - kiket sváboknak gunyolnak - mert, és meddig rájuk szorulvák.

A pártszellem itt is nagyban szerepel. Van Obrenovics, Karagyorgyevics, Vucsics, orosz, rác, szerb, és még Isten tudja hányféle párt.

A lyceumbeli szerb tanulók többnyire bajszos kamaszok. E bugyogós és vörös sapkás diákokat fenszóval tanulni látni s hallani, rendkívül mulatságos.

Belgrád, ápril. 22. 1850.

Az itteni törököt a balkánihoz képest civilizáltnak mondhatni. Érezni látszik, hogy már itt nem ur. Szelíd lelkületű, megelőző, becsületes.

Ellenben a szerb annál dölfősebb; magával tökéletesen eltelt, vakhitű, önző, minden más nemzetiséget, miveltséget, dicsőséget lenéző, s a magáét minden másokéi fölébe helyező, - épen úgy, mint az ázsiai török.

Irodalma, - ha e nevet megérdemli, - most akar megszületni. Hanem ezek saját elmeműveiket a világirodalom legjelesbjének már is elébe teszik.

Mostanában egy kis füzetke jelent meg itt szláv költői művekkel. Saját füleimmel hallottam őket e költemények fölött úgy nyilatkozni, hogy ezek jelességben Schilleréit messze tulszárnyalják.

Hiszen igaz, hogy nemzetcsaládunk iránt elfogultak vagyunk mindnyájan, mert ez másként nem is lehet; hanem az önzésnek e teljes vaksága, és süketsége már még is nevetséges.

A keleti szláv nép jövője szintolly lehetetlenség, mint az oroszé vagy töröké. Egy második krisztusnak kell előbb megjelennie, ki e népeket reformálja, ki a vallástól a vele egygyé olvadt politikai életet vegytanilag elválasztani képes legyen.

A nemzetiség, vallás, és közpolgári életnek ez egysége a keleti szláv népeknél: tökéletes képmása a török állapotnak. Mindkettőnek *politikai* főnöke egyszersmind a *vallás* feje. Amott a szultán, itt a csár.

Mikép ezen egyedurak személyében a két elv egymástól elválaszthatlan: így áll a dolog népeik személyességével is.

E sajátságos állapot a rájuk helyzetéből tisztán megérthető; mert az ozmán egyeduralkodó alatti keresztény nép, végveszélyben forgó nemzeti, társadalmi és családi lételének utolsó menedékét *egyházában* keresi és találja. Hanem ez állapot a keleti szlávoknak már annyira természetöklé vált, s annyira megszokták már az orosz csárban látni egyedüli messiásukat, hogy minden társadalmi javítást, mi dogmájok elveivel és orosz hajlamaikkal össze nem fér: határozottan elvetnek.

Azért midőn a szerb nemzet magát eddigi földesurától fegyverrel és adóval megváltotta: legfőbb nyereseményét abban találta, hogy a *kereszt* lőn függetlenné a *félhold* ellenében; s korán sem abban, hogy vallási szabadságával együtt, most már *polgári élete is* tágabb körben mozgatható. Azért, ha ki e fennen hirdetett szerbszabadságot közélről látja, vagy épen magyar szemmel nézi, az az olyan emberével, ki az alkotmányos élet levegőjében nőtt fel: az úgy fogja találni, hogy ez a szerb állapot az alkotmányos szabadságnak még csak *formáival* sem bír, nem hogy *lényegével* bírna.

Az ő miniszteri kormányzatuk például, nélkülözi a képviselői rendszert, s ezzel együtt a felelősség elvét is.

S miben áll azon sajtószabadság, mely egy idegen gyámhatalom ellenőrsége s befolyása alatt áll?... De mi dolga van a sajtónak ott, hol iskola nincs, hol olvasni és írni nem tudnak az emberek?...

Nem kell azért hinni, hogy a csárnak igen meg fogna gyűlni a baja ezen szláv nyelvágazatokkal, melyek az egyéni szabadabb mozgásnak egy nemét, - vagy inkább annak látszatát - megizlelték. A csár jól tudja, hogy a bolgárok és szerbek, ha majd egykor a nagy szláv birodalomba olvasztatnak: egyáltalában nem visznek oda magukkal olyan elemet, mely a tiszta orosz vért megmérgezhethné; mert hiszen az óhitű szláv természetéből az egyeduralom elvét, s a föltétlen szolgálást ki sem lehetne irtani.

Szerbiában az állodalmi kiadásokat a közjövedelmek bőven fedezik.

A fényes portának évenként fizetni szokott adó: 300 ezer pengő ft. Hanem a szerbországi várak fentartása a török állodalomnak ennél sokkal többbe kerül.

Belgrádban egy állodalmi könyv- és könyvmda van, hol egy szerb lap jelenik meg.

A kormány most kezd községi oskolákat állítani; de a tanítóknak nagy hiányában van.

A szerbek jelenleg négy gőzöst építtetnek Angliában az Al-Dunára.

A szerb állodalmi kincstárban van 400 ezer darab arany készlet.

Belgrád, april 23. 1850.

Szerbia hatszor annyit vesz be külföldről, mint a mennyit kiad. Kereskedik marhával, sertéssel, juhneműekkel, nadályjal, bőrrel, faggyuval, mézzel, viasszal és gubaccsal. Külföldről kell vásárolnia: finomabb lisztet, kávé, vasat, üveget és fegyvert.

Azonban e nép az europai élet szükségait nem ismervén: alig van kiadása.

Öltözete daróczból és durva posztóból áll, melyet maga készít. Viselete törökös, tehát tartós.

Élelme növényféle, vöröshagyma, és juhhus, mint a töröké. Saját gazdaságából kikerül mind az mire szüksége van. Fényüzési tárgyakat nem ismer. E mellett fukar. Szerbiában alig van paraszt gazda, kinek legalább 50-60 darab aranya félre ne volna téve. S mit a szerb egyszer félre tesz, azt úgy tekinti mintha nem léteznék.

Nem rég történt itt Belgrádban hogy egy kalmárt nagy veszteségek értek. Fizetéseit nem volt képes teljesíteni. Neje vörös sapkája 300 darab arannyal volt pánczélozva; ebben állott a család minden vagyona. Nem volt más mód a kigázolhatásra, mint ezen aranyakat venni igénybe. Azonban nem volt erő, mely a nőt rábirhassa, hogy vörös sapkájáról az aranyakat levenén, velök a családi vagyont és becsületet megmentse; s a kalmár tönkrejutott.

Belgrád, april. 24. 1850.

A Honderü egykori szerkesztője *Zerfi* itt tartózkodik. S a minő halálos ellenségem volt akkor: most magát szintolly mértékben bizonyítja barátomnak.

Magyar író korában nem láttam őt soha; vele nem beszéltem; s akkori gyűlöletét szintugy nem értettem, mint mostani barátságos viseletére okot nem adtam.

Ő külföldi színész volt majd 1847-ig. Születésére nézve magyar.

Midőn a magyar irodalom színpadán legelőször föllépett: azonnal mindenki látta, mikép ő a magyar nemzet irodalmával, történeti viszonyaival, multjával, erkölcsével, fajtermészetével s közéletével szintolly ismeretlen, miként érzelmei teljesen magyartalanok. Ez volt az oka, hogy tanaival, nézeteivel, s modorával a magyar közönség soha meg nem barátkozhatott.

Aesthetikai hivatást iratai nem bizonyítottak.

Benne Munkácsi és Kis Iván szellemei látszottak sírjaikból fölkelni, s évtizedek előtt elvetett tanaikkal ujjal leczkézni a közönséget.

És mivel dolgozatait az emberek kevés figyelemre méltatták: ez őt rendkívül bántotta. Innen van, hogy majd minden iratain bizonyos keserűség, és bántott önérzet vörös fonala vonult keresztül.

Most itt a ráczokat leczkézi uton, utfélen, s olly szenvedélyesen, mint eszélytelenül. Csodálom, hogy a szerbek innen még el nem kergették. Előbb utóbb az lesz a vége.

Jelenleg egy nagy munkán dolgozik: Szerbia jövőjéről.

Kiléte az osztrák ügyvivőség előtt nem ismeretlen. Egy izben már meg is gyült a baja; de a francia és angol consulok pártfogása megmentette. Azóta békén hagyatik. Azonban, mint-hogy neve a belzettek jegyzékén áll: szüntelen a Damocles kardját látja függeni feje fölött.

Ő is családját várja, mellynek e napokban meg kell érkeznie.

Belgrád, april 27. 1850.

1834 óta Szerbiában egyes törökök földet nem birhatnak. A szultáni fermán melly ezt kijelenté, a török birtokosokat Szerbiában egyszerre koldus botra juttatá. Ezek tehát a szerb földön levő törökvárak körébe vonultak, hol azóta élelmöket szatócskodva s napszámmal keresik.

A száva- és Dunaparti rongyos török hordászok mind efféle tönkrejutott török urakból állanak. Szerbiában a törökök összes száma, a katonaságon kívül, most alig haladja meg a 10 ezret.

Belgrád, april 28. 1850.

Ez már még is rettenetes! Két hete, hogy első levelemet elindítám és mindekkorig semmi válasz, semmi hír!

Az itteni házbirtokosoknak s vendéglősöknek meghagyatott: hogy a nálok tartózkodó idegeinek neveit a rendőrhivatalnál jelentsék be. Ez bizonyosan a menekültekre vonatkozik, kik most erre felé huzódnak.

Ha szorítani találnak: a török várba veszem magamat. Ott nincs hatalma senkinek másnak mint a pashának. Ez pedig tudom, hogyha kilétemet előtte kijelentem, s magamat védelme alá helyezem: találand módot benne, hogy a bajt kikerüljem...

Belgrád, april 30. 1850.

Tíz hó után ma veszem az első levelet hazulról...

Mindnyájan élnek... Fiam Anconában van... sőt már örvezető is.

El vannak határozva kiköltözni, s velem a száműzöttek sorsában osztakozni.

E lelki erő, e bátorság, mellyel nőm kétes jövőnk elébe néz: mélyen megható, felemelő!...

Én részemről el valék szánva életem *egy részét* vetni áldozatul inkább, semmint őket a bujdosók sorsának kitégyem: de ők erről hallani sem akarnak.

Jól van, legyen!...

Körükben élet és munkakedvem újra visszatérend. Velők szintolly erős, hatalmas leszek: mint a minő fáradt, csüggeteg, s tehetetlen vagyok nélkülök...

Bennök ki lesz pótolva mind az, a mi hiányzik, a mi elveszett.

Hová, merre megyünk?... még nem tudom.

Messze menni nem kívánnak; én sem.

Igen, de Sztambulon kívül lakható hely egész európai török földön nincs...

Ha sietnek, ha még majus végéig Sztambulba juthatunk, meddig a sumlai menekvő társak ügye befejezve nem lesz: addig még ezekhez csatlakozhatván részesülhetendünk a szultán pártfogásában. Így aztán időt nyerünk nyugodtan körül tekinthetni a világban.

De hátha nem kapnak kivándorolhatási engedélyt?...

Még eddig e részben minden fáradságuk sikertelen volt.

Szökni pedig nem mernek.

De hiszen, ha már Szemeréné is kapott utlevelet: mért ne kaphatna más akárki?...

Tehát remény, türelem!...

Belgrád, maj. 10. 1850.

Láttam a szerb husvétünnepi szertartásokat... Továbbá egy előkelő szerb házaspár esküvőjét, mellyen a herceg, pasha, az orosz consul és minden szerb nevezetesség jelen volt.

Az esküvési szertartásban semmi különös.

Az egyházi ünnepek itt nemzeti ünnepek is... Illyenkor hadi zene közben katonai diszgyakorlatokat tartanak. Kereskedő hajóikon az ágyuk, a városban az apró fegyverek egész nap ropognak.

Egyházi szertartásaik végzetével a városon kívül egy kápolna temetőkertjében gyűlnek össze, hol az ünnepet közvígalom, játék és tánczal végzik.

E népünnepre, mit a herceg is meg szokott látogatni, kijön az egész szerbváros: férfiak, nője, apraja, nagyja, - mindannyian ünnepi díszöltözeteikben, mellyek közt aransujtással gazdagon elhalmozott kaftánok és bugyogókat, gyémántok és gyöngyökkel borított női töröksapkákat láthatni.

A mulatság abból áll, hogy tánczolnak amugy bolgárosan, az az: 20-50-100 férfi és nő egy körbe fogózva, tilinkó szónál kereng jobbra, balra. A tilinkós a körben áll. Imitt, amott ponyvasátrok... sütemények, mézes, cukros csemegék és szörpök vásárpiacza... csapszékek... emitt gyepen heverésző női társaságok... tova dudaszó mellett borozó, kurjongató s tomboló férfiak... s a t. Nemzeti hangszerük: tilinkó, tambura, és csimpolya.

Belgrád, majus 12. 1850.

Zerfiné megérkezett gyermekével és szobaleányával együtt; pedig utlevele sem volt.

Miért nincs nekik ennyi bátorságuk?...

Mint a lapok mondják: Perczelnének is megengedik férjéhez költözhetnie...

A kivándorlásban tehát már most bizonyosan senki sem fog akadályoztatni.

De ha még sokáig késnek: ugy végünk van!...

Belgrád, majus 20. 1850.

V... né mint zöldségárusnő jött át Zimonyból, s Zerfihez szállott.

Rajta levő ruháin kívül semmije sincs.

E nő hallatlanul merész.

Belgrád, junius 5. 1850.

Együtt vagyunk!... Családom megérkezett...

„Ha minden szélvészt ilyen csend követ:

Ugy a vihar nem bánom hadd üvölsön,

S a szunnyadó halált ébressze föl!...¹⁸

Mi a hon?... a hely hol családunk lakik, kicsinyben és nagyban, közelebbi s távolabbi vérségben.

A család minden.

Mutassatok nekem emberi nagyságot, mellynek forrása nem *a családérzelmek mélyéből* buzgott volna föl?...

Hol a család van, ott van a hon.

A család van a honért, vagy a hon a családért?...

Természettelen állapot, midőn az ember e két eszmét, melly elválaszthatatlan, szomorú vigaszul egymás ellenébe állítani kényszerül!...

Bemutatók magunkat a pashának. Igen szívesen látott. A nőket selyem pamlagára maga mellé ültette. Mi többiek divatos karszékekben foglaltunk helyet.

Látszik e selyem pamlagok és székekről, hogy Belgrád közelebb van a mivelt világhoz, mint Sumla.

A sok csibukdsi, kávedsi, s más udvari szolgák azonnal hozták a másfél ölnyi hosszú s hajlékony jázminszáru, gyémántos *taküm*-ökkel (csutora) ellátott csibukokat, majd nagy ezüst tálczákon, arany szövetű takaró alatt, a fekete kávé és keleti édességeket; s nagy ügyességgel szolgáltak körül.

¹⁸ Shaksp. Othello.

A pasha örvendett hogy földiei leendünk.

Mihelyt hajót találunk, melly lefelé indul, azonnal utra kelünk Sztambul felé.

Egy török katonaorvos, - ki szinte Sztambulba szándékozik, - magára vállalta, hogy hajóról gondoskodni fog, és ha talál: bennünket azonnal értesítend.

A pasha tolmácsa egy renegát. Beszél magyarul is. Nagy jezsuita.

V... né megkért, hogy velünk jöhessen Sztambulig, minthogy senkie sincs.

Jól van.

De azt is mondja, hogy egy fillére sincs.

Nagy baj!

Hanem Sztambulban az amerikai követségnél - úgy mond - van elég pénze.

Ez már más.

Egy Medgyesi nevű honvédtiszt is most menekült ide. Ez is velem szeretne jönni.

Igen derék...

Hanem ennek sincs egy fillére is.

Ez nem igen derék...

Vajjon, ha én véletlenül itt nem volnék: miként mennének Sztambulba e szegény furulyások?...

Igazi *deus ex machinajok* vagyok.

Hát nekem ki lesz majd *deusom ex machina*?...

Belgrád, junius 10. 1850.

A török sebész talált és bérelt hajót számunkra.

Fogadásom daczára újra török vitorlás hajóra kell ülnöm!... de mit tegyek?... Az osztrák gőzösök itt ki nem kötnek; tengelyen utazni pedig csak Negotinig is sokkal költségesebb, késedelmesebb és kiállhatatlanabb, mint vizen, akárminő hajón.

Egyébiránt hiszen lefelé megyünk: s így haladni fogunk szél nélkül is.

Lesz gondom rá, hogy több kényelemem legyen ez uttal, mint a rustsuki hajón volt.

A hajószemélyzet ezekből álland: a katonasebész három nővel és két gyermekkel; én hatodmagammal; egy török pap; más két török; az alaga és négy török matróz.

Ez a rácz fogadás, kinél szállva vagyunk, egy nyomoru szobáért és öt napi ebédért hat aranyat fizettetett velem!...

Holnap indulunk.

A VASKAPU ALATT.

Junius 16. 1850.

Öt nap óta jövünk, evezve mindenütt; a szélről nem segítve, sőt gátolva.

Másodszor léptem ki a haza vaskapuin.

Láttam a tarjánutnak sziklába vésett nyomait... Láttam a hasonlíthatlan szépségű vidéket... kétfelől a partok sziklabérczeit, melyek szorulatain át a Duna roppant küzdelemmel tör utat magának... Hallottam itt az elemek nagyszerű harczának zúgó moraját.

Az áthajózás e helyeken még illy magas vizállás mellett is tömérdek veszéllyel jár.

A Duna medréből roppant sziklatömegek emelik ki fejöket. Néhol alig van a víznek annyi szabad folyása e sziklák között, hol egy kis hajó keresztül csuszhat.

Mérföldeken át folyvást illy kiszögellő sziklák, és óriás erejű örvények közt haladánk...

Mindjárt az első zúgó fölött, egy parti lakos szállott a hajóra, ki a Duna medrét és a víz járását e tájon pontosan ismeri, s hajónkat ama veszélyes helyeken csakugyan szerencsésen keresztül is hozta.

A szerboldali helységekben minden ember illy kormányos (pilota). Ez emberek rendes életmódja s foglalkozása: a hajókat e sziklás helyeken átvezetni.

Néhány év előtt három angolnemes és egy hajós kapitány lelte sirját e sziklák és örvények között. Bárkájok darabokra tört.

Ha Magyarország alvidékeit valaha tenger borította, - mint a természetbuvárok állítják, - ugyan tenger számára csak iszonyu földrázkódás törhetett utat e sziklabérczek között. Mert hol mehetett volna ki másutt ama tenger, mint e csatornán?...

Nekem úgy tetszik, hogy e helynek hajózhatóvá tétele kívül áll az emberi képességek határain.

Viddin, junius 18. 1850.

Ismét itt vagyok...

De minő különbség, mostani és nyolcz hó előtti állapotomban.

Ugyanazon török csapszékben vagyunk, hol nyolcz hó előtt olly rossz napjaim voltak. E sárszoba, hol szállva vagyunk, akkor Lüllei casinoja volt. A törökök megismertek, s el vannak ragadtatva örömükben, hogy újra láthatnak. Ha a bazárra megyek: minden boltban lefognak, kávéztatnak, csibukoztatnak, nem lelik helyemet. Többi magyar vendégeikről is olly részvétellel emlékeznek, mintha saját rokonaik volnának. A családokosok iránt pedig különös vallásos kegyelettel viseltetnek. A rustuki alaga is itt van; felkeresett, s nekem többféle aprósággal kedveskedett.

A felső gőzös csak négy nap múlva érkezik meg. Utunkat Galaczig azon folytatandjuk.

Ziah pasha szinte igen szívesen látott, daczára tömérdek bajának.

Szobánk szomszédságában egy aráb van szállva, ki néger rabnőkkel kereskedik. E nők egyike a szerecsen szépségnek valóságos eszményképe. Illy termetet és szemeket Európában nem láthatni. A vén aráb durva, kegyetlen ember; veri, kínozza őket. Egyik nő, kinek kisgyermek van, hozzánk folyamodott közbenjárásért, hogy t. i. a vén vadkant engesztelnők ki.

E rabnők arcaikat nem takargatják előttünk olly gondosan, mint különben a töröknők szokták.

Viddin, június 19. 1850.

Itt igen nagy baj van...

A viddini pasalikban háromszáz bolgár falu lázadt fel egyszerre.

Okát voltaképen nem lehet kivennem a törököktől, de tudom, hogy ez *oroszmű*, mire a mostani adószedés volt az apropo.

A török csak annyit mond, hogy a bolgár gyaurok török uraságot e földön ismerni nem akarnak.

E pillanatban katonaság egész Bulgáriában nincs; kivevén a várak csekély őrségeit. Az itteni seregeket Ómer pasha mind Boszniába vitte, hol a török conservatívek lázadása tetőpontra hágott.

A szerb határszélen, valamint Viddinen alul, Karalom körül, a törökök minden bolgárt, kit kézre kerithetnek, rögtön lenyakaznak, s fejeiket a Dunaparton gúlákba rakják. A bolgár falvakban, hol a rájuk erősebbek, e mészárlást hasonlóval torolják vissza; a töröknőket pedig leleplezván, körbe fogják, itatják s tánczoltatják.

És ez a töröknek legérzékenyebb oldala.

Meddig tehát a katonai segély Sztambulból megérkezik: Ziah pasha fegyverre szólított minden igaz hívőt.

A bolgár községek előljáróival pedig, s a viddini püspökkel folyvást értekezik, egy uttal kéznél tartva őket, hogy ne árhassanak.

A környékbeli törökök óránként gyülekeznek, lovon és gyalog, különféleképp fegyverezve, de leginkább handsárok s pisztolyokkal. Láthatni nálok tőlünk szerzett huszárkardokat s vadászpuskákat is.

Mihelyt 50-100 emberből álló csapat összegyűlt: a pasha vezért ad nekik, és személyesen indítja őket a bolgárok ellen.

Mind erőteljes, harczias szellemű s tekintetű nép. Szemeikben fanatikus lelkesedés szikrázik. Vannak köztük ősz szakálu exjanicsárok; vannak czifra szerszámu lovasok, - épen mint Hunyad korában, - vállról függő kardok, hosszú beduin puskák, bojtos lószerszámok és széles talpu kengyelekkel. Lovaik arab fajúak, kicsinyek, de rendkívül fürgé állatok.

Regényes képe a középkori rendezetlen hadak tarka csoportozatainak.

Az itteni bolgárok rettegnek.

Galacz, június 22. 1850.

A vaskaput elhagyva, az aldunai tájak képe pusztá, kietlen, szomorú.

Csak miután Rustsuk táján a Balkán lábait elértük, kezdődik némi változatosság a jobb oldalon.

Az oláhországi oldalon járó hajóknak a török partokon kikötniök nem szabad, és viszont. Az oláh partok hosszában, minden hatszáz lépésnyire magas faoszlopokon állanak az őrházak, mint gólyafészkek. Ellenben a török partokon sehol semmi őrség, mely a határviszonyokra felügyelne.

Itt Galaczon a moldvai részen vagyunk, nem messze az orosz határtól; hanem a part hosszában készült korlátokon túl nem léphetünk, csak négy napi veszteglés után. Ha tehát az utas itt valamit akar vásárolni: a kívánt cikket hosszunyelű lapátra téve nyújtják ki neki a kettős korláton keresztül; s a vevőnek viszont eczetes edénybe kell pénzét vetnie, honnan azt megmosva veszi kezébe az eladó.

Egy napot kellett itt várnunk, míg a Lloyd társaság egyik tengeri gőzöse „Kolowrath” megérkezett, melly bennünket három nap alatt Sztambulba viend.

Itt a Duna szélessége néhol négyszer-ötször akkora mint Buda-Pesten.

Galacz már a világ kikötője. Nagyszerű kép, mit a roppant vitorlás tengeri hajók csoportozatai mutatnak, mellyek itt horgonyoznak.

A Fekete tengert négy óra múlva elérendjük.

Megvallom, hogy a tengerre nem minden elfogultság nélkül indulok. Ezt egyfelől a jelenet ujsága s rendkívülisége okozza, s azon nagy képzelmek, miket mi, szárazföldiek, a tenger gondolatához kötni szokva vagyunk; másfelől azon körülmény, hogy ez a *pontus euxinus* már a régi korból úgy ismeretes, mint a világ legveszélyesebb tengere. Itt az északkeleti orkánok rendesen az *éj-nap-egyenlőség* időszakában dühöngenek, s ellenállhatlan erővel hajtják a hajókat a dél-nyugoti partok felé, hol tömérdek szikla lappang a víz felületén.

Pár év előtt Levantéből negyven kereskedő hajó indult ide Galaczra gabonáért, illy veszedelmes évszakban: és a negyven hajóból csupán tizenhat érkezett vissza; a többi mind a Fekete tengeren veszett el.

FEKETE TENGERT.

Kolowrath gőzös, junius 22. 1850.

A legutolsó dunaparti törökváros Tuldsa. Ennek irányában lassanként elfogynak a Balkán-hegyek, s mintegy messziről adják hírül a tenger kezdetét. Tuldsán alul a Duna két fő ágra oszlik. Nagy hajókkal csupán a szulinai torkolat járható. Itt a török oldalon világító torony és őrházak, a bessarabiai oldalon pedig nagy orosz vámház és határépületek állanak a Duna végpontjain.

A Duna, pályája végén szüntelen kanyarog, mintha életét még valamivel továbbra szeretné nyújtani.

A nagy jelenet mindinkább közelit.

Kebünk erősen dobog... Lélekzetünk elszorul...

Egyszerre megnyílik előttünk a végtelenség.

Mi ez a sötéten csillogó síkság... ez iszonyu mozgó térség, melly amott a határtalan messzeségben az éggel egybefolyni látszik?...

Ez a **tenger!**... az őselemek egyikének birodalma... a föld szemvilága, - mellyben magát az istenség tükrözi.

Megdöbbentő, - félelmet, csodálatot parancsoló hatalmasság!...

Az ész, a nyelv elnémulnak, de az érzelmek még soha nem illetett hurjai, titkos kezek által érintve, égbe ragadó hangokon beszélnek.

Mint elenyésszik e rémületes nagyság előtt az emberi parányiség!...

És még is... milly határtalan gőg! milly örült vakmerészség!... a parányi ember - ugyszólván - megnyergel egy darab úszó fát, hogy ez öserővel síkra szálljon, hogy vele megmérkőzzék a hatalom elsőse felett!...

Tenger! mi szép, mi nagy a te neved már a képzelmi világban!... és mennyire tulszárnyal mégis minden fantáziát a dolog, itt, a maga rettentő valóságában!

A Duna öt-hat mértföldnyire megtartja színét a tengerben, sőt oldalvást, a délkeleti partok hosszában, tíz-tizenkét mértföldnyire is. Már messziről létszik a nagy vonal, melly a Duna szöke vizének határait jelöli. E hosszú vonal sötétzöld vizet a szökétől egyszerre s határozottan elválasztja. Nehány mértföldnyire ismét egy másik vonalat érünk, hol a víz színe tiszta feketére változik. Ez aztán valóban fekete tenger, a szó betűszerinti értelmében.

Alig haladánk a sík tengeren egy órányira: s e négyszáz ló erejű gőzös mint könnyű pehely kezd a hullámokon hintázni fel s alá.

Az emelkedés perczeiben e hintázás még csak játéknak tetszik: de már a süllyedéskor úgy érzi magát az ember, mintha a tenger fenekéig meg sem állana, s mintha szörnyű esése közben életművei szét akarnának hullani.

Istenhez illy közel még nem érzők magunkat soha.

Néha templomnagyságu habok közelednek, s hajónkat agyon zuzással fenyegetik. Ezek utjából félre kell állani, ha van idő, mert ezek rémitő zuhogással csapnak át a fedezeten.

Ugy tetszik, hogy az északkeleti szél, melly oldalvást ér bennünket, még nem fejtette ki egész erejét indulatának; de a tenger már is rendkívüli hánykódásban van. Hajónk hullám-hegyek és völgyeken lebeg. A gépnek egyik kereke gyakran a légben forog, míg a másik egészen habok alá van temetve.

E szokatlan hányatás az utas benső részét csakhamar felháborítja. Az emberek elsápadnak, zöld és kék színeket váltanak, szemeik kápráznak, míg egyszer elszédülnek, s hánytató görcsöket kapnak.

Engem e baj nem bir lábamról leütni; s ezt a hajóskapitány az egészség legbiztosabb mérlegének lenni állítja. Vannak - ugymond - matrócok, kik 30 év óta járkák a tengereket, s e betegséget még is minden vihar alkalmával megkapják. És ez igen nagy kinnal jár. Egész életművezetők úgy szólván, fel van fordulva. Szertelen görcsös erőtetést kell szenvedniök megszűnés nélkül. Orvossága nincs; némi enyhítésökül cziromvizet isznak a betegek.

„Lassan mint a bősüzt ember

Indulatja

Szűnik a vad tenger

Magas áradatja.

S olly sok élet s kincs-szerek

Temetői

Nyájaskodni kezdenek

Arcza mély redői.”¹⁹

¹⁹ Vörösmarty.

Este felé szélcsend áll be, s a hullámok csillapulnak.

Mint a kapitány mondja, a tenger csendjét minden alkonyat meghozza.

Azonban, valamint a tenger tükre tökéletesen soha le nem simul: szintugy a hajó hintázása sem szűnik meg egészen soha. A tenger felülete örök mozgásban van, mert e nagy pusztaságon a lég játékának nincs megállapodása soha.

Gyakran tökéletes szélcsend van, s a tenger még is hánykódik. E mozgást a tenger alatti szelek okozzák, mely szelek *boreáknak* neveztetnek, s a tengerfenéki földindulások, vagy vulkán-szerű működésekből származnak.

A gőzös kerekei alatt tajtékzó hullámok feketezőld színe azon ötletre vezet: hogy vajjon a föld gyomrában létező sósótegek nem kristállyá merevült tengerek-e, s másfelől a tenger nem folyékony sötömeg-e?... minthogy e hullámok tökéletes képmásai a fekete sóköveknek.

Mihelyt a habok csendesülni kezdenek: gőzösünket azonnal tömérdek *delfin* uszkálja körül, keringése közben a víz felületén bukfenczeket hánnya.

Itt ott a hullámokon tengeri fejjér madarak hintázzák magokat.

Vajjon mivel élnek e madarak?... Kétség kívül apró halak s tengeri férgekkel.

Ismét fönséges jelenet!... az *éjjeli tenger*, vagy a *tengeri éjszaka*. Isteni színmű, melyben a hold, csillagok, lég és tenger szerepelnek.

Illy roppant nagynak és vérpirosnak a fölkelő holdat még nem láttam.

Néhány percz mulva egy csillogó pálya tűnik elé, mint végtelen híg gyémántfolyam, hajónk és a hold között.

Messze, messze küldjük el látásunk futárait a fénypálya hosszában, hogy e tüneményről nekünk híreket hozzanak: de kidőlnek ők mindannyian, mielőtt a pálya végére juthatnának. Órákig merengünk e látvány fölött, melynek varázsával a lélek be nem telhetik.

Már csak két ember van ébren a hajófedezeten: a kormányos s az egyik kapitány.

Tiszta, és szelíd a lég!... Én is itt a födezet egyik szögletében hajtom álomra fejemet.

Kolowrath gőzös, junius 23. 1850.

Az éj csöndes, gyönyörű volt. Csupán hajnal felé kezdett a tenger újra háborogni.

A nap feljövetele szintolly csodaszép látomány, mint volt szállata tegnap estve. A hullámokból fölemelkedő, szokatlan nagyságu tüzgolyót az első perczben valami vulkánféle tüneménynek véltem.

A tengeri láthatár végtelen messzesége daczára, a nap midőn a tengerből felbukkan, háromszorta nagyobbnak, és hozzánk százszorta közelebb esni látszik, mint a szárazföldön.

A tegnapesteli színjáték, megfordítva. A sötét violafényből átmenet a tiszta fehér világba, minden színváltozatokon keresztül. És e tünelgő légi káprázatok egy örökké csillogó hab-tükörben fürödve...

Reggel több apró fehér pontokat pillanték meg a tenger messze tájain. Ezek vitorlás hajók, s pedig orosz vidékiek, vagy trapezuntiak.

A tenger mindig jobban mozog. A tegnapi jelenetek ismételtetnek.

A szárazföld, a partok hegyei köröskörül eltűntek.

Nem látunk egyebet e végtelen körben, melynek középpontja vagyunk, mint eget és tengert...

A tengeri kereskedő hajókon öt tiszt van; ugymint: két kapitány, két kormányos, s egy főmérnök. E három utóbbi hadnagyi ranggal, s mindnyájan egyenruhában. A szolgálatban egymást koronként felváltják.

A kormányos elébe két nagy *delejtü* van helyezve nehéz bronztartókban. Ezek szerint olly pontosan tudnak kormányozni, hogy az ut és irány vonaláról talán egy hajszálnyira sem térnek sem jobbra sem balra. Innen lehet érteni azon eseteket, hogy ködös időben a szemközt jövő gőzösök gyakran úgy összeütköznek, mintha keskeny országuton találkoznának.

A hajóstisztek minden utjukban tudományos naplót vezetnek, legparányibb tapasztalásaikat is gondosan följegyezték.

Legérdekesebb személy a hajón az angol püspök: *Dr. Macqovan*, a keleti missionáriusok főnöke s jeruzsálemi lakos, ki Londonból nejével együtt most tér vissza keleti hazájába. Magyarországon jöttek keresztül. Valóságos szent pár. A protestans egyszerűségnek, s mély-érzelmű családiságnak bibliai példánya. E tiszteletreméltó lelkész és neje megismerkedtek velünk, miután körülményeink felől másoktól értesítve lőnek. Igyekeztek bennünket vigasztalni, s arra beszélni, hogy Angolhonba menjünk. Ez esetben, ottani terjedelmes viszonyaiknál fogva, segélyöket is ajánlák.

Galaczon tömérdek lengyelzsídó szállott hajónkra. Ezek Egyiptomba vándorolnak. A karaván feje és ősapja, egy ősz szakálu vak patriarcha, egyedül van földél alatt. Izrael többi rongyos nemzetsége a földözeten utazik.

A földözetnek egy része karzattal van elrekesztve török utasok számára. Az eső és vihar ellen szurkos ponyvasátor védi őket.

Az első hely a másodiktól benső alkotására nézve kevésben különbözik. Mind a két helyen van egy közterem, hol az utasok együtt ebédelnek s társalognak. E terem felülről veszik világukat. Ezekből nyílnak a hálófülkék köröskörül. A fekhelyek kettesével vannak egymás fölébe alkalmazva.

A francia gőzösök köztermeiben zongora is van.

Az utazók közt van egy német bűvész is Bukarestből. Különös torz egyéniség. Ez azon hazugsággal igyekszik figyelmet vonni magára, hogy őt a magyar forradalom tette tönkre.

E szilárd alkotásu tölgyhajó benseje annyira recseg, ropog e perczen, mintha mindjárt szét akarna törni.

Kolowrath gőzös, junius 24. 1850.

Hajnalban elértük Várnát.

Ismét egy emlék nemzetünk gyásznapjaiból.

Itt lelte tehát sirját 400 év előtt Ulászló királyunk, és negyvenezer magyar?...

Várna bástyafalakkal kerített török város. Lejtős partokon fekszik. Nem nagy, nem is szép. Innen a tengerről nem vehetni ki ama híres ütközet valószínű helyét, minthogy Várnát kopár hegyek környezik, melyek a látásnak szűk határokat szabnak. Az ütközet e hegyeken tul eshetett, mert a város közelében lovassággal mozogni nem lehet.

A kuttáyai belzettek száma szaporodik. A sumlaiak közül pótlólag belezve vannak: *Fokner* és *Kovács*; mind a kettőnek neje van; *Lülle*, és három lengyel, kik közül kettő megszökött. Kovács és neje Várnán léptek hajónkra. Faik bey kíséri őket. A többiek Orient nevű gőzösön indultak el Sztambulba, egy pár órával ezelőtt.

A sumlaiak közül itt Várnán még Szabó, és mintegy 30 menekvő szállott hajónkra. Mint ezek mondják: most már Sumláról mehet mindenki, hová tetszik.

Ezek, kik velünk jönnek, többnyire külföldre igyekeznek.

Tehát aligha el nem késtem arra nézve, hogy a török állodalom pártfogásában tovább is részesülhessek.

A szegény sumlai magyarok nyári öltönyöket kaptak kanavászból; sapkát, zubbonyt és pantalon. A kapott kelmékből kiki maga varrta meg a magáét.

Eljövetelem óta Sumlán sok mindenféle történt.

Azon tüzérkaszárnya, hol a magyarok közvendéglője volt, a vendéglősök (*Sipos* és *Váradi*) vigyázatlansága miatt földig leégett.

A durva kegyetlen Halim pasha elhagyta Sumlát, s a menekültek kormányát a derék jó *Mahmud* pasha vette által. Szelid lelkű, igazságos ember, ki a magyart nagyon szereti.

Sumla szomszédságában van egy *Csenger* nevű falu, s benne igen jó bor; ez most a sumlaiak legkedvesebb mulatóhelye.

A Sumla fölötti hegyoldal bővizű forrásaiból a magyarok zuhanyfürdőt készítettek, mit az örmények és bolgárok eleinte bámultak, azután pedig annyira megszerettek, hogy onnan a mieinket egészen kiszoríták.

Brikk, a szenvedélyes szónok, amerikai egyletet alakított, melly eddig mintegy 50 tagból áll. Ezek lekötelezték egymásnak magokat Amerikába vándorolni, s ott új magyar hont alapítani.

Thali Marseillebe, Frics pedig Ömer pasha hadseregéhez ment alezredesi ranggal, miután az izlám hitét felvette volna.

Estve.

A Lloyd társulatnak körülbelül negyven tengeri gőzőse van, s ötvenig fogja szaporítani. Egy illy gőzös 200 ezer pengő ftba kerül, s rendkívüli hasznot hajt. A Lloyd társulat olly szerencsés, hogy még egyetlen egy hajója sem veszett el.

A tengeri hajók egymással zászlók által beszélnek. Mindenik zászlónak jelentését színe és szabása határozza meg. E zászlókkal adnak jelt egymásnak szorultság esetében, vagy ha egymással fontos híreket akarnak közölni. E zászló-nyelv azonban nem általános. Minden nemzet vagy társulat hajóinak külön zászlónyelve van, melly a legnagyobb titokban tartatik, s mellyet csak ugyanazon állodalom vagy társulathoz tartozó hajóistiztek értenek.

Kolowrath gőzös, junius 25. 1850.

Hajnalba, a mint szemeinket felnyitók: a *Bosforus* tengerszorulat nyílásában találtuk magunkat. Ez ama keskeny csatornavölgy, mellyen át a Fekete és márványtengerek összefolynak. E keskeny csatornavölgy választja el Ázsiát Európától. Ennek partjain fekszik a világhírű Bizáncz, mellyet most a keresztény világ *Konstantinápolynak*, a török *Sztambulnak*, a bolgár, szerb és örmény *Czarigrádnak* nevez.

A Bosforus kapuját apró várművek védelmezik, mellyek szemközt feküsznek egymással a Bosforus partjain, ágyutelepekkel ellátva.

A Bosforus nem egyéb, mint az Olymp és Haemos hegylánczok közötti mély és szűk völgy, mellyet tenger borít. Mihelyt a nyílást elhagyók: a völgy kanyarodik, a látkör bezárul utánunk, s a Bosforus gyönyörű tavat képez, minden perczben változó tájképekkel. E csatorna legkisebb szélessége négyszer, a legnagyobb nyolczszor haladja meg a Dunáét. Egy órányira haladva befelé, a parthegek kies vidékein mindkét felől kezdik mutatni magokat a nagy pashák gyönyörű villái, majd a szultán mulatókertei s vadászkastélyai.

Az ember nem tudja, hová merre nézzen?...

Itt, ott roppant *fregátok*, torony magosságu árboczaikkal.

A parti paloták mind sűrűbben következnek jobb és balfelől.

Most egy tágas öböl nyílik meg. Az európai oldalon, kies völgy kebelén tündéri város, ismeretlen növényzetű ligetek között.

‘Mi város ez?...’ kérdezem az egyik hajóstisztet?

„Ez *Bujuktere*, legszélső külvárosa Konstantinápolynak.”

A Bosforus újra kanyarodik, s új képeket mutat. Az ázsiai partok palotasorai, hegyek és erdők árnyaiban sötétlenek; az európai partok városai hajnalszínben ragyognak; s e bűbajos árny és fény, egymás tárgyait kitüntetni versenygenek.

Mindkét felől csodaszép városok nyulnak el keskenyen a partok hosszában, s a hegyek oldalain. A jobb felőliek egymásután következő külvárosai *Sztambulnak*, ugymint *Bujuktere*, *Terapia*, *Bebek*, *Ortachia*, *Jenikő*. A balfelőliek *Szkutarihoz* tartozó városrészek.

Gözösünk már három óra óta halad Sztambul hosszában, a nélkül, hogy e városok egyetemének végét beláthatnók...

Most megnyílik a látkör, s jobb felől látszanak *Top-hana*, *Péra*, *Galata* városrészek egy csoportban; s ezeken túl egy különálló hegyen, a valódi *Sztambul*. Ennek átellenében Ázsiában, hasonló hegyen, *Szkudari*, mint Konstantinápoly kiegészítő része. Sztambul és Szkudari között, a tenger közepén *Leander* tornya, mint egy határpontjaul a Bosforusnak, melly itt ismét szétnyitja partjait, hogy a *márvány tengert* Sztambul és Szkudari falai alá bocsássa.

Ég és tengerek, föld és emberek, természet és képzelet egyesülnek itt, hogy *szépet* teremtsenek, minő nem létezik több e sötét csillag felületén.

Hegyek és völgyeken egymás felett függő, s magánálló paloták ezrei. Tova Sztambol magosságain a nagy méltóságu *Sophia moshé*, négy karcsu minarettel, s ezek mindenikén három gömbölyű erkélyjel.

Amodább *Mahmud Szultán* imaháza, hat merészen sugár minarettel, s ezeken ismét hármaskerkélyekkel.

Kissé alantabb, gyönyörű kertek között a régi *Szerájl*-palota, vagy *fényes kapu*, tömérdek domború s ónfedelű kúpjáival. Kertjei magas bástyafalakkal és csonka vártornyokkal kerítvék.

Még alantabb a szultáni özvegy *háremnők* palotái, mint megannyi török kolostorok.

Tömérdek minarett mindenfelé.

Itt lent a ázsiai parton *Mahmud* szultán, az európain *Abdul Medsid* tündér palotái aranykapuik, s gyönyörű kerteikkel.

A pérai magasokon, sötét cziprus erdők körében a külhatalmak követségi palotái, eurpai pompában.

A legtávolabbi hegyormokon nagyszerű laktanyák, őrtornyok és várművek.

A városrészek kebelében mind a két parton platán-, szil- és czipruserdők zöldszigetei.

A galatai öbölben, s az *Aranykürt* nevű tengerágazat torkolatában, - mint egy uszó város, - több mint *négyezer hajó*, nemzeti lobogóival, minden részéből a világnak. Közöttük, de leginkább a Bosforus közepén, roppant hadi *fregátok*, vitorlások és gőzösök, 60-80 ágyuval.

Számlálhatlan hosszukeskeny alaku csónak, tarka népével minden irányban czikázva. Közöttök a tenger habjain hintázó fejr madarak és bukfenczet hánvó *delfinek*.

Amott kint, a márványtenger síkjain, duzzadt vitorlák, mint apró fejr hójagok.

Mindenfelé száguldó gőzösök.

Fent az ég színe ázurkék, lent a tenger taváé smaragdzöld; a közepen függő mesés városok fölött: hullámvó szivárványok délibábja; s az összes táj fölött keleti zománcz varázsa.

Részegítő látvány, egészben és részeiben.

Ez a megtestesült költészet...

Minő lehet ez a boldog emberek szemében!...

Gőzösünk a galatai partoktól mint egy 500 lépésnyire horgonyt vetett.

Mielőtt kiszállanánk: az angol püspök szobájába szólit. Arczán a jóság égi sugárral, s némi elfogultsággal kér: engedném meg neki, mint igaz kereszténynek és felebarátomnak, hogy velem vagyonát megoszthassa... s reszkető kézzel fogván meg kezemet: tőle néhány lonisdort elfogadnom kényszerít...

Mélyen meg valék indulva, nem szólhaték.

Kért egyszersmind, látogatnám meg őt Pérában, a *hétel d' Angleterre*-ben, hová szállani fog. Névjegyét átadá, s elkérte az enyémet. Sztambulban csak két napot töltend, aztán útját Jeruzsálem felé folytatandja.

KONSTANTINÁPOLY.

Junius 26. 1850.

Ez rémitő!...

E legborzasztóbb városrészben, *Galatában*, az olasz és francia vendéglősök egyetlen szobáért és ellátásért naponként 8-10 pengő forintot kívánnak. Menyit fognak még majd odafent Pérában kívánni!

Nesztek koldus emigránsok!...

Kénytelenek valánk még is itt Galatában, egy Bamberger nevű porosz ember rongyos fogadójában megszállani, meddig valahol czélszerű lakást kereshetünk.

Hanem az itt átvirrasztott éjszakát holtig megemlegetjük.

A rossz szagu férgek milliárdja miatt egész éjjel be nem hunyhatók szemeinket. Alig várhatók a hajnal hasadtát, hogy ez iszonyu vészbarlangból a *Mediterranée* című görög h telba k lt zhess nk, hol ideiglen egy szobát és h l f lk t fogadtam ki 400 piaszter az az 8 arany havi b r rt. Hanem ez legalább uj h z, tehát m g tiszta; s a mi ritkaság e helyen: négy külső fala *k b l*  p lt.

Konyhája f l görög, f l olasz. Itt mindent olajjal f znek. Ismeretlen keleti növényekből készült  tkeik nekünk  ldelhetlenek. A tengeri halak azonban igen ízletesek. A kenyér igen fehér; olaszok s tik; de ha száraz: ehetetlen. Hiába! a kenyérsütéshez nem  rt senki más, mint a magyarasszony. A brussai bor jó, de mind borszesszel van vegyítve, azért, hogy tengeri utjában, s itt pincze hiányában meg ne romlj k.

Francia szokás szerint: t z-tizenegy órákor villás reggeli; estve  t-hat órákor ebéd. N -személy a fogadókban nincs; mindent f r iak végeznek.

Junius 27. 1850.

Különös!... még most is ugy tetszik, mintha folyvást a tengeren volnánk. A föld alattunk ingadozik, a tárgyak mozognak, s f leinkben a habok moraja zúg.

N mik p helyre igazodv n, legelső gondom volt *Macqovan* urat, az angol papot fölkeresni.

A h tel d' Angleterre, belsejére nézve europai módra rendezett fogadó P ra f utcz j ban. Első emeletén pompás társalgó terem, zongora, hírlapok, művészeti és irodalmi tárgyakkal; e terembe nyilnak az első rangu l kszob k.

Macqovan ur már v r kozott reánk, egy idevaló angol pappal együtt, kivel mint kivehet m, ügyünk fel l értekezett. Azonnal kérdezi tőlem, nem lenne-e kifogásom az ellen, ha   leányomat egy itteni angol nevelőintézetbe aj nl n  segédül, apró leánygyermekük mellé?... *Miss Walsh* intézete - ugy mond - igen jeles, és *Lady Canning* közvetlen pártfogása alatt áll.

 n e nemes lelk  jóakaratot, természetesen, köszönettel fogadtam, megjegyezvén: hogy vajjon a miss  g nyei nem haladják-e tul az aj nl nd  v dencznek gyermekerej t, s képességeit?...

  megnyugt t lag válaszolt, s felszólított  t azonnal az intézetbe kis rn nk, hogy benn nk t a missnek bemutat hasson.

Nehány percz mulva *miss Walsh* intézetében val nk, melly a p rai hegy déli oldalán, a kisebb czipruserd  közelében, egy kétemeletes épületet egészen elfoglal. A kapus benn nk t az elfogadó terembe vezetett, s maga felment a missnek bejelenteni vendégeit. Egy francia seg dnevel n  azonnal lesietett, hogy benn nk t az első emeletre vezessen, hol miss Walsh egyszerűen butorzott, szerényen díszes teremben v r kozott reánk, egy másik angol n  t rs s g ban. Miss Walsh testes, élemedett hajadon; arcza komoly, merev; hosszú f rt ket visel.

Az elfogadás és társalgás hideg, csendes, formaszerű volt. Macqovan ur, és tisztel nd  társa, ügyemet neki előadók. A miss, ki csak angolul beszél, francia seg dn je által f lk rt benn nk t, hogy egy pár nap mulva l toghassuk meg, értekezés végett.

Ezzel bucsut v v nk.

Macquvan urat szállására kis r k, s tőle is elbucsuzánk.

Isten kis rjen, jó ember, minden utaidon!...

Junius 30. 1850.

Milly végtelen ellentét e roppant város külseje, és belseje között!

A legmerészebb költői képzelet utol nem éri e távolát az átellenben álló végleteknek...

Igéző alaknak ocsmányabb lelke, s undok léleknek bájosabb alakja nem létezhetik, mint itt van, e *Sztambullá* korcsult *Bizanczban*.

Valóban igaz, hogy Konstantinápoly egy nagy szemétdomb.

Mesélik, mikép egy angol, ki Londonból csupán azért jött ide, hogy Sztambul világhírű szépségeit élvezhesse: gőzössel mindaddig hordoztatta magát a Bosforuson, míg e tájkép gyönyöreivel egészen eltelt. Akkor, a partra ki sem téve lábát, egyenesen visszament Londonba. A költői élvét, Sztambul külső képének elragadó hatását, a benső valóság förtelmei által utálattá változtatni nem akarta, és igaza volt. Mert a mint az ember a partra kilépett, egyszerre minden költői csalódásának vége van: kéjmámora paradicsomából az undor posványába bukott.

Julius 1. 1850.

Konstantinápoly fő kikötője *Galata*. E város egy része lent a tengerparton fekszik, s a másikkal Péra hegyoldalára dől, dél-keletre nézve.

Galata tehát Konstantinápoly legélénkebb városrészeinek egyike; a világkereskedés rakhelye, rablók és orgyilkosok gyűlpontja, különösen pedig a *máltai* és *arnauta* zshiványoké. Ez utóbbiak a kevésbé népes utcák zugaiban fényes nappal körülfogják az embert, oldalának késeket szegeznek: s elkezdik zsebelni, fosztogatni. Ha ki ellenáll, vagy zajt üt: azt leszurják s eltűnnek. A szegény idegen tehát, nem csak hogy meredten hallgat a mütétel alatt: hanem még örvend, ha nekik maga szolgálhat órája, gyűrűje s erszényével, hogy tőlük mihamarább menekülhessen.

Konstantinápoly városegyeteme hegyeken és völgyeken fekszik; földszíne tehát mindenhol egyenetlen; sikátorai szűkek, csavargók. Legszélesebb utcáját egy kocsi teljesen betölti. Ha két szekér jön szemközt: egyiket valami oldalsikátorba kell az utból félre tolni, hogy a másik tovább mehessen.

A kereskedő hajók terheit gyaloghordászok szállítják ide s tova. Személy hordozásra hátaslovakat és szamarakat használnak. Nők számára vannak bérkocsik is, ökrösök és lovasok. E kocsi-bárkák olyanok, mint voltak századok előtt, születésük első napjaiban. Alakjuk hasonlít a csónakéhoz, melyre menyezet van helyezve. Az ökrösbárkák pedig egészen olyanok, mint a régi superlátos ágyak. Menyezetök négy oldalára függönyök aggatvák. Ez otromba bérkocsik hajója s menyezete kiáltó színekkel van bemázolva, s pazarul megaranyozva. Csupán török, görög és örmény nőket hordanak és léptetve járnak, irtózatossal; kocsisaik pedig gyalogolnak, kezökben a gyeplővel és ostorral.

Julius 2. 1850.

A *gyalog hordászok* Konstantinápoly bábelnépének nevezetes osztályát teszik. Ezek nagy részben anatóliai törökök, kik suhancz korukban szegényül vándorolnak ide, s vén korukban gazdagon térnek vissza; mert baromi munkájokat igen jól megfizettetik, s keveset költenek.

E hordászokat a gyakorlat valóságos Sámsonokká képezi. Hátaikon bizonyos súlytartó bőrvánkost viselnek, mely maga 10-12 fontot nyom.

Két illy hordász egy ló terhének teljesen megfelel. Borzalom nézni őket, midőn terheikkel hegyeket hágnak. Gyakran négyen-nyolczan összefognak, s málháikat vastag rudakon viszik mint megannyi vasgépek.

A teherhordó szekerek hiányát hátszlovak és szamarak is pótolják, hanem ezek leginkább ivóvíz és épületszerek hordására használtatnak.

Julius 3. 1850.

Szeretnék őseiteket látni, a *Hunyadok* és *Szolimánok*, vagy épen az *Árpádok* és *Dsingiskánok* korából?... kívánnátok őket álmaikból felköltetni, velök beszélni, látni bennök az ó világot, s az akkori emberiséget?... Jertek ide, nézzétek a törököt, nézzétek *Szkudari* és *Galatha piaczeit*, nézzétek *Sztambul bazárait*, *moshéinak udvarát*, a *keleti karavánok tanyáit*: s feltaláljátok őseiteket, az ó világ emberiségét. Ez ama csodálatos pont, hol a legifjabb és legvénebb századok találkoznak és társalognak egymással, mint szélsőségek időben és térben, életben és bölcsészetben.

Julius 4. 1850.

Sztambul képében egy mély igazság példázatát találtam.

E rengeteg város tájképe, mely felé irigy szemmel néz a világ minden hatalmassága: hasonlít az egyes emberek nagyságához.

Milly szép, milly ragyogó, dicső és fenséges volt e kép *messziről!*... és ime, ha *közelébe* jövünk, ha *belsejét* vizsgáljuk, ha *lelke kamaráiban* tapogatózunk: mit találunk itt? felelet: minden egyebet, csak azt nem a mi szép, nagy és fenséges.

De hová lőn hát e tündérváros, mit a Bosforusról csodáltunk?...

Annyi bizonyos, hogy itt bent semmi nyoma.

A hajóról szárazra lépve szűk sikátorban találod magadat; s mit látsz itt?...

Fent eget, alant szemetet, oldalt pedig roskadozó fabódékat s a különféle szatócsok ocsmány ketreczeit; itt-ott magas kerítések, s ezek közt a régi *Bizáncz* fekete bástyafalait.

Ha mi szép dolog van Konstantinápoly bensejében: az rejtett helyeken lappang; ellenben minden a mi nem szép, a mi vad, félelmes, nyomoru, erkölcstelen: mind az a nyiltabb helyeken, s a főutcák tömkelegében öszpontosul, különösen a révpártok tájain, s az *Aranykürt* két hidja közelében.

A tenger partjain sehol semmi nyílt hely, hanem fedett keskeny közök, sötét félelmes zugok.

A főpiaczok illy szűk sikátorok közé szorítvák... Ez aztán sajátságos zsibvásár, hol nem tudod hová nézz, és mit ne nézz; merre menj, és mit kerülj; mit neved vagy mit utálj; mit gyűlölj, vagy mit szánj... Cifra és ronda, csinos és rongyos nép tarka vegyületben, minden része s nemzetéből a világnak. Mivel frank²⁰ utasok, diplomaták, kalmárok, hajóstisztek és iparosok;

²⁰ *Frank* név alatt értetik itt keleten minden művelt kaputos keresztény ember, kit az udvarias török e névvel is megtisztel: *cselebi*, az az: *művelt*.

félmeztelen török napszámosok és matrócok; szerte járó s orditozó kufárok, - zöldség, gyümölcs, édeslé, hűsital és csemegeféle áruikat fejükön hordozva; dölfös *ulemák* (papbirák), kik buta-komoly méltósággal ülnek aráb ménlovaikon, gyalogló rabszolga csoport kíséretében; mumusokkal (az az: török, örmény és görög nőkkel) tömött bérkocsik; 6-10 terhelt számár egy csapatban; ugyanannyi ló; még több gyalog hordász, kik elől félre kell ugranod, s egy szegletbe lapulnod, ha eltiportatni nem akarsz... Utálatos ebek, melyek a járdákon keresztül kasul heverésznek; élettelen állatok hullái; *franczia papok*, roppant karimájú rococco kalapjaikkal; asztrakánsüvegű *persák*; regényes öltözetű *arábok* és *albánok*; daliás tekintetű szálás *cserkeszek*, bozontos kalpagjaik és hosszú tőreikkel; ősz szakálu *mollák* és *emirek*; nagy szürke süvegű dervisek; kolduló borzas mekkai barátok; magyararczu délczeg *török országnagyok*; török viseletű kaczer *görög nők*; *franczia irgalmasnők*, nagy keményvászson fővegeikkel; *máltai zshiványok*; félelmes *arnauták*; csibuk hordó *négerek*; *spanyol zsidók*; *czigányok*; koldusnők; kavaszok; lovas és gyalog, zajgó, pezsgő világ.

És itt mindenkinek sürgetős dolga van, - kivévn a kövezetes nargilázó kényelmes közöniséget, - mindenki előre tör, és saját módja szerint csinál utat magának a tömegben.

Julius 5. 1850.

Miss Walsh előlegesen három próbehetet kíván, aztán pedig szerződést kötni három évre.

Három évig itt lakni?... hiszen ez több mint egy öröklét!...

Ezt nem teszem...

E szerint a nemes Macqovan ur jószándéka füstbe megy.

B... barátommal kirándulánk az amerikai követ *Mash* urhoz *Terapiába*.

A követségek rendes székhelye Péra; de a nyárszakot minden nagykövet a gyönyörű fekvésű *Bujuktere* és *Therapia* külvárosokban tölti, hol a nyári nap hevét folyvást hűs tengeri szellő mérsékli.

A török hajóslegény, két evezőjét bámulatos ügyességgel kezeli, s keskenyhosszu csónakával - melly ma is épen olyan mint Hunyady korában volt - olly gyorsan halad, hogy a gőzös sebességével versenyez... Galatától *Therapia* illy csónakon oda és vissza, még is jó négy óra járás.

A Bosforusnak rendes folyása van: északról délre.

Nem jósjel ez?

E szerint a feketetenger feleslegét a Bosforus nyílása a márványtengerbe bocsátja. E folyótenger sebessége, a kiszögelő partsziclák és fordulatoknál, zugó rohammá válik, annyira, hogy a csónakokat illy helyeken a víz ellen néhány száz lépésnyire emberek vontatják.

Bebek utunkba esvén: betértünk *Homes* urhoz, az *amerikai missionariushoz*, kinek Galatában biblia boltja, *Bebekben* pedig *iskolája* van. Fölkértük őt, hogy bennünket mutatna be *Mash* urnak.

Azonnal jött velünk szivesen.

Mash ur bennünket szivesen látott. Németül jól beszél. Megigérte, hogy a külügyminiszterrel, *Ali pashával*, ügyünkben holnap szólni fog, s a választ holnapután meg fogjuk tudni az amerikai consultól, ki Pérában lakik.

Bencze, mint beteges ember, a brusszai fürdőkre megy, s azt kéri, hogy eddigi illetménye Brusszában továbbra is utalványoztassék.

Julius 6. 1850.

Lakásunk átellenében, az *Aranykürt* csatorna tulsó partján, Sztambul egyik minarettjén gyönyörű hangú *imám* (török pap és kántor) énekel.

Ezen imámok kötelessége: a harang hiányát pótolni, az az a napnak bizonyos óráiban imára hívni a hiveket.

Az imám tehát fölmege a minarett magas erkélyére, - mellynek ajtaja rendesen keletre nyílik, - s az erkély keleti, északi, nyugoti és déli oldalain megállapodva, ezt énekli a koránból:

„*Allahü ekber.*

Eshedü enláh illahe illallá.

Eshedü enneh Muhammedür reszüllüláh.

Hájjeah alesszeláh,

Hájjeah allel felláh.

Alláhü ekber.

Láh illáhe illallá!”

Julius 7.

A sumlai magyar menekültek felosztása el van határozva. E hó elején ellátásuk meg lön szüntetve. A kormány azt ígérte nekik, hogy a külföldre menendők 500, a hazatérendők vagy itt maradandók 250 piasztert kapnak ajándécul, s illetőleg utiköltségül. De az ígéret még eddig csak szép szó.

A sumlai magyarok közül mintegy százan, a számüzetést megelégelvén, az oláh határszélek és Magyarország felé vonultak, ott várandók be a hazatérhetési engedélyt, miért folyamodtak; 40 pedig ide jött közölők, ügyök szorgalmazása végett. A pénzesebbek Franczia s Angolországba már elutaztak. A nagyobbbrész még Sumlán van: körülbelöl 350 magyar, és még több lengyel. Mi tevők lesznek ezek: még magok sem tudják. A bolgár és bosnyák bonyodalmak következtében azt hitték, hogy a katonai szolgálat iránt tett ajánlataik a török kormánytól két kézzel fogadtatnak: azonban ki van mondva nekik, hogy nem kellenek.

Azokon kívül, kik Sumláról jöttek, körülbelöl 60 olaszországi magyar katonát találtunk még itt, a Bárdifélékből. Ezek már többnyire elhelyezkedtek, részint műhelyekben, részint szolgálatba magánházakhoz; de néhányan még igen nyomorult állapotban vannak: t. i. az élhetetlenebbek, s munkakerülők; vagy a kétségbeesettek.

Julius 8. 1850.

A napokban három renegát főtiszt szökött meg innen, gyémántos *nizsánaival* együtt.²¹ Mind a hárman lengyelek voltak.

A negyedik lengyel pedig, szinte mint *magyar menekvő*, három izben folyamodott segélyért a külügyminiszterhez, különböző nevek és álarczok alatt. Két első kísérlete sikerült, mindannyiszor 1000 piasztert kapott. Hanem harmadikszor csakugyan rajta vesztett.

²¹ *Nizsán* annyi mint nyakról függő katonai díszjel, melly alakjára nézve félholdat, csillagos vagy hadi szereket jelképez; benső értékére nézve pedig réz, ezüst, arany vagy gyémántokból van készítve. A főtisztek egyenruháin semmi jel nem lévén mi rangjaikat megkülönböztetné: a tiszt rangfokozatokat *nizsánaik minősége* határozza meg; s előléptetésök vagy kineveztetésökkal együtt kapják a szultántól.

Minthogy a lengyelek magukat *magyar menekülteknek* adják ki: tehát gyalázatosságaik is rendesen a *magyarok rovására* rovatnak; s az illy becstelenségek okozzák, hogy a menekvők mind a konstantinápolyi lakosság részvétét, mind a kormány hajlamát már csaknem egészen elvesztették, s hogy az inség miatt elkényszerült magyarok ajánlkozását a porta most már olly közönyösen fogadja.

Julius 10. 1850.

Guyon törökké lett, és mint katonai osztályparancsnok *Damaskusban* kapott alkalmazást, hova már el is utazott. Neve *Kurshid pasha*. Az angolok tagadják, hogy hitét megváltoztatta volna, mert restellik a dolgot; hanem az bizonyos.

Ez az ember az utóbbi napokban a menekvő magyarok iránt nem igen szeretetreméltólag viselte magát.

Bárdi sumlai fogságából másodszor is kiszökött. A törökök erősen keresik, de még eddig nyomára nem akadtak.

Julius 11. 1850.

Kossuth Kuttáyából a sumlaiaknak levelet irt, mellyben inti őket, hogy török szolgálatba ne lépjenek; azon kormányéba ugymond, melly minden ígéreteit megszegte, melly velük folyvást olly gyalázatosan bánik. A törökhitre térőket hazájokra nézve végkép elveszetteknek mondja. Javasolja nekik, hogy vagy *Szerbiába* menjenek, vagy *Amerikába*. Irja, hogy a szerbek belügyminiszterének biztosítását bírja (?) arra nézve, miszerint a magyar menekvők ott akár a hadseregbe lépni, akár mint magánosok megtelepedni akarjanak: a szerb kormány szives vendégszeretetére számolhatnak. (??)

Szerbiába!... Boldog isten! minő eszme... minő fogalom a szerb viszonyokról és szerb nemzetről!

Ha pedig ez eszme tetszést nem nyerne: akkor az Amerikába költözést ajánlja, mire nézve ő már szinte megtevé a kellő lépéseket. Az egyesült államok - ugy mond - minden magyar menekvőnek szép mennyiségű földet és pénzbeli segílyt fognak adni s „*Philadelphia*” nevű amerikai gőzös a Bosforuson rövid időn meg fog jelenni, a kivándorló magyarokat fölveendő, s az oceánon átszállítandó.

E levél következtében, Sumlán, az amerikai egylet tagjainak száma szinte 140-re szaporodott, s nevökben V... és J... - kik itt Konstantinápolyban vannak, - megkeresték *Mash* urat, az amerikai követet, hogy tőle közelebbről értesüljenek arra nézve, mihez tartsák magokat?... *Mash* ur democraticus egyszerűséggel azt mondá nekik, hogy kiknek pénzők van: azok számára hajóról gondoskodni fog; egyébiránt *Philadelphia* gőzösről mit se tud, s kormányától a magyarokra nézve efféle utasításai nincsenek.

E felvilágosítás után, a sumlaiak nagyobb része elhatározá írásban folyamodni az osztrák kormányhoz, hazatérhetési engedélyért, az itteni osztrák ügyvivőség útján.

Az Amerikába vágyók száma pedig harminczra olvadt.

Szerbiába senki sem megy, mert hiszen, hová tenne 200 honvédtisztet a szerb kormány, - még ha lehetne is illyesmit *akarnia*, - miután két kis zászlóaljából áll egész hadserege?... És végre: ki akarna muszkává lenni?...

Brown ur, az amerikai követség itteni főtolmácsa, félévi szabadsággal hazájába utazott, s elvitte magával az ifju *Dembinszkypárt* is.

Julius 11. 1850.

Mikép Debreczen két megyét, úgy Konstantinápoly két világrészt egyesít magában, mert egy ötödrésze, *Szkudari*, Ázsiában van, tul a tengeren. A konstantinápolyi városok egyetemét egyszerre be nem láthatni másként, mint egy léghajó, vagy madár látpontjáról, nem csupán rendkívüli terjedelme, hanem leginkább a miatt, hogy hegyek és völgyeken fekszik, s hármás tengeröbölben, a *márványtenger*, *Bosforus*, és *Aranykürt* partjaival együtt kanyarog.

Lássuk e városokat egyenként.

Sztambul egy félkör alaku hegyvonal tetején és oldalain terül el, melly lábait dél felől a márványtengerben, keletről az Aranykürtben fürösztvén, egyszersmind a Bosforus torkolatát képezi. Sztambult Pera és Galatától az *Aranykürt* választja el, melly nem egyéb, mint egy keskeny tengerágazat, melly alakjával félholdat, vagy inkább egy óriási kürtöt képez.

Sztambult kizárólag törökök lakják; házat benne keresztény nem birhat. Itt nagyban, egészben, és együtt láthatni mindazt, a mit a török egyéniség, szokások, erkölcsök, ipar és képesség: mint eredetit, saját szerűt, jeleset, szépet vagy torzat felmutatni képesek. Ebben áll elsőse a többi városrészek felett, és olcsó piacában.

Sztambult őskori magas kormos kőfalak kerítik, mellyeknek kapui naplement után tüstént bezáratnak.

Görögország haldoklása, s a kereszténység születése korszakából, két emlék szól a hajdani Bizáncz felől; egyik a pusztulóban levő *vizművek* épülete melly észak nyugot felé messze kívül van a városon, másik a híres *Sophiatemplom*, melly jelenleg legelső moshéja Sztambulnak, s féltett kincse a töröknek, ellátva négyfelől négy merészen magas minarettel, mellyek hegyes csucsain félholdak jelölik diadalaikat a kereszt fölött.

Sophia belsejébe, - hol a bizanti építészet egész fényében látható, - csak a belépti jegyekkel ellátott követségek útján juthatni; különben a bemenetár, idegenek számára, ezer piaszter.

Hasonló nevezetessége Sztambulnak a *nagy bazár*, vagy *iparműtár*. Ez ama nagyszerű tömkeleg, mellyet önnal fedett városnak mondhatni, s mellynek boltozatos utcáiban kelet iparának remekművei, s az itteni természet minden kincsei feltalálhatók.

E bazár egy katakombához hasonlít, melly terjedelmére föl ér egy várossal. Magas boltozatainak hús árnyaiban zajongó néptenger hullámozik örökké.

Nevezetesség itt még a régi *Szerájl*, - a szultánok hajdani laka, - roppant *aranyos kapujával*, melytől a török császári udvar *fényes portának* elneveztetett. Török szokás, hogy minden középületnek és uri laknak nagy fedeles kapuja legyen, nemzeti jelképek, aranyos feliratok és cifra faragványokkal izléstelenül elborítva. A Szerájl téres udvarán, egy hajdani keresztény kápolna körül, láthatók az utolsó görög császárok nagyszerű sírkövei.

A Szerájl magasán fekvő épületeinek csupán ónfedelű kúpjai tűnnek ki azon nagy terjedelmű kert platán és szilfa erdejéből, melly azokat körülveszi, s melly a sztambuli hegy délkeleti oldalát egész a tengerig elborítja.

A milly nagyszerűen szép e kert külső tekintetre: szintolly elhagyott, és elvadult képet mutat belőlről.

A Szerájl és kertje, magas fekete bástyafalak és tornyokkal van kerítve. Miként ez őskori bástyák: szintugy minden középülete a töröknek pusztulóban van. Vajjon ez nem a *közelhalálnak előérzetére* mutat-e, melly azt látszik mondani: hogy az izlámnak Európában maradan-

dósága nincs; hogy az ő napjai e földön megszámitvák; hogy tehát miért legyenek épületei szilárdabbak és hosszabb életűek, mint az európai török uralom épülete?...

Az európai törökök száma egy millióra olvadt, s e szám uralkodik 16 millió keresztény felett, mennyi az európai török állam földén lakik.

Figyelemre méltó még Sztambulban a *Mahmud szultán moshéja*, hat minarettel, melyek óriási oszlopaikat, három kis függő erkély futja körül egymás fölött. Továbbá a *Szeraszkiez épület*, mely magas kerítése s nagy pusztá udvaraival, a hegy legmagasabb térpontján fekszik.

Itt van a *külgyminiszteri hivatal*, melynek tekervényes bensejében elveszti magát az idegen. Széles folyosóin a padlatok mindenütt finom vesszőfonadékkal borítvák.

Itt van végre az arab karavánok piacza; a *szent galambok moshéja*: hol néhány ezer galamb vallásos kegyelettel tápláltatik; és itt van a *rabnók vásárpiazza*.

Sztambul után legnagyobb városrésze Konstantinápolynak *Szkudari*, mely az európai partok átellenében, s az itteni városrészekkel párvonalban, az ázsiai tengerpartok magasain fekszik. Ez maga nagyobb mint Buda és Pest összesen.

Egyetlen nevezetessége: a *Mahmud szultán palotája*, mely a Bosforus partján áll. De van két előnye várostestvérei fölött, - melyek ide át Európában fekszenek, - ugymint: *vizének jósága*, s piaczának rendkívüli *olcsósága*. Lakosságának nagy része török; a többi: görög, örmény, spanyolzsídó.

Julius 12. 1850.

Galata Sztambul átellenében, az Aranykürt és Bosforus délkeleti partjain, félkörben fekszik. Sztambult Galatával az Aranykürt csatornán keresztül két hajóhid köti össze. Az egyik hid közepe táján, talpakon álló tengeri fürdő van, egyetlen egész Konstantinápolyban. Az Aranykürt szélessége itt háromszor akkora lehet mint a Dunáé Buda és Pest között.

Galatát szinte bizánczkori sötét várfalak kerítik. Napszálltakor a várkapuk bezáratván: azontul tíz óráig a kapusok pénzért bocsátják ki s be az elkésettéket. Tíz órán túl sem ki sem be nem bocsátanak senkit.

Galata lakóinak legnagyobb része *görög* és *olasz*; de lakik itt *német*, *angol*, *francia*, s a világnak minden nemzete.

Kereskedelmi nyelve *olasz*. De beszélnek e piaczokon, görög, török, francia, örmény és spanyolzsídó nyelveken is. Többnyire minden bennszülött megérti mindeniket.

Itt van az amerikai missionáriusok egyik protestans egyháza s iskolája.

Szóval: Galata Konstantinápoly legnagyobb s legélénkebb réve. Főpiaczait a hajósnép szükségére számított élelmi szertárak foglalják el; hol a többek között ismeretlen növényfajta főzelékek, ángolnák, tengeri csigák, különféle színű és alaku tengeri halak és roppant rákok is láthatók.

Fő raktárai tűzellenesen, az az kőből építvék, beboltozván, és ónnal fedvék.

Péra közvetlenül Galata felett, szintolly külön álló hegyágazaton fekszik mint Sztambul. Lakosai tisztán keresztények; nemzetiség tekintetében olaszok, görögök, örmények, francziák és angolok. A piaczi nyelv olasz és francia.

Péra főutcája egyetlen egész Konstantinápolyban, mellynek europai kinézése van; de ez sem egyenes, és néhol olly keskeny szorul, hogy egy kocsi egészen elfoglalja.

E főutcában olasz és francia kalmárok pompásan rendezett boltokat bírnak, mindennemű gyártmányok és kézművekkel. Itt vannak a *keresztény felekezetek templomai*, tornyok és harangok nélkül, s többnyire zughelyeken.

Itt van a *színház*, mellyben télen olasz opera, most egy silány francia népszínészcsapat (vaudeville) játszik.

Itt lakik az összes *idegen diplomatia*, az az: minden *követ* és *consul*; ezek összes személyzete maga képes egy várost megtölteni.

A követségi lakok között legnagyobb szerűek: az angol és orosz. Ez utóbbi valóságos vár, ágyukkal is ellátva.

Itt van az egyetlen europaiszerű kávéház.

Az utolsó nagy tűz óta Péra köből kezd épülni.

Pérában, a város *belsejében*, két nagy temető van; egyik török, másik keresztény; amaz cziprus, emez platán erdők árnyaiban; amannak neve *kis campo*, emennek *nagy campo*; amaz mindennapi emez ünnepnap sétá- és mulatóhelye a pérai és galatai *kaputos* vagy *frank* világnak.

Top-hana és *Ortakő* városrészek lakossága nagy részben török.

Top-hanában nagy *ágyu-öntő* műhely van; *Ortakőben* semmi nevezetesség. *Jenikőben* van *Abdul Medsid* szultánnak a Bosforusra fekvő legujabb és valóban *tündéri szépségű palotája*, fából, fehér márvány csarnokaival és angol kertjével.

Bebek, *Terapia* és *Bujuktere* legszélső külvárosok, a Bosforus partján egyfolytában fekszenek. E városokban a ráják száma haladja felül a törökökét. Fekvésök legkellemesebb, légök leg-egészségesebb, vizök legihatóbb. Ugyanezért a diplomata-kara, és a bennszülött gazdag osztály, a nyárszakot itt szokta tölteni.

Julius 13. 1850.

Konstantinápolyban mindenki magának él. Lakosainak összes száma körülbelül *egy millió*, és benne a mi fogalmaink szerinti társas élet nem létezik. A világegyetem vásárpiaza levén, hová mindenki azért jön, hogy minél rövidebb idő alatt meggazdagodjék: szellemi életnek, tudománynak, művészetnek semmi jelensége. Olvasni senki sem érkezik. A könyvárusok egymásután buknak; pedig mindössze nem tudok többet háromnál egész Konstantinápolyban; ezek is inkább szatócsok. Itt minden ember iparúzó, kalmár, vagy hivatalnok: tehát ki olvasson?... Röviden, a mi van és él e helyen: az mind anyagi és állati.

Azonban a személyes szabadság e városban, határtalannak mondható. Mindenki teszi mi neki tetszik, a nélkül, hogy valaki tőle valaha kérdezné: honnan jött, hová megy, vagy mi járatban van?...

Éjjeli világítás itt sincs.

Az utcákon, hol boltok s raktárak vannak, egész éjjel dárdás örök járnak lámpa nélkül. Ezek éberségöket azzal jelentik, hogy dárdájok vasas végével a járda kövezetét minden lépten kopogtatják azért, hogy a rabló már messziről meghallhassa közeledésöket. (!)

Julius 14. 1850.

Van itt egy *Bátori* nevű orvos, ki magát magyar születésűnek mondja, hazánk felső vidékéről. Beszél németül, francziául, olaszul, törökül, görögül, oroszul; magyarul nem. Bejárta Oroszországot is, hol egy muszka tábornok özvegyét nőül vevé. Itt már husz év óta lakik. Több nagy pashának rendes orvosa. Sztambulban két gyógyszerért bir. Akárki legyen ő: elég az, hogy magát irányunkban hű honfitársnak bizonyítja. Jól ismervén itt a járást: a fényes portánál ügyeinkben sokat fáradozik.

Julius 16. 1850.

A török böjt, vagy *ramazán*, július 9-én kezdetett, és tart egy hónapig. Ezt az ünnepet maga, vagy a *bajrám* követi, mely három napig tart.

A török e böjti napokon még csak nem is dohányzik. De mihelyt a nap lement, mit a hadi hajók ezer ágyuszóval hirdetnek, annál mértéktelenebbül lakmározik egész éjjelig. Ekkor ismét ágyuszó inti őket, hogy a dinomdánomnak vége legyen.

Ramazán folytán a tengeren minden éjjel tűzijátékok adatnak; a minaretek, moshék és szultáni paloták pedig tündéri fényben ragyognak. A Sophia- és Mahmud moshék fölött színes lámpákból szerkesztett szent jelképek és koráni mondatok függenek a légből.

Illyenkor alig mulik el éjszaka, hogy a tivornya következtében tűz ne támadna valahol. Hanem ez itt már igen közönyös dolog. Különben is két-három hét alatt az égésnek minden nyoma eltűnik. Az elégett utcák helyén ujak teremnek, természetesen fából építve.

A közvélemény itt azt tartja, hogy gyakran az idegen tőzsérek gyujtogatnak, azért, hogy a házhelyekhez olcsóbb áron juthassanak, mint különben jutnának. A tűz oltásról itt szó sem lehet. Az emberek örülnek, ha éltöket és becsesebb vagyonaikat megmenthetik. Kincseiket rendszerint kutakba hányják, honnan a tűzvész multával szedik ismét elő.

Julius 17. 1850.

Törökhitű rabnőt keresztény nem vásárolhat. Ellenben a töröknek saját törvénye megengedi, hogy keresztény nőt büntetlenül rabolhasson.

A minap egy orosz herczeg drága pénzen egy török rabnőt vásárolt kéz alatt. Alig szállott a herczeg tengerre drága szerzeményével: a dolog fel lőn fedezve; s a török külügyminiszter a müzülmannőt az orosz ügyvivőség útján haladék nélkül vissza követelte. És a herczeg után csakugyan gyors futár küldetett, ki őt Odessában érte utol. A herczeg hiába szabadkozott; becses áruját, - mellyel már biztosságban lenni vélte magát, - költsége megtérítése mellett vissza kellett adnia.

Nem régiben egy angol uracsnak sikerült a szultáni hárembe lopóznia, női öltözetben. Itt az a szokás, hogy meddig a háremben idegen női vendégek vannak látogatóban, addig a házi urnak oda belépnie nem szabad. E szerint az ifju kalandor biztosítva hitte magát minden meglepetés ellen. De daczára minden elővigyázatnak, midőn az ifju távozni akart: hálóba került. Ekkor az angol követnek tudtára adatott a porta részéről, hogy a gentleman, bűnös merényeért fejével fog lakolni. A követ nyakra före siet a nagyvezírhez, s kéri az ifjut, mint ő britt fölsége alattvalóját kiadatni; a büntetért fényes elégtételt ígervén kormánya részéről. A vezír másnapra ígér feleletet. Másnap reggel a válasz így hangzott: „aki nálunk illy bünt követ el, és tetten

kapatik: annak szinte nálunk, és törvényeink szigora szerint kell lakolnia; azért az ifju kalandor feje, még naplement előtt porba hulland.” A követ fenyegetőzik: mit sem használ, nincs irgalom.

Ekkor a követ parancsot ad a Bosforuson horgonyzó hatvan ágyus angol fregát kapitányának, hogy a Szerájl-palota átellenében vegyen állást rögtön, és legyen csatakészben. Ez megtörténvén, elküldi titkárát a nagyvezírhez azon száraz üzenettel: hogy ha ő britt fölsége alattvalója, egy óra alatt, bántatlanul az angol követségi lakban nem lesz: a Szerájl-palota egy óra múlva porrá fog lövetni.

Az angol kalandor, fél óra múlva, bántatlanul a követségi palotában volt.

Azonban a törökök is találnak módot, az efféle durva csínyekért bosszut állani.

Egy főrangú hölgy, - állítólag az angol követségtől, - évek múlva az esemény után, elég merész volt a Szerájl kertjében, csupán egy társalgónő kíséretében sétálni. Egyszer ez utóbbi azon veszi magát észre, hogy egyedül van...

Az urnő eltűnt, sehol sincs. A társalgónő haza fut, s lármát üt...

Néhány órával később az urnő megkerült ugyan, de... rendkívül feldult lelkiállapotban.

A török külügyminiszter pedig engedelmet kéretett az illetőtől... *e kis tévedésért...*

E török leczkéből az európai hölgyek azt tanulták: hogy Sztambulban soha ne induljanak el sétálni a nélkül, hogy kísérelőjük egy kavaszt ne fogadjanak.

Julius 18. 1850.

A konstantinápolyi ebek számát szemmérték szerint összesen 200 ezerre teszem. Ez ocsmány vad ebek télen, nyáron, s éjjel nappal az utcázakon laknak, és senkihez nem tartoznak. Minden utcának saját eblakossága van, aránylag több vagy kevesebb. Az egyes utcák eblakossága szorosan összetart, s a külön utcák lakóival örök harcban él. Ha egyik utcában más családbeli eb merészli magát mutatni: az egész helybeli ebcsalád rárohan, s jaj neki, ha odább nem tud iramodni. Rendesen a török nézőknek kell dorongokkal beavatkozniok, hogy a hivatlan vendég szét ne tépessék. Ezért van, hogy minden harmadik eb csonka, lábatlan, fületlen, farkatlan vagy bundátlan. Ez ebek a járdák kellő közepén heverésznek, keresztül kasul; s a járóelőnek őket háborítania nem szabad, hanem szépen kikerülnie. Ha ki őket bántja: a török azonnal védelmekre kel. Hajdan e vad ebek úgy voltak szoktatva, hogy minden frankot, az az *kaputos keresztényt* megtámadjanak; hanem ezek most úgy kaptak ki az ebeken, hogy őket méreggel pusztítják.

Négy év előtt egy angol hajóskapitány, Perából késő éjjel haza felé, az az hajójára volt menendő a galatai révbe. Rendkívül hideg januári éjszaka volt. Másnap Galata egyik utcáján a révpart közelében két csizma, s ezekben megfagyott lábak maradványa találtatott. A szörnyű eseményt egy tárcza magyarázta meg, melly a véres ruhafoszlányok között hevert. Az ebek által szétépett s fölemésztett ember az angol kapitány volt.

Julius 19. 1850.

Ramazán és bajrám alatt az államtisztviselők nem foglalkoznak, hanem annál szorgalmasabban szövök ármányaikat. Innen van, hogy a kormányzat körüli személyváltozások leginkább a bajrámok alkalmával szoktak történni.

És ime Reshid pasha félelmes vágytársa, Riza pasha, a végszóra csakugyan pontosan megjelent, s már is szó van róla, hogy a kormánytanácsba fog lépni, tárcza nélkül. Riza pasha Valide szultánnő kegyencze, tehát conservatív és orospárti. Gyermekkorában Mahmud szultán csibukdsija volt. Az oláhországi fejedelmváltozás cselszövényeiben, valamint Szerbiában Obrenovits száműzetése körül, nevezetes szerepet játszott.

Reshid pasha mihelyt napvezéri méltóságát elfoglalá, ismerve Rizát és befolyását: bagdádi kormányzóvá nevezte őt, hogy az udvartól lehető legtávolabb legyen. Riza átlátta Reshid célzatát, s Bagdadba menni teljességgel nem akart; de mivel látta, hogy Sztambulból távoznia kell, tehát Szalonikiba ment kormányzónak. Pár hét előtt, - állítólag orosz jeladásra, - Riza pasha leköszönt, és daczára hogy lemondását a kormány el nem fogadta: ő Szalonikit még is oda hagyta. Illyesmit ez országban csak Riza merhet. Jelenleg Szkudariban tartózkodik. Házát betegségi ürügy alatt el nem hagyja; ármányait azonban Reshid ellen folyvást szövi. Mind hiába: Reshidet a porta nem nélkülözheti. Ő a divánra nézve, valahányszor ez zavarba jön, valóságos deus ex machina. Reshidnél éles tapintat, ügyesség és szerencse, szövetségben vannak, s a portát már nem egyszer huzta ki a hinárból.

Bátori hazánkfia Riza pashának egyik kedvencz orvosa, s titkaiba be van avatva.

A politikusok úgy látják, hogy Riza és pártja által, itt a diván körében, ugyanazon orosz kéz működik, melly Bulgária s Boszniában a lázadás tüzét szítja, s mellynek Palmerston Athénben körmére ütött, épen midőn *Cervi* és *Szapienza* szigeteket a görög kormánytól kéz alatt megszerezni, s az adriai tengeren az orosz uralmat megalapítani akarta.

Julius 20. 1850.

Nyaranta itt minden nyugoti ember valami kiállhatatlan viszketeget kap, leginkább kezein és lábain.

Egyetlen gyógyszere a tengeri fürdő, melly Konstantinápolyban férfiak számára csak egyetlen egy van; nők számára egy sincs.

Az olyan tengerparti helyek pedig, hol szabadon lehetne fürdeni, ide három-négy órányi távolságra vannak.

Nem lehet érteni, miért nem enged a török kormány tengeri fürdőket építeni a Bosforuson, sem magányosoknak sem társulatoknak.

Az amerikai consul azt mondja, hogy Ali pasha, a külügyminiszter, magát ügyemre nézve majd közelebbről fogja értesíttetni.

Nesze semmi, fogd meg jól!

Julius 21. 1850.

E pokoli hőségben az iható víz hiánya már türhetetlen.

A helybeli kutak vize émelygős édes, ihatatlan.

A városon kívüli nagyszerű viktartókban felfogott eső és patakvizet a város különböző részeibe földalatti csatornák vezetik. Mind a vízfogó építmények, mind a vezető csatornák pusztulóban vannak: azért a csurgókutak nagy része, benn a városban, szárazbetegségben sínlik, míg a jobb karban levők csupán a vízhordászok számára vannak nyitva, kik bőrsákokban

hordják a vizet magánházakhoz. Egy zsák víz: két garas; körülbelül egy akó lehet. Azonban e víz mérséklete már a csurgókban sem olly hűs, hogy szomjunkat elolthatná; s meddig e bőrsákok és roppant víztartó kannák öblén keresztül poharainkba jut, nemcsak egészen megmelegszik, hanem megsárgul, és nyulóssá lesz mint a lúg. Magányos víztartók minden jobb módu házaknál találhatók ugyan, s ezekben a víz elég hűs, de apró vörös férgekkel van megtelve, s utóízén valami nehéz szag érezhető.

Julius 30. 1850.

Nem!... ez az ég alj, e lég, e nap, ez életrendszer, ez emberek, e társaság, e hon nem nekünk valók. Itt sokáig nem maradhatunk. A keleti forrólláz három nap s három éjjel iszonyu kínzást vitt véghez rajtunk. Csaknem elpusztított mindnyájunkat. E lázon minden nyugoti embernek, ki keletre jön, keresztül kell esnie.

Az embert bizonyos tompa, lankasztó, senyvesztő hőség szállja meg: agyában, idegeiben, csontjaiban; és mi különös: hűsítőt nem kíván. Sem feküdni, sem ülni, sem állani, sem járnai nem képes. Ugy tetszik, mintha ereiben a vér, csontjaiban a velő meg lenne aludva; mintha összes idegzete meg lenne merülve s minden mozzanatra darabokba törnék. Ez ember minden erejéből kimerül, és mondhatni, néhány óra alatt, csontvázzá változik.

E láz egyetlen gyógyszere a teljes kitisztulás.

Röviden: az embernek itt ujja kell születnie; egészen új vért, húst és életműveket szereznie; a nyugoti helyett keletit; az az olyat, minő ez ég alj jellemével megegyeznék. S ez ugy történhetik, ha mindenben ugy élünk mint az itteniek. Mert az itteni életmód, - melly nekünk annyira visszatetszik, - a helybeli viszonyok kényszerűségének egyenes és mulhatlan kifolyása.

Itt növényfélékkel, olajos, czukros, tejes, mézes étkekkel és gyümölccsel kell táplálkozni, s vizet inni, mint a bennszülöttek. Ki ez életmódot meg nem szokhatja: annak el kell pusztulnia, vagy innen más tájakra költöznie.

Julius 31. 1850.

Nuredin bey, a külügyminiszter tolmácsa, semmirekellő pogány. Eddig biztatott, most elutasít. Tehát a fényes portától többé nincs mit reménylenem.

Zerfi családostól megérkezett.

Belgrádból menekülnie kellett, nyakrafőre. Még elég jókor értesült felőle, hogy el akarják fogni, s Kiutájába belzeni.

Itt léte még eddig titok.

A legvégső inségben van.

Augusztus 2. 1850.

Bencze, és a két Jordán gróf betegek levén, a brusszai fürdőkre mentek... Sikerült nekik pártfogás útján megnyerni a portától, hogy eddigi illetményeiket, - a havonkénti nyolcz aranyat, - Brüsszában folyvást élvezhessék. Brüssza kellemes fekvésű város az Olymp hegyek gyönyörű vidékén; híres fürdői, selyem, papír és fészgyárai vannak; piacza igen olcsó.

Hatos Gusztáv, az én táblabíró barátom elkísérte őket; de 8 nap múlva visszajön. Az ő vágyainak delejtűje is szintugy tova nyugot felé mutat, mint az enyém és családomé...

S lehet-e ez másként?...

A föld minden folyamainak pályája miért vezet a tengerek felé, s nem megfordítva?...

Augusztus 3. 1850.

Egy hajóstiszt, kivel itt véletlenül megismerkedtem, meghívott bennünket hajójára, - mely a galatai révben, a Bosforuson horgonyoz, - egész napra. Sztambuli napjainknak ez lehető legkellemesebbike volt.

A milly kiállhatatlan a forróság a szárazon, szintolly kedves az örökké mozgó tengeri lég, e hajók fedezetén.

A milly rút és unalmas a város ott bent, annyira bűbajos és kellemes vidéke itt kint.

Augusztus 9. 1850.

A ramazán utolsó estvéjén, tegnap 10 óra tájban, megnéztem a dervisek tánczát Perában. Moshéjuk szent alapítvány; egyik szultán temető kertjében van, cziprusfák és platánok között. Az utcára fehér márvány csarnok szolgál, hol bizonyos napokon friss vizet osztanak a szomszédoknak.

A moshé belseje köralaku, egyszerű. A boltozat közepéről lámpatartó függ, mire üveg poharakban fagygyu lámpák aggatvák. A terem keleti oldalán magas ülőhely a szultán számára. Az északnyugoti félkörben karzat. Mekka irányában, délkelet felé, egy kapu van a moshé falára festve. A falakon köröskörül lámpák; imitt amott jelmondatok a koránból; különösen egy táblán, - mely arany ráámában a szultán széke fölött függ, - arany betűkkel írott szavak.

A pallózatot finom vesszőfonadék fedi.

Csizmáinkat le kelle vetnünk, s a moshé csarnokában egy öreg törökre biznunk.

A keresztényeknek szokás szerint megengedtetik, hogy a karzat alatti helyet elfoglalhassák.

10 óra után a dervisek mintegy 24-en begyűlnek, s a moshé közepén, szokás szerint, arccal Mekka felé fordulva végzik imájukat. Szemközt velök, kissé balra, a szent iratu tábla alatt egy ősz szakálu emir ül szőnyegen kis fiával együtt. Mindkettő fővegén zöld sáltekercs.

A dervisek öltözete bokáig érő fehér talár, szűk ujjakkal; derékon fehér övtekercs, apró virágokkal átszőve. A taláron felül, rövid fekete ujjasmellény. Ezen felül bő fekete nyári köpeny, kaftán szabásu; fejkön magas süveg, szürke vastag kalapposztóból.

Imájokat végezvén a dervisek: a karzatok oszlopzata előtt a földön körbe ülnek, a moshé teremét üresen hagyván.

Ekkor a karzaton egy szép baritonhang buzgó lelkesedéssel kezd a koránból énekelni, egy hegedű és egy csörgődob kíséretében.

Ennek végeztével a dervisek felállanak, s a terem közepén kisebb kört alakítva, keresztbe vetett lábakkal leülnek, nyitva hagyván a kört a főpap irányában. A zene elhallgat; s a főpap jeladására a dervisek egyenlő mély hangon és lassan, e szót kezdik ismételve mondani: „allah!” mindannyiszor meghajtva fejüket. Miután ez egy negyedóráig folyvást így tartott: a

főpap újra int: mire fentebb és erősebb hangot váltanak, folyvást *allah* nevét kiáltva. Egy negyed óra múlva, ismét a főpap jeladására, a dervis kar, hangját mondhatni az ordítás magasságára emeli, és folytonos fejbillegetések közt *allah*-ját mindaddig énekli, még lélekzete a szó legszorosabb értelmében elfogy.

Ez „*allah*”-kiáltozás tartott egy jó óráig.

Most a főpap föláll, s a karzati ének és zene ismét megszólal. A dervisek szinte felállanak, és tágasabb kört képezve: felső öltönyeiket leteszik, felső mellényök balszögletét övük alá szorítják, s mellökön keresztbe vetett karokkal egymásután elindulván, a terem lassu léptekkel körüljárják; a főpap előtt elhaladva mindenik mélyen meghajol s egyet fordul. E körjárat, zene és ének alatt, háromszor ismételtetik. Midőn harmadikszor haladtak el a főpap előtt: elkezdenek egyenként forogni, lassan, ünnepiesen. Forgás közben karjaikat kiterjesztik; jobb tenyerüket felfelé, a balt lefelé fordítják; szemeiket behunyják; fejüket hátravetik: s égfelé fordított arcaikon az üdvözülés kifejezése látszik.

És midőn e huszonnégy magas süvegű, halvány arczu férfi, ég felé emelt arczczal, behunyt szemekkel, kitárt karokkal, kereken repülő fehér talárokkal, lázas énekszó és zene mellett mintegy megdicsőülten járja szent imatánczát: e jelenet olly csodálatos, annyira komoly hatása, hogy e pillanatban a legbölcsebb vagy istentagadóbb nézőnek sem jutna eszébe mosolyogni... de nem is volna tanácsos.

E szertartás jó 2 óráig tart.

Augusztus 10. 1850.

A ramazánnak vége van; a bajram tegnap kezdődött.

A szultán ilyenkor minden nagy moshét meglátogat, s körutjára még sötét hajnalban elindul. Díszmenetét vizen és szárazon mindenütt katonai zenebandák kísérik, daljátéki zeneműveket és török nemzeti dalokat játszva. Álmunkból épen a *Stradella-induló* ébresztett fel bennünket, melly az Aranykürt hidján szólalt meg az éj csöndjében... mint szeráfok harmoniája.

Sophia moshéra reggeli 8 órakor került a sor. Felmentünk tehát Sztambulba, hogy ha már egyszer e török Romába jutottunk: pápájokat is egész pompájában megláthassuk.

A fényes kapu és Sophia moshé közötti rövid utca hosszában két felől török katonaság volt felállítva. A menetet török huszárok nyitották meg. Nyomban ezek után egyik zenebanda jött, melly török nemzeti dalt játszott. A török népdalt egész eredeti valóságában, s teljes szabadsággal előadva ma hallám először: és igen meghatott. Valami kétségbeejtőleg mély keserv és élesen síró fájdalom szól belőle. Ugy tetszett nekem, mintha egynémelly hangjai a mieinkkel igen közel rokonságban állanának...

Ezután következtek a papi méltóságok, lóháton. Ezek öltözete csak annyiban különbözik a többi törökétől, hogy turbántekercsök aranyhimzetű zöld szövetből van. Ezután jöttek a főrangú tábornokok és tartományi pashák lóháton; mindenik után gyalogló rabszolgák, különféle fényes diszruhákban.

Ezek után gazdag öltözetű lovászmesterek gyalog vezették a szultán lovait, mellyek a világ legszebb ménei közé tartoznak; fejeiken magasan lengő tollbokréta, homlokaikon ragyogó boglárok; hátaikon arany himzetű takarók és nyeregszerszámok, drágakövekkel pazarul halmozva; egyik tisztán gyémánttal, másik tisztán rubinttal, a többi smaragd, opál, korall, türkász és mindennemű becses kövekkel.

Ezek után bizonyos távolságra jöttek a török országnagyok, ugymint: a divántagok és miniszterek lóháton, egyenként, talpig arany himzetű katonai öltözetben, fejükön egyszerű vörös fesszel; gyalogló udvari szolgák czifra tömegétől kísértetve mindenik.

Ezek sorát a nagy vezír: *Reshid pasha* zárta be, fényes udvari népével. Kövér öreg ur, nyirott ősz szakállal.

E török országnagyok tekintete, így együtt, és nemzeti pompájukban, a férfierő és önérzet valóban nagyszerű képét mutatja. Tökéletes *magyar zászlós urak* a középkorból, kikről a költő ezt mondja:

„Felrobognak hadvészülte képpel
Ujlaki s a megbékült Garák.
A király jó, föntségérzetével
Környékeztén őt a hős apák.”

Most jönnek négyesével, sűrűen egymás mögött, a roppant magas tollbokrétájú gyalog testőrök, mint Macbeth mozgó erdeje, biborszínű, s talpig aranyos magyar öltönyökben; kezeikben aranyzott dárdák, damaskusi aczélből. Lehetnek körülbelől kétszázan. Közöttük:

Abdul Medsid szultán,

kelet kényura... hollófekete szakálu, halvány arczu, középtermetű, szép férfiú, legjobb korában; villogó fekete szemeit a bámuló tömeg fölött, különösen a nőcsoportokon jártatva oroszláni méltósággal. Vörös fesz fővegén, elől, tenyérszéles és arasznyszerű magas sötétsárga tollcsomag és gyémánt boglár; dolmányszabású kabát, gyémánt és aranyhimzéssel; ezen felül egyszerű kaftán sötétkék nyári szövettől; fehér posztó pantallon arany szegélyjel. Utána ismét testőrök, kik toll és lándzsa erdejökkel padisáhjokat szemeink előtt csakhamar eltakarták.

Ezeket másik zeneközpont követte; s egy díszes csapat zárta be a díszmenetet.

Láttam a többek közt itt valami óvilági kaczagányos embereket, kik fejükön bozontos kalpagot, vállakon vadbőrt, lábaikon bocskort viseltek. Párducos őseink Árpád korában épen ilyenek lehettek.

A szultáni háremnők annyira zárt kocsiokban jelennek meg nyilvános helyen, hogy a kocsi ajtókon csupán tallérszerű nagyságu nyílások engednek kilátást a benülőeknek.

Augusztus 11. 1850.

Sztambulban két lap jelenik meg, egyik francia, a másik török nyelven. Ez utóbbi hivatalos. Kiadó szerkesztője egy angol: *W... N. Churchill* nevű, ki a kormánytól e vállalatra évenként bizonyos összeget kap. E török lapra minden közhivatalnok előfizetni tartozik.

Churchill urral itt a *Mediterranée*-ban véletlenül ismerkedtem meg. Önként fölajánlá közbenjárását ügyemben a fényes portánál. Ali pashának bemutatni szándékozik.

Kevés sikert várok tőle.

Tompson Kuttájából visszajött. Mostani neve Hamilton.

Kuttájában három párt van: Kossuth, Perczel és lengyelpárt. Batthyány elszigetelten él, s egyik párthoz sem tartozik. A lengyelek közül csupán Visoczky és Bulharin látogatják Kossuthot. A lengyelek a magyar forradalom minden dicsőségét magoknak tulajdonítják és minden bűneit a magyarokra hárítják. Ezt teszik itt Sztambulban is, és mindenütt a merre járnak.

Augusztus 12. 1850.

A Sumláról ide jött magyarok az ígért ajándékot, s illetőleg utiköltséget, a fényes portától megkapták: 5-7 száz piasztert fejenként.

Ma olyan gőzöst láttam, melynek kereke nem látszik, minthogy a hajó közepére van alkalmazva.

Az ázsiai legvadabb törökök az ittenieket hitetlenek s elfajultaknak tartják. A gőzösről úgy vélekednek, hogy e versenyzés az elemek hatalmával: kihívó merény az isteni mindenhatóság ellen.

Koldusnő Törökországban igen sok van. Férfi koldust ellenben alig láthatni. E török koldusnők minden kaputos embert *kaptán*-nak (kapitány) szólítanak.

Augusztus 13. 1850.

Az állodalmi nagyszerű hajógyár (*arsenal*), melyet meglátogattunk, az Aranykürt galatai partján fekszik.

A kormány rendkívüli erőfeszítéssel szaporítja tengeri hadát.

Láttam itt három emeletes és 120 ágyus vonalhajókat. Óriási alkotványok. Láttam a navarini ütközetből megmaradt nagy vonalhajók romait, melyek még most is itt állanak az arsenal előtt.

Téli évszakban, minden hajó az Aranykürtön nyugszik. Csodaszép látomány lehet, midőn *hatezer* hajó, mint egy lengő város horgonyoz itt együtt...

A bosforus-parti magánálló paloták könnyű modorban és szeszélyesen épülvék; emeleteik, mint valami zárt erkélyek, egészen a tenger fölött függenek. Alapzataik természetesen kőből rakvák, s a tengert nyílt boltozataik alá bocsátják, miket rostélykapuk zárnak; e bolt-öblökben tartatnak a *családi ladikok*, szebbnél szebbek.

Kitünőleg pompásak a szultán ladikjai, melyek öt minden pénteken, - mint a törökök vasárnapján, - moshékba hordják. E ladikok hátulsó részére mennyezetes trón van alkalmazva duzs aranyhimzetű bársonyból, hol a szultán keresztbe vetett lábakkal ül; elő részében pedig egypár udvarnok, és 24 hajóslegény foglal helyet. Ez utóbbiak egyenlőn, s tiszta fejérbe öltözvék és olly ügyesen kezelik evezőiket, hogy a gépi egyformasággal fölcsapkodott hullámeső a szultán körött folytonosan hűsítő ködöt, s az ebben megtört napfény tünde színjátékot képez szivárványaival, míg a ladik madársebességgel repül, a partokról elébe és utána harsogó zeneszónál.

A bosforusparti házakat leginkább török főurak birják. Nehány duzs angol, s a szultán örmény bankárai, csak kivételképen birnak közvetlenül a tengerparton fekvő palotákat.

Augusztus 14. 1850.

A fényes porta, tömérdek kincsforrásai mellett, örökös pénzszükséget szenved. Epiruszi, brusszai és balkáni duzs bányáit nem művelteti. Az állam évi jövedelme, mely csaknem tisztán egyenes adóból áll: 480 millió piaszterre megy. Azonban a pénzügy kezelése körül semmi ellenőrség nincs; s a hivatalnokok szertelenül lopnak. Azért az államnak papírpénzjegyekhez kelle folyamodnia, mely papírjegyek azonban csupán itt Konstantinápolyban forognak. A legkisebb jegyek 50, a legnagyobbak 10 ezer piasztereseek.

Egy hamburgi hajóstiszt ismerősöm beszéli, mikép két év előtt a híres *vizműveket* lóháton meglátogatván, annyira elkésett, hogy a városon kívül lepte meg az alkonyat. Egyszer azt veszi észre, hogy egy nagy ebcsapat rohanja meg, melly ott valami állattetemeken lakmározott. És hogy a véregek lováról le ne tépjék, s az angol kapitány sorsára ne jusson; lábait a nyeregbe felhuzva ugyancsak vágatnia kellett, míg Péra végére, egy katonai őrtanyához juthatott. Csak így menekülhetett meg.

Az amerikai protestans missionariusok Szyriában, Damaskusban, Egyiptomban, s itt Konstantinápolyban szép sikerrel működnek, mind az oskola, mind az egyházügy mezején.

Az amerikai missiót magántársulatok tartják fen. Angol missionárius itt kevés van.

Augusztus 16. 1850.

Bátori orvos, neje névnapestvéjén Kis-Ázsiába hívott bennünket vacsorára. Háza Szkudari egyik magas pontján áll, s ablakából a márványtengerre lát. Fél európai, fél keleti modorban vendégelte meg 20 hontalan földijét; s rendkívüli meglepetésünkre még egy magyar cigány bandát is kerített.

Erdélyből a székelýföldi cigányok Konstantinápolyt nyaranta meglátogatják, s estvénként a kis-campói sétányon szoktak játszani.

Albertnek, nejével, Malta szigetén kellett volna találkoznia. Az amerikaiak segélyével már sikerült Albertnek Aleppóból szerencsésen megszöknie; de az utat eltévesztette, s a helyett, hogy az iszkenderi kikötőbe ment volna, hol már hajó várakozott reá: Antiochiába ment. Szökése hat óra múlva fel lőn fedezve, s a török lovascsapat, melly üldözésére küldetett, nem találván őt Iszkenderben, Antiochia felé indult: s a szerencsétlen Alberttel az Iszkender és Antiochia közötti uton szemközt találkozott. Albert most Aleppóban fogva van. Mi tevő lesz a szegény nő, ki férjére Maltában várakozik, s ki már eddig is annyit szenvedett?!...

Az angol követ ajánlatot tőn a sumlai magyaroknak, hogy őket a britt partokig elszállítatja, fejenként 500 piaszterért. Ez körülbelől 50 pengő forint. Azonban a magyarok, kéri a követ urat, lenne szives a kívánt szállítási díjból 100 piasztert kinek kinek elengedni, minthogy a török kormánytól kapott utavalónak egy részét kénytelenek élelmi s ruházati szükségéik fedezésére fordítani, meg levén szüntetve további élelmezésök a fényes porta részéről.

A török posta furcsán kezeltetik. A görög (orosz) levélhordók a leveleket néhány piaszterért akárkinek eladják.

A bolgármozgalmak csillapulnak.

A Reshidkormányt e pillanatban mindenek felett a közigazgatási reformok foglalkoztatják. Hanem épen e tér az, mellyen csaknem a lehetetlenséggel kell küzdenie, - a török orthodoxia ellenében.

E lehetlenség az izlamismusban olly mélyen fekszik, hogy a melly pillanatban a török, társalmi és családirag átalakulna: akkor egyszersmind megszűnne mohamedán lenni.

Augusztus 17. 1850.

A Churchill ur javallatára benyújtottam folyamodvány, sikertelen volt.

A török birodalomban tehát többé nincs mit keresnem...

A menekült honfitársak egy része végső inségre jutott. Szállást nem tarthatván, néhányan a *kis-campo* nevű török temető czipruserdejébe jártak háltni; de már innen is kizavarták őket. A czirkáló éjjeli őnök tegnapelőtt reájok bukkantak, s kettőt közölők befogván: mint közönséges csavargókat börtönbe zárták.

A török ezredes azonban, könyörölve kétségbeesett állapotjukon, másnap kibocsátotta, s néhány piaszterrel meg is ajándékozta őket.

Kuttáyából az a hír jött, hogy a szultán Szmirna táján fogna földet jelöltni azon magyarok számára, kik törökföldön akarnak megtelepedni.

Czartorinszki herczeg néhány év előtt a fényes portától 200 ezer frank áru földet vásárolt, szinte Kis-Ázsiában, egy lengyelgyarmat számára. Az oda települt lengyelek földmívelésből és marhatenyésztésből élnek, s a szomszéd bolgárok és örményekkel, mint különben is fajrokonaikkal, már egészen összeolvadtak.

A magyarok közül senki sem érez kedvet efféle *bugyogós állatokká qualificálódni*.

Augusztus 19. 1850.

A török országnagyok, kedvencz csibukhordozóikból, - kiket mint szegény árva ifjakat, kegyelemből fogadnak föl: - többnyire tartományi kormányzó pashákat teremtenek. E szerint a nép sorsa itt attól függ, hogy e pipagyujtogatókból lett országnagyok, - kik észtehetség tekintetében nem különbek mint nálunk akármelyik hajdu, - véletlenül szelid természetű s becsületes lelkű emberek-e: vagy vadak, indulatosak vakhitűek... és türelmetlenek?...

E kormányzó pashák, pénzváltóikul gazdag, és világot látott örmény vagy bolgár kalmárokat választanak: kiknek feladata mindenről gondoskodni, mi az uraság, rang, fény és kényelem illetékeihez tartozik; megszerezni pasháik számára az europaiszerű *comfort* és *fashion* különféle kellékeit, ugymint pompás hintókat, lószerszámokat, házi ékszereket, s t. eff. mellyek árát aztán tízszeresen fizettetik.

A szultán, gyermekleányait legduzsabb pasháinak szokta eljegyezni. E pashák aztán nagy összegeket tartoznak fizetni évenként jegyajándokul a szultáni leánygyermek számára mindaddig, míg ez eladóvá nem nő. És ekként lesznek a rabszolgák a *szultánok vejeivé*.

Ki mondja már most, hogy ez nem democraticus ország?...

Augusztus 20. 1850.

Minő mélyen elaljasult a hajdan olly dicső görög nemzet, melly az ujvilágnak örökségül emberi nagyságot, bölcseséget, tudományt, művészetet hagyott, s melly saját unokáit ez isteni örökségből kitagadá!...

Mindenható isten! ez volna Hellász népe, Homérnak és daliáinak ivadéka?... E nép ősei voltak volna Periclesek és Solonok, Sophoclesek és Aristotelesek?... e bugyogós, piszkos, csaló, vad, otromba népnek: melly külsőleg tökéletes törökké fajult, mellynek bensőleg orosz istene van, s mellynek a kalmárság és hajóköteleken túl fogalma nincs?...

Rémitő példánya a nemzeti öngyilkosságnak!...

A mostani görög nem érti ősei nyelvét; nem ismeri, nem érzi őseinek magas erényeit. Szellemi állapot tekintetében egy fokon áll az örmény, bolgár, szerb, bosnyák és a többi szláv népekkel. Vallása és érzelme orosz; törökösen él és ruházkodik, nem tartva meg ősei jelleméből egyebet mint annak szennyvonalait: a ravaszságot és hűtlenséget.

Megrendítő látomány! nem vagy-e te *Banquo* szellemunokája, ki varázstükröt tartva kezében, fajunk arcképét láttatod a messzejövőben, fejünkre olvasván az örök igazság emez igéit:

„De jaj! csak így jár minden az ég alatt,
Forgó viszontagság járma alatt nyögünk,
Tündér szerencsénk kénye hány, vet,
Játszva emel, s mosolyogva ver le.”

„Felforgat a nagy századok érczeze
Mindent; ledölt már a nemes Ilion,
A büszke Karthágó hatalma,
Roma, s erős Babilon leomlott!”²²

Augusztus 23. 1850.

Ma esztendeje hagytam el a hazát.

Holnap vetek véget hontalanságomnak.

Emberiség bölcsője!... hit, remény és szeretet örök ifju hazája, szép kelet! el kell hagynunk virányidat.

Elérkezett az időpont, mellyen túl nekünk halál hazája leendenél.

Forró napod alatt a szelid égaljak növénye menthetlenül ki fogna veszni, elsorvadni: Isten és emberekre nézve haszontalanul.

E növény mi vagyunk, a magyar haza gyermekei.

Vihar tépett ki minket nyugot földéből: isteni kezek fognak oda visszaültetni.

Ámde vajjon nem száradtak-e már is el éltünk gyökerei?...

Találандunk-e életnedvet anyaföldünk kebelében?...

Meg fogunk-e ott újra fogamzani?...

Mindegy.

A szózat, melly bennünket hív, mellyet ellenállhatlanul követünk: a természet szent szózata.

Bucsut veszünk tőled nemeslelkű népe keletnek, fajtestvérünk az emberi kebel legszebb erényeiben!...

Isten hozzád emberiség és becsület állodalma, melly hajlékot adál a földönfutónak, kenyeret az éhezőknek!

Leborulok magas erényeid előtt izlámhit nemzete, mellyet pogánynak nevez ama keresztény világ, mellynek koldusait a védelem és irgalom égi szárnyaival eltakarád!...

Bocsáss meg a számüzöttnek, ki jóságodat az elfogultság s méltatlanság kegynélküli érzelmeivel viszonzá.

Vad örjögései voltak azok egy hazavesztettnek; sötét szülőtti a mély keservek lázrohamainak; viszhangok egy elkárhozott kebel poklából, mellynek végtelen ürét s hiányait a mindenhatóság sem képes betölteni másként, mint e szavak mennyei valóságával: *szülőföld, hazai lég, anyai hangok, övéi közötti élet és halál.*

²² Berzsenyi.

Mit hoztam én ide lelkemben egy év előtt?...

Embergyűlöletet, életundort, kétségbeesést.

Mit viszek el innen egy év után?...

Megnyugvást a végzetben

Hitet az emberiségben.

Reménységet az Istenben.

Hálaérzelmet szívemben.

„GYAKRAN NEM ÉRTI EMBERÉT A KOR...”

Egressy Gábor pályaképe

Írta
Steinert Ágota

S mit szóljak arról, aki ellened
Viseltetik rút, pártos szenvedéllyel
Ki koszorúd, mit néhányan fonánk,
Dühös kezekkel tépné szerteséjjel?
Oh, mert van ilyen, és pedig nem egy van,
Hogy is ne volna?... magyarok vagyunk,
A párt, a párt és mindörökké csak a párt
Sok évszázad óta átkos jelszavunk.

(Petőfi: Egressy Gáborhoz)

Egressy Gábor olyan korban és olyan társadalomban élt, amelyben a sokoldalúság az egyik legnagyobb erénynek számított. Mindenekelőtt színészként vonult be a halhatatlanok közé, de a kortársak tanúsága szerint remek rendező, dramaturg és színikritikus volt. Foglalkozott a színészet elméleti kérdéseivel, színész-nemzedékeket nevelt fel, lapokat szerkesztett, cikkeket, útirajzokat, sőt verseket is írt, darabokat fordított és dolgozott át. Petőfi barátjaként részt vett a kor haladó politikai mozgalmaiban, merész és sikeres katonaként harcolt és csapatokat szervezett a szabadságharcban.

A középnemességnek abból a tehetséges rétegéből származott, amely a reformkorban nemcsak álmodozott egy gazdag és független Magyarországról, de megpróbálta fel is építeni azt. 1808. március 24-én született (Sajó-) Lászlófalván, Borsod-megyében. Édesapja, Galambos Pál református lelkész - aki kiváló szónok és nagy zenei tehetség volt - hat gyermekét, köztük Benjámint azaz Bénit, a későbbi neves zeneszerzőt, a *Szózat* megzenésítőjét, gondos nevelésben részesítette. Legidősebb fiát, Gábort a miskolci gimnáziumba íratta be és bizonyára papnak szánta, de legalábbis valami szolid polgári foglalkozást kívánt neki. A sors azonban közbe szőtt. Miskolcon ugyanis épen ez idő alatt épült fel és nyílt meg a legelső magyar színházak egyike, ahol Déryné is játszott. „Nem szükség festenem az első benyomást, mit a színház bűbajos képei tőnek egy falusi suhanc lelkére, akit szerény sorsu szülői spártai szigorral és vallásos érzelmekben neveltek” - írja későbbi önéletrajzában Egressy Gábor. A puritán nevelés azonban eleinte még visszatartotta a színpadtól, míg újabb kényszerítő hatás nem érte. Önéletrajzát így folytatta: „Az 1789-iki eszmék hozzánk is eljutottak. E század elején Felső-Magyarországban egy Czakó nevű protestáns pap a gondolat szabadságát a papi szószékről merte hirdetni s emiatt elvesztette hivatalát. Sok viszontagság után Miskolcon állapodott meg, s ott mint magántanító éledgett, ha ugyan a nyomort életnek lehet mondani. Esténként bejárt hozzánk is az iskolába, hol mi, tógátlan theológusok, nyolc-kilenc kamarában, összesen harmincan-negyvenen laktunk. És ilyenkor az öreg beszélt nekünk sohasem hallott, igaz és nagy dolgokat. Az ámulat és csodálat megdermeszté idegeinket, s egész éjeken át nem jött álom szemeinkre. Mi volt ez?... A világosság legelső érintkezése az ifjú lélek szemeivel, azon pillanat, midőn az állati sötétség börtöne megnyílik, midőn a szűk határok

eloszlanak és legelőször tekintünk a - végtelenbe. A tiszta, szabad lég, s ebben a lélek legelső szabad lélegzete. Nagy és elhatározó percek ezek az ifjú ember életében. Fordulópontok, melyek a cselekvő lélek mozgásának irányt szabnak. Elhatározzák tehát az én jövőmet is. A színpad hatása, mely eddig bizonyos démoni igézetnek látszott, most úgy tűnt föl előttem, mint a legnemesebb szükségérzetnek kielégítése. A legjogosabb érvek örömeit nem zavarta többé a »tilos«-nak erkölcsi érzete. Az eszményi szép iránti vonzalom ellenállhatatlansága az ész világánál lőn igazolva, szentesítve. Röviden: ezentúl színházi élményeimet görög és római klasszikusaim, eme legbecsesebb kincseim árán szereztem meg, hogy végre magam is utánuk költözzem - Thália templomába”. A becses köteteket egykor nagyapja, Ábrahám, aki a svéd követnél volt nevelő, Hollandiában és Belgiumban vásárolta meg és unokájának adta. Áruk azonban csak színházjegyekre volt elég, a továbbiakban, mikor megszületett színpadra lépésének elhatározása, az ifjú színész-jelöltnek magának kellett megteremtenie a megélhetéséhez a pénzt. Még hozzá elég nehezen. Első ízben 1826. júniusában lépett fel Rozsnyón Jánosi (Kakas) színtársulatában Gombos Imre *Szent a törvény, szent az esküvés* című drámájában Angelo szolga szerepében. Galambos Pál, miután megtudta, hogy fia színésznek állt, két ízben is érte ment és hazahozta, de az harmadszorra is megszökött, s végül úgy eltűnt, hogy puritán édesapja emiatt buskomorrá vált, s idő előtt elhalálozott. Őmaga elszenvedte mindazt a nyomort és gyötrelmet, amely a kor vándorszínészeinek osztályrészül jutott. Éhezett, fázott, kitaszított és megalázott volt, de azt csinálhatta, amit mindennél jobban szeretett. Sorsa szinte úgy alakult, mint Jenőy Kálmáné Jókai regényében. Volt színlaposztó, sűgő, világosító, díszítőfestő, balett-táncos, kardalnok, magánénekes és színész, mindig az, ami éppen szükségesnek bizonyult. 1828-ban Miskolcon az erdélyi dalszínész társulathoz csatlakozott, s előbb Kassán töltött közel öt évet (itt Ottó szerepében résztvett Katona *Bánk bán*-jának bemutatóján), majd Kolozsvárt hármat. Csak a telet játszotta végig ezekben a városokban, nyaranta mindig vándorolt. Kilenc év alatt mintegy 57 magyar városban és színpadon fordult meg, Jánosi, Láng, Göde, Megyeri, Balla színtársulatainál működött. Végre 1835-ben a budai magyar színigazgatók, Fáy András és Döbrentey Gábor meghívására Budára jött, ahol szerződtették. Első ízben Des Arnould és Fournier *Vasálarc* című darabjában lépett fel.

Egressy nem ösztönös színész, hanem nagyon is tudatos művész volt. Mindig rendkívül felkészülten lépett a színpadra, ahogy maga vallotta, például a Hamlet szerepével mintegy másfél évig foglalkozott, mielőtt előadta. Mivel nem a legelőnyösebb testi adottságokkal bírt: izmos felsőtesttel, éles, erős arcvonásokkal, gyenge orgánummal, ezért tehetségével, műveltségével, vasszorgalmával pótolta megjelenése hiányosságait, keltett illúziót. Feljegyezték például róla, hogy szeretett barangolni a Svábhegyen, mert itt a kirándulók kocsijainak zajában edzette, gyakorolta a hangját. Erre szüksége is volt, mert vándorszínészként igen sokoldalúnak kellett lennie, fellépett komikus, bonviván, hősszerelmes szerepkörben, de főleg a tragikus figurákat - Shakespeare alakjait - jelenítette meg nagy hitelességgel. Kora legintelligensebb, legtanultabb színészének tartották, aki keményen megdolgozott minden sikeréért. Önmagával és másokkal szemben egyaránt nagyon igényes volt, valamennyi szerepét szüntelenül csiszolta, javította, újra és újra átgondolta, felfrissítette. Szerepkönyvének lapjait teleírta jegyzeteivel, kidolgozva, hogy az adott szerepben mikor, hol, hogyan kell a színpadon megszólalni, mozogni, viselkedni. Nem a deklamálást tartotta a legfontosabbnak, hanem - akár egy modern színész - a gondos lélektani megalapozottságot, hitelességet. Hányatott élete sok élménnyel ajándékozta meg, s ezeket jól használta fel. Sokat tudott az emberekről, cselekedeteik mélyebb okairól, s ezt képes is volt a színpadon megjeleníteni. Ahogy Kassai Vidor, pályatársa megjegyezte: „Egy mozdulattal, egy tekintettel, egy sóhajjal oly sokat tudott mondani, mint más jeles egész monológgal, sőt többet, mert kevesebbel mondotta!” Ugyancsak ő írta meg az alábbi kis történetet is, mely igen jellemző Egressy igényességére, hatalmas hivatásszeretetére:

„Egyszer kérdést intéztek hozzá, hogy amikor vidéken vendégszerepel, szintén úgy játssza-e szerepeit, mint itthon.

- Hogy kérdezhetnek ilyet? - felelte. - Természetesen, legalábbis úgy, hacsak jobban nem.

- De hiszen azok azt meg sem értik.

- Nem is azoknak játszom én, hanem magamnak, még adnak is érette valamit.”

A kortárs kritika ellentmondásosan ítélte meg színészi teljesítményét. Vörösmarty és Bajza olykor élesen bírálta tulságosan természetesnek minősített játékstílusáért, mondván, hogy nem elég ihletett, emelkedett, „a köznapi conversatio hangján mondatnak a legmélyebb jelentésű helyek”. Petőfi viszont el volt bűvölve III. Richárd alakításának láttán, s versben ünnepelve barátját, azt írta: „Lerészegítéd szomjas lelkemet művészetednek édes italával”. A mai kritikusok valószínűleg Petőfinek adnának igazat.

Egressy igényességéhez hozzátartozott műveltségének szüntelen fejlesztése. Idegen nyelvek tanulásához csak felnőtt fejjel, 27 évesen tudott fogni. Ahogy önéletírásában írta, lemásolta Lessing *Hamburgi dramaturgiáját*, és mire a másolást befejezte, nagyjából meg is értette a német szöveget. 1837. tavaszán Budáról Bécsbe gyalogolt, hogy ott az akkor fénykorát élő Várszínház előadásait tanulmányozza. Három hónapig ingyen lakott nagybátyja lakásában, s a karzatról figyelte a színészek játékát. E látogatását 1838-ban és 1839-ben megismételte. Közben franciául is tanult. 1840-ben, mint egy francia nyelviskola növendéke franciául adta elő a *Fiatal férj* című francia vígjáték címszerepét a pesti magyar színpadon. 1843-ban, több mint egyéves tanulmányutat tett München, Baden, Karlsruhe, Stuttgart, Strassburg érintésével Párizsba, ahol végleg megkedvelte a francia drámákat, s a kor híres tragikájában, Elise Rachelban gyönyörködött.

Ennél is fontosabb volt azonban számára, hogy Shakespeare-t népszerűsítse a hazai színpadokon. Nemcsak eljátszotta a leghíresebb Shakespeare szerepeket, de rendszeresen fordította is a nagy angol drámaíró műveit, bár csak németből és más szerzőkkel közösen, de jó színvonalon (*Coriolanus*, *Macbeth*, *Tévedések vígjátéka*, *IV. Henrik*, *Lear király*).

Közben tagja lett a Nemzeti Színháznak, melynek ünnepélyes megnyitásakor - 1837. augusztus 27-én - Vörösmarty *Árpád ébredése* című művében a költő szerepét adta elő. Nemzeti Színház-beli tagságával híre egyre nőtt, országszerte ismertté vált. A színház vezető művésze lett, leghíresebb szerepeinek felsorolása is jelzi ezt: Hamlet, Lear, Bolingbroke, Brutus, Coriolanus, III. Richard, Posa, XII. Károly, Mátyás király, Dózsa, Marót bán, Brankovics, Petur, Bánk bán. Ismertségéhez hozzájárult az is, hogy 1837-től rendszeresen publikált. A *Honművészbé* kezdett írni 1837-ben (*Levéltöredék Bécsből*), majd írt az *Athenaeumba* (1838-42), a *Regelő Pesti Divatlapba* (1844), a *Sziksói Enyhlapokba* (1843), a *Pesti Divatlapba* (1844), a *Honderűbe*, a *Figyelmezőbe*, a *Társalkodóba*, az *Életképekbe* (1847-48), a *Március tizenötödikébe* (1848). Írásai többnyire színészeti tárgyúak, elméleti kérdések felvetései, szerepelemzések, színikritikák, de vannak köztük jegyzetek is francia-, németországi utazásairól.

A Nemzeti Színház színpadán szerepelni valaha ma már fel nem foghatóan nagy rangot, kitüntetést jelentett. Mindenekelőtt a magyar nyelv ápolását, a hazai irodalom és kultúra gyámo-lítását tűzte ki célul minden színész. Így érthető, hogy Egressy, aki különben is túlérzékeny, sértődékeny ember volt, mikor anyagi és foglalkoztatási okok miatt a drámai és operai tagok között kiélesedett a helyzet (az igazgató a jövedelmezőbb zenés darabokat pártolta) megvált a Nemzeti Színházról és ismét főleg vidéken vállalt fellépéseket.

Hányatott színészi élete során bejárta az országot, tapasztalta annak szegénységét, a nép széleskörű elégedetlenségét. Saját személyes élményei is arra ösztönözték, hogy a forradalmi változások hívévé szegődjön. Erdélyi Jánossal, Kazinczy Gáborral, Petőfi Sándorral való barátsága pedig még inkább radikalizálta.

Petőfi rajongott Egressy művészetéért és később, mint barátot is nagyra tartotta. Mikor 1839. tavaszán kellékes és statisztá volt a Nemzeti Színháznál, gyakran látta és távolról tisztelte a nagy színészt. 1844. augusztus 7-én pedig egy Macbeth előadás után öltözőjében felkereste és személyesen is megismerkedett vele. Szeptemberben megírta hozzá hódoló versét, októberben pedig Egressy segítségével lépett fel a Nemzeti Színházban, de ott megbukott. Később egy házban laktak, Petőfi csak akkor ment színházba, ha barátja játszott, s bevonta Szendrey Júliával alakuló kapcsolatának minden részletébe is. Jellemük sok mindenben hasonlított: rajongók és sértődékenyek, pedánsak és munkaszeretők, becsület és művészet dolgában egyaránt igényesek, már-már „kínosan” tisztességesek voltak. Barátságuk következtében Egressy tagja lett a Pesten élő fiatal írók, művészek, hírlapírók csoportjának, a „Fiatál Magyarországnak” (előbb Vörösmarty Csiga-vendéglőbeli köréhez tartozott). Gyakran megfordult a Pilvax-kávéház híres kerek asztalánál, a „közvélemény asztalánál”, s belekapcsolódott az ott folytatott politikai vitákba. Részt vett március 15. forradalmi eseményeiben is, a 12 pont megszövegezésében, Landerer nyomdájában a sajtó lefoglalásában, a Nemzeti Múzeum előtti népgyűlésen, tagja lett annak a bizottságnak, mely felszólította a városi tanácsot a 12 pont elfogadására, s jelen volt Táncsics kiszabadításánál is. Este fellépett a Nemzeti Színház ingyenes előadásán, a *Bánk bán*ban. „De az egyszer extázisba hozott közönségnek nem volt már türelme Petur bán jámbor oppozícióját végighallgatni. Neki a *Talpra magyar* kellett” - írta Jókai Mór a híres napra visszaemlékezve. „Mit lehetett tenni, II. Endre fényes udvarának, Bánk bánostól, királynéstől félre kellett állni, s comparseriát képezni Egressy Gábor körül, ki egyszerű atillában, karddal az oldalán, a színpad közepére lépett s hatalmas előadásával elszalvarta Petőfi lelkesítő költeményét.” Egressy a továbbiakban tagja lett a Közbátorsági Választmánynak is, mely a forradalom vívmányainak megvédésére alakult, s ennek jegyében a nemzetőrség megszervezését és felfegyverzését tűzte ki legfőbb célul. Személyes példájával támogatta a Közbátorsági Választmányt, maga is nemzetőr százados lett, majd elkísérte Kossuthot toborzó körutjaira is.

A szabadságharc kitörésétől kezdve az egész Egressy család részt vett a küzdelmekben. Béni, a neves zeneszerző a 14. honvédszászlóaljhoz csatlakozott, s a főhadnagyságig vitte. A kápolnai csatában (1849. február 26-27.) súlyosan megsebesült, lábadozása alatt komponálta a híres Klapka-indulót. (Dembinszky, Görgey, Klapka vezette a kápolnai csatát magyar részről). Ákos, Gábor 18 éves fia az 1. honvédszászlóaljnál katonáskodott. Édesapja maga vitte a sorozó bizottság elé. Egressy Gábort október 15-én népfelkelési- és kormánybiztossá nevezte ki a Honvédelmi Bizottmány Szegedre illetve Csongrád- és Csanád megyékbe. Itt ugyanis nagy volt a baj, a szerb határőrvidék fellázadt. Az ideérkező Damjanich-csal és Kiss Ernővel együtt szervezte az ellenállást, rövid idő alatt 13.000 önkéntest toboroztak, s Nagykikindát visszafoglalták. Ezután a Kiskunság és a Tisza vidékén működött hasonló feladatokkal, de személyes konfliktusok miatt Kossuth a kormánybiztosi megbízatást a „megbízhatatlan színésztől” visszavette. Februárban Egressy Borsodba ment, Miskolcon és környékén 500 fős szabadcsapatot toborzott, s azokkal Hurbán emberei és Schlick tábornok ellen vonult. Tavasszal a felsőmagyarországi „védsereg” egyik zászlóalját bízták vezényletére, az osztrák fogságból csak nemrégiben szabadult fia segédtséget is melléte. Kitűnő katonának bizonyult, sorra ütközeteket nyert, rengeteg felszerelést zsákmányolt előbb Beniczky Lajos ezredes dandárjában, majd Dembinszky hadosztályában. Fényes sikereit bizonyítja, hogy maga Szemere Bertalan gratulált hozzájuk a Honvédelmi Bizottmány nevében egy szép levélben, melynek csupán kezdő sorait idézzük: „Önt üdvözlem e téren. A harmadik pályát is fussa dísszel. Bátorság, akarat, veszély keresztülviszi minden veszedelmeken. De tartson fegyelmet mindenki irányában. Legyen igazságos, részrehajlatlan, mint az örök igazság; kedvezés és félelem nélkül.”

Szemere bizalmát hamarosan még jobban megszolgált: résztvett Kassa ostromában és megsebesült. Lábadozása alatt Pestre utazott, s bár sebe még nem gyógyult be teljesen, május 21-én ő is ott volt a honvéd seregben Budavár ostrománál. Ákos fia a Svábhegy felőli odalon rohamozott, ő maga a Lánchíd felől kapaszkodott a falakra. A két Egressy a Szent György téren találkozott, egészen úgy, mint a Baradlay fiúk Jókai regényében. Budavár bevétele után ismét a Nemzeti Színház tagja lett és júniusban kétszer fellépett. A történelem azonban újra megszakította sikeres színészi pályáját. Amely napon Görgey bevette Buda várát, az ifju osztrák uralkodó, I. Ferenc József kézcsókra járult Varsóban I. Miklós elé, hogy segítséget kapjon „minden oroszok” cárijától a magyarok ellen. Június közepén a cári fővezér, Paszkevics csapatai már át is lépték a határt. Az osztrák seregek élén Haynau maga is támadásba ment át. Pest egyre veszélyeztetettebb várossá vált. A kormány a honvédsereg Maros menti összpontosítása mellett döntött, s elhatározta, hogy a fővárost harc nélkül feladja. Egressy Petőfi felszólítására, vele együtt Erdélybe ment, Bem táborába. Marosvásárhelyen látta utoljára barátját, amikor az csatlakozott Bemhez, aki Lüders ellen vonult Segesvárra. Szászsebesen tudta meg Bem hadsegédétől, hogy a költő a csatatéren eltűnt, s mikor tíz napig semmit se hallott róla, már sejtette halálát. „Milly villámgyorsan ragadta fatuma őt az élet végpontja felé, s két hét alatt!... És ha elgondolom: milly tündöklő fényűek voltak e genius végnapjai!... Költészetének hatyúdala, nejtőli elválása után; kedvének szilajsága egész utunk alatt; szikrázó szeszélye; mintha szelleme löpor gyanánt akarna kilobbanni; mindannyi hírnökei egy közellevő nagy pillanatnak. És egyszer csak elvész szemünk elől, mint futó csillagfény... Eltűnik mint Homér, hogy sírját ne tudja senki...”

A csatavesztések és a gyászos hírek hatására Déván át Lugorsra huzódott vissza Egressy, a határ közelébe. Augusztus 13-án itt tudta meg a temesvári csata szomorú végét, majd másnap a világosi fegyverletétel hírét. Kossuth menekülése után maga is pusztá életének megmenntésére gondolt, s Mehádián, Orsován át augusztus 23-án török földre lépett. Törökországban egy évet és egy hónapot töltött Vidinben, Sumlán, Ruszucsukon, Nikápolyban, Negotinban, Semendrián (Szendrőn), Belgrádban és Istambulban. A honvágytól az anyagi nélkülözésig, a kiszolgáltatottságtól az emigrációs testvérmarakodásig átélte mindazt a keserves érzést, amit sorstársai, s talán azóta minden magyar, aki elhagyta szülőföldjét. Végül nem bírva ezt a helyzetet, 1850. szeptember 16-án illegálisan visszatért magyar földre, noha távollétében a haditörvényszék halálra ítélte. Ez afféle öngyilkos cselekedet volt, s hogy mozgatórugóit megértsük, tudnunk kell, rajongásig szerette feleségét, a jeles színész húgát, Szentpétery Zsuzsikát, és egész családját, s nem kívánta őket a bizonytalan emigrációs élet nyomorúságának kitenni. Hozzájárult mindehhez, hogy a törökök gondolkodtak azon, miszerint az osztrák követeléseknek engedve, azokat a magyar tiszteket, akik nem tértek át a muzulmán vallásra, kiadják. Egressy saját lelkiállapotáról így írt feleségének: „Én sokáig tusakodtam magammal, hogyha a kiadatás csakugyan valósuland, mit legyek teendő az utolsó perczben? És végre azt határoztam, édes, hogy inkább fogoly és nyomorúlt koldus leszek hazámban, mintsem Istenemet megtagadjam és hazámból magamat örökre kizárjam. Én tehát, édes, határozottan feltettem magamban, hogy hazamegyek, mihelyt bocsátanak és jövő sorsomat a császár kegyelmének vetendem alája.” Kéri feleségét, vallja azt, férje a kormánybiztosságot nem a császár, hanem a szerbek ellen fogadta el, és a császári sereg ellen sohasem harcolt, hogy Windischgrätz pesti bevonulásakor lemondott a kormánybiztosságról, visszatért a színészethez, s hogy politikával csak „kénytelenségből és erkölcsi erőszakból” foglalkozott.

Tudjuk, Haynaut július 9-én felmentették teljhatalmú kormányzói tisztéből, s helyére a konszolidációra inkább törekvő Albrecht főherceg lépett. Egressy reménykedhetett az új helyzetben az enyhébb ítéletben, de hazatérése akkor is igen kockázatos volt. Önbecsülését pedig be nem gyógyuló seb érte megalázkodásával.

Pestre jutva feladta magát, majd addig is, míg ügyét tárgyalják, megkereste a Nemzeti Színházat, amelynek igazgatósága lépéseket tett annak érdekében, hogy játszhasson. A hatóságok ezt azonnal megtiltották, s bár nem idézték nyomban haditörvényszék elé, rendszeresen meg kellett jelennie a katonai nyomozók előtt, akik nemcsak a szabadságharc alatti tevékenységéről faggatták, de az emigrációban élő társairól is. Szabadlábban élt, de nem volt meg sem a hivatása, sem a mindennapi kenyeire. Eleinte színháza titokban operai előadások rendezésével bízta meg, s napidíjat utalt ezért ki neki, de a rendőrbesúgók hamarosan rájöttek erre, s feljelentették. Elesett tehát ettől a kis jövedelemtől is. Végül színésztársai támogatták, ő pedig talán kicsit lelkiismeret vizsgálat céljából is, meg azért is, hogy elfoglalja magát, végleges formába öntötte törökországi naplóját, melyet az emigrációban töltött közel egy év alatt írt.

Ez a napló csak részben politikai emlékirat, amennyiben beszámol a magyar szabadságharc végső napjairól, vezetőinek (Kossuthnak, Bemnek, Szemerének, Perczelnek, Mészárosnak, Batthyány Kázmérnak, Dembinszkynek, Guyonnak) a meneküléséről török földre, majd az emigráció belső ellentéteiről, tagjainak politikai, anyagi és személyes problémáiról, sőt a napi pletykákról is. Nagyobb részt rendkívül érdekes útirajz, amelyben a szerző elfogulatlan és élvezetes leírását adja annak a török birodalomnak, amely számára idegen, olykor ellenszenves és ahonnan szüntelenül hazavágyik. Semmi sem kerüli el a figyelmét, sem a közvetlen közelében, sem távolabb. Beszámol a közerkölcsökről, a tulajdoni és társadalmi viszonyokról, a rabszolgaságról, az igazságszolgáltatásról, a törvényekről, a vallási életéről, a mezőgazdaság helyzetéről, a falusi és városi szokásokról. Megismerteti olvasóit a muzulmán életvitellel, a templomokkal, a fürdőkkel, a háremekkel, a bazárokkal, a piacokkal, a kávéházakkal és fogadókkal. Bemutatja a török otthont: kívülről és belülről az épületeket, a berendezési tárgyakat, az ételeket és italokat, az öltözékeket. Beszél az ünnepekről, a házasságkötés, az orvoslás, az utazás formáiról, de a török nyelv sajátosságairól, népköltészetéről is. Érzékletes képet ad a jellegzetes tájakról - Jókai tollára is méltó volna például a Vaskapu vagy a Fekete tenger leírása - s a török birodalom népeiről: örményekről, szerbekről, oláhokról, bolgárokról, görögökről, cigányokról, törökökről. De bármennyire tárgyyszerűen, pontosan, őszinte érdeklődéssel írja le környezetét, mint egykor Mikes Kelemen leveleit, úgy az ő sorait is áthatja a távoli, elvesztett haza iránti szüntelen, forró sóvárgás. Naplója végén is így köszön el a menedéket nyújtó török nemzettől: „Búcsút veszünk tőled nemeslelkű népe keletnek, fajtestvérünk az emberi kebel legszebb erőnyeiben!... Isten hozzád emberiség és becsület állodalma, melly hajlékot adál a földönfutónak, kenyeret az éhezőnek! Leborulok magas erőnyeid előtt izlámhit nemzete, mellyel pogánynak nevez ama keresztyén világ, mellynek koldusait a védelem és irgalom égi szárnyaival eltakarád!... Bocsáss meg a száműzöttnek, ki jószágodat az elfogultság s méltatlanság kegynélküli érzelmeivel viszonzá. Vad örjöngései voltak azok egy hazavesztettnek; sötét szülötti a mély keservek lázrohamainak; viszhangok egy elkárhozott kebel poklából, mellynek végtelen ürét s hiányait a mindenhatóság sem képes betölteni másként, mint e szavak mennyei valóságával: »szülőföld, hazai lég, anyai hangok, övéi közötti élet és halál«”.

Még mielőtt a napló megjelent, 1851. augusztus 25-én Egressy amnesztiát kapott, amelyet október 7-én nyilvánosságra is hoztak. A kegyelmet Fáy András és Ráday Gedeon eszközölte ki számára. Fáy maga fogalmazta a kérvényt, s Ráday vitte el személyesen a művészetkedvelő Liechtenstein herceghez, aki Albrecht főhercegnek pártolóláig továbbította. Bár Egressy a kegyelmet nem köszönte meg, s valószínűleg inkább szégyellte, mint örült neki, mégis hamarosan elterjedt róla, hogy ezt árulása, pontosabban az emigráció elleni kémtevékenysége fejében kapta. A közönség szemében megerősítette ezt a pletykát megjelent naplója is, amelyben Kossuthról nem a legkedvezőbb képet festette meg. Márpedig Kossuth és az elbukott szabadság ügye az emberek tudatában tökéletesen egybeforrt.

Úgy tűnik, a gyanú árnyéka, mely Egressyre vetült, valójában nem több árnyéknál, be nem bizonyított feltételezésnél. Kossuth nem egyszer megvetően szólt a színészetéről, a költészetéről, személyes konfliktusuk miatt elvette tőle a kormánybiztosi megbízatást, az emigrációban pedig nem törődött eléggé a szegényebb tisztek sorsával, ráadásul, noha Bem még kitartott volna, elhagyta az országot, s vele a szabadságharc ügyét is. Így foglalhatnánk össze Egressy véleményét a Kormányzóról, akit mégis, mindezek ellenére tisztelt korábbi tetteiért, s akinek nem is volt annyira a közelében, hogy bizalmas ügyeiről információkat továbbíthatt volna. Igaz, Egressy vidini társaságában egyesek felismerni véltek császári ügynököket, de kérdés, hogy ő maga tudta-e ezt róluk. Ami pedig perdöntően szól mellette, az az, hogy bár pontosan ismerte a Habsburgok által oly nagyon keresett magyar korona rejtékhelyét, nem árulta el azt. Ha meg akarta volna vásárolni a maga számára a kegyelmet, e titok elárulásával kockázat mentesen megtehetette volna. Bár nehezen, de hajlott a kisebb megalkuvásra, ám a valódi árulásra nem - erre vall egész jelleme. Petőfi barátja volt, s ez eléggé igazolta őt Arany János szemében is, aki bizonyára nem üdvözölte volna hazatértét oly kitörő örömmel, ha hitelt ad az emberek gyanújának.

Amnesztíája ellenére sokáig csak vidéken játszhatott, gyakran műkedvelőkkel együtt, míg végre 1854. május 10-én Lear király szerepében a Nemzeti Színház színpadára is felléphetett. Ez még csak vendégszereplés volt, de 1855. április 9-én ismét tagja lehetett kedves színházának, mintegy négy évig, amikor különféle ellentétek miatt megvált tőle.

1860-tól szerkesztette és kiadta a *Magyar Színházi Lapot*, közel egy évig. Folytatta a színházról és a színészetéről szóló elméleti fejtegetéseit, s ennek kapcsán Jókaihoz csatlakozva éles ellentétbe került a Gyulai-Greguss-féle kritikái irányzattal. 1863-ban a Kisfaludy Társaság tagjává választotta irodalmi és művészeti tevékenységéért. *Törökországi Naplóján* kívül megjelentek írásai a *Nagyenyei Albumban* (1851), a *Pesti Naplóban* (1851), a *Magyar Hírlapban* (1852), a *Déliabban* (1853), a *Hölgy-futárban*, a *Fővárosi Lapokban*, a *Magyar Sajtóban* (1855-56), a *Színházi Naptárban* (1857-58), s munkatársa volt az *Egyetemes Encyclopaediának*, a *Szépirodalmi Figyelőnek*, a *Koszorúnak*. De természetesen irodalmi munkásságához tartoznak versei, fordításai, átdolgozásai is, sőt dramaturgiai tevékenysége is, amelynek során színpadra segítette, átjavította Szigligeti, Vahot Imre, Obernyik Károly és mások műveit.

1864. június 26-án Scribe *Egy pohár víz* című darabjában Bolingbroke szerepében lépett fel, s előadás után szélhűdés érte. Gyógyulása idején a Színi Tanoda létesítésén buzgólkodott, amely végülis 1865-ben megnyílt, s ő lett első tanára. Tanítványai számára útmutatóul írta meg *A színészet könyve* című művét (1866). Bár szélhűdése után egy évvel visszatért a színpadra, de egészsége többé nem volt a régi. Mégis makacsul ragaszkodott igényességéhez, munka intenzitásához, a fárasztó próbák sokaságához, az átélt előadásokhoz. Ennek lett végül az áldozata. 1866. július 30-án Obernyik *Brankovics* című darabjának előadása alkalmával a színpadon esett össze a dráma csúcspontján. Eszméletét már nem is nyerte vissza, éjjel 1 és 2 óra között meghalt. Színészhez méltóan távozott a világból, ahogy egyszer pályatársairól maga írta versében:

Eltűnünk a határról,
Elfogyunk, mint a
szövétnék,
Elrepülünk, mint a
gyémánt,
Megsokallván a
tüzet, vagy
Börtönünket.